

Р. 60.

93 - 8

АНА ЛИТЕРАТУРА

ОРТА ШКОЛНУ 7 КЛАССЫНА
ХРЕСТОМАТИЯ

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЪСТВО
ЧЕРКЕССК—1959

ЧР10751
Р-

АНА ЛИТЕРАТУРА

ОРТА ШКОЛНУ 7 КЛАССЫНА
ХРЕСТОМАТИЯ

*Акъбайланы М. О.
джарашдыргъанды*

Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС КИТАБ ИЗДАТЕЛЬСТВО
ЧЕРКЕССК—1959

ХІХ ЁМЮРНЮ ОРУС ПИСАТЕЛЛЕРИ

МИХАИЛ ЮРЬЕВИЧ ЛЕРМОНТОВ

(1814—1841).

ТАМАНЬ.

Тамань—Россияны тенъиз джагъасында шахарларыны барысындан да эм осал шахарчыкъды. Мен анда ачдан ёлюрге аздан-буздан къалгъанма, аны юсюне да мени суугъа батдырыгъа излеген эдиле. Мен бир арбачыкъдан бирине мине кече кеч болуб келген эдим. Шахаргъа кириб тебреген джерде жангъыз таш юйню къатында арбачы юч ат джегилген арбаны арыгъан атларын тохдатды. Сакълауул чёрномор къа-

закъ, къонъураучукъну зынъырдагъан таушун эшитиб: „Ким келеди?“ деб, джукъусуда иги аязымагъанлай, ачы тауш атиб къычырды. Бир десятник бла бир урядник чыкъдыла. Мен алагъа кесими абчар болгъанымы да, казна иш бла уруш эте тургъан аскерге баргъанымы да анъылатыб, казна юй Серирлерин изледим. Десятник бизни шахарны ичи бла тебретди. Къайсы бир юйге барсакъ да, бош тълдю дей эдиле. Суукъ эди, мен юч кечени джукъламай къалыб, джанымдан безген эдим да, ачыуланыб башладым. „Элт хаджрет, мени къайры болса да таб ариу олджаннъа элтирик эсенъ да бир джерге болсун ансы!“—деб къычырдым.

— Энтда бир фатар барды, къурманынъ болайым, алай болгъанлыкъгъа сен джаратырыкъ тюлсе ансы: ол таза тюлдю!—деб десятник джелкесин къашый джуаб этди. Арт сѣзюню тюз магъанасын да айырмагъанлай мен анъа бар аллымда дедим, сора кѣб заманны биз балчыкъ, кир орамчыкъланы бардыкъ да, тѣрт джанымда мен къуб-къуру эски буруула болмаса джукъ кѣрмейин, биз туура тенъизни джагъасында бир гитче юйчюкге келдик.

Толгъан ай мени джанъы межямымы къамиш башын, акъ къабыргъаларын джарыта эди; тѣгерегине уакъ ташладан хуна этилген эшик аллында биринчи юйчюкден эсе да гитчерек, андан эсе да эскирек дагъыда бир джанбаш юйчюк бар эди. Туура аны джанында тенъизни джагъасы тик къабхакъ болуб, тенъизге тигелей эди, тѣбен джаныбызда уа къарауз кѣк толкъунла таймаздан сынъсыб чайпала эдиле. Ай, тенъизни тынчлыкъсыз, алай болса да анъа бой салгъан кючюне сабыр къарай эди, мен аны джарыгъы бла джагъадан узакъда эки кеме эследим, аланы чибин аугъа ушагъан къара джелкен бегитиуъчюлери акъсылдым кѣкде къымылдамай кѣрюне эдиле. „Кеме тохдауъчу джерде, кемеле бардыла, тамбыла Генленджикге кетерме“ деб, кѣлюме алай келди.

Манъа джумуш этген сакълауул къазакъ эди. Мен анъа чемоданланы арбадан ал да, арбачыны барма къой деб, юйню иесин излеб башладым—киши ой, демеди, эшикни къакъдым—киши тауш этмеди... некиди былай? Эм артында сенчадан онтѣрт джыл болгъан бир джашчыкъ сугъарылыб чыкъды.

„Юйню иеси къайдады?“ — „Джокъду“.— „Не, чыртдамы джокъду?“ — „Чыргда“.— „Юй бийче уа?“ — „Элчикге кетгенди“.— „Менъе эшикни ким ачарыкъды да сора?“—деб эшикни табаным бла тюртдюм. Эшик кеси аллына ачылыб кетди; юйню ичинден мылы тыллыу урду. Мен кюкюрт башлы сернекни тартыб, джашчыкъны бетине тутдум: ол эки акъ кѣзню джарытды. Ол сокъур эди, анасындан чыртда сокъур туугъан эди. Ол мени аллымда не аз да къымылдамай сюелиб тура эди, мен аны бет тюрсюнюне къараб башладым.

Ѵтюрюкден не хайыр, мени сокъурланы, къынъырланы, санъыраулары, тилсизлени, бутсузланы, къолсузланы, мук-

гурланы дагы да алагъа ушашланы барын да бир да онъ-сунмагъан къылыгъым барды. Мен адамны тыш къарамы бла джюрегини арасында, къалай да болсун, бир тамаша байлау хар заманда да болгъанын эслегенме: къалай да болсун, санында кереклиси болгъанны джанында да бир кереклиси болганча.

Алай бла мен сокъурну бетине къараб башладым; алай болгъаны ючюн кёзю болмагъан сокъурну бетинде не таныргъа боллукъду?.. Мен анъа амалсыздан джзыкъсыныб, кёб заманны сеир болуб къарадым, алай къараб тургъанлайыма, аны джукъа эринлери таныр-танымаз ышардыла, не ючюн болгъанын билмейме аны ышаргъаны мени кёлюмю бек аман этди. „Бу сокъур туура, былай кёрюннъенича сокъур болмаз“ — деб мени джюрегим ишек болду; кёзюне акъланы кеси тюшюраллыкъ тюлдю, тюшюралса да нек тюшюре эди? деб, мен кеси-кесими инандыргъа бош кюрешдим. Алай болгъаны ючюн не этериксе? Мени джюрегим ары-бериге ишек болургъа бек ёчдю...

„Сен юйню иесини джашымыса?“ — деб, сордум мен анъа эм ахырында.

— Огъай. — „Кимсе да сен?“ — Джарлы, ёксюзме.

— „Юй бийчени уа сабийлери бармыдыла?“ — Огъай; къызы бар эди да, ол да татарлы бла тенъизни ары джанына къачыб кетгенди. — „Ким татарлы бла?“ — Да къайдам, ким биледи аны! Кърымлы татар. Керчден къайыкъ джюрютюучу.

Мен юйге кирдим: юйню ичинде болгъан зат къуб-къуру эки табха бла бир стол дагыда печни къатында бир мазаллы кюбюр эдиле. Къабыргъада джанъыз бир тюрсюн джокъ эди — аман ышан! Мыяласы сыннъан кёзден тенъиз аяз ура эди. Мен чемодандан кюйюб таусулургъа джетген балауз чыракъ кесекчикни алыб, аны джандырыб, хаблджюклери кьотарыб башладым; бычагъым бла шкогуму мюйюшге сюедим, герохларымы стол юсюне салдым, джамчымы къанъагъа джайдым, къазакъ да кесинкин бирси къанъагъа джайды; он минутдан ол хурулдаб джукълады, алай болгъаны ючюн мен джукълаялмадым; къараны да мени кёзюме хаман акъкёз джашчык кёрюне эди.

Алай бла сагъат чакълы бир кетди. Терезеден ай тийди, аны таякълары юйню джер юй тюбюсюнде ойнай эдиле. Алай тургъанлайыма юйню тюбюн узунуча ай джарытхан джерин бир келекте озду. Мен, къобуб терезеден къарадым: ким эсе да экинчи кере да терезени къаты бла чабыб озду, къайры думп болду эсе да. Ол инсан тик къабхакъ джагъаны чабыб кетерикди деб бир да мен мурат этелмедим, алай болгъаны ючюн, андан сора уа аны чырта бары джери джокъ эди. Мен туруб къабдалымы къаблаб, къамамы тагыб, акъырынакъырын юйден эшикке чыкъдым; сокъур джашчык аллымдан мени таба келе тура эди. Мен бурууну джанына бугъун-

дум, ол мени къатым бла тюз, алай'а сакъ атлаб озуб кетди. Къолтугъунда не эсе да бир тюйюмчеги бар эди, кеме тохдаучу джер таба бурулуб, тар, тик джаяу джолчукъну тигелеб башлады. Ол кюнде тилсизле да селеше, сокъурла да керел болурла,—деб, мени келюме алай келиб, аны кез туурамдан аджашдырмазлай, алай бирни артха къалыб, ызындан тебретим.

Ол заманда уа айны булутла джаба башлагъан эдиле, теңизни да тубан басхан эди; джуукъда кемени арт джанында фонарны джарыгы тубанны арасындан аз-буз чыгъа эди. Суу ызындан суу ташла кемюклениб хар минутда, джагъаны басыб къояргъа тебрегенча, джылтырай эдиле. Мен кючденбутдан къабхакъдан эниб, барыб: сокъурну тохдаб, дагъыда тюбю бла онъ джанына бурулгъанын кердюм; бусагъат толкъун чайпалыб уруб, алыб кетеди дер кибик, ол сууну ызын алай джуукътуи бара эди; аны бир ташдан, бир ташха таукек атлагъанына, чунъурладан джаллаб озгъанына къарасанъ, эшда бу былайтын бу джолгъа дери да бара тургъан болур дерге боллукъ эди. Чынъ артында ол тохдаб, неге эсе да тынъылагъанча, джерге олтуруб, тюйюмчегин да къатына салды. Мен джагъаны бери дукъур чыгыб тургъан къаячыгына бугъуб, аны не этгенине сынаб къарадым. Бир белек минут озгъандан сора, ары джанындан бир акъ ауана керюндю; ол сокъурну къатына келиб, олтурду. Аланы селзлерин джел манъа бир алада бир келтире эди.

„Сокъур, джел бек къатыды; Янко келлик тюлдю“ деди тышырыу ауаз.

— „Янко джелден къоркъмайды“—деб, сокъур джуаб этди.

— „Тубан къаты басыб тебрегенди“—деб, дагъыда унамай тышырыу тауш мыдах айтды.

— Сакълауул кемеледен джаллаб озаргъа бютюн да тубанда табды—деб, быягы сокъур джуаб этди.—„Да ол батыб къалса уа?“—Да не этериксе? Ыйых кюн сен клисагъа джаны чач блусуз барырса. Бир кесекни тынъылаб турдула: алай болса да мен бир затха бек тамаша болдум: сокъур мени бла украин тилде селешген эди, энди уа таза орусча селешеди. Сокир дагъы да къоллары бир-бирине уруб:

— Керемисе мен тюз айтама, Янко не тенъизден, не джелден, не тубандан, не да джагъа сакълауулладан къоркъмайды; тынъылачы: ол сууну чайпалгъан таушу тюлдю, мени алджаталлыкъ тюлсе,—ол аны узун къалакъларыны таушуду—деди.

Тышырыу, секириб ерге къобуб, джюреги къайгылы болуб узакъгъа къараб башлады.

— Сен сандыракъ этесе, сокъур, мен чыртда джукъ кермейме,—деди ол.

— Егюрюкден не хайыр, узакъда къайыкъгъа ушагъан зат керюр муратда не къадар къарадым эсе да, бир да джукъ

эслеялмадым. Алай бла он минут кетди, толкъун таулары арасында бир къаралдычыкъ кёрюндю; ол бир уллу, бир гитче кёрюне эди. Толкъунлары джалкъаларына акъырын мине, аладан дженъил энишге тюше, къайыкъ джагъагъа джуукълашыб келе эди. Быллай кече джыйырма къычырымгъа тенъизни джюзюб келирге къоркъмагъан джюзюбчю батыр адам эди, анъа ол затны этдирген сылтау да бек уллу болургъа керекди! Мени акъылыма былай келиб, джюрегим кеси аллына бек тебиб, джарлы къайыкъгъа къарадым, алай болгъаны ючюн ол, суугъа кёмюлюб, дагъы да ол сагъатдан къанатларын къакъгъанча, къалакъла бла терк къагъыб, чайпала тургъан кёмюкню арасындан къоркъуулу кёмеуъл джерден чыгъа эди; ол къызыб келиб кесин джагъагъа уруб, умурчумур болуб къаллыкъ болур деб тура эдим, алай болгъаны ючюн, къабыргъасын таб буруб, ол бир гитче бухтачыкъгъа чыкъды. Андан къой териден этилген тагар бёркю бла бир орта бойлу адам тюшдю; ол къолун булгъагъанлай, ючюсю да къайыкъдан нени эсе да тартыб башладыла, джюгю аллай бир аур эди, аны батмай къалай къалгъанына мен энтда сеир болама. Боюнларына бирери-бирер туюмчекни кёлтюрюб, ала сууну ызын тебретиле, терк огъуна мен аланы кёз туурамдан аджашдырдым. Ызыма юйге къайтыргъа керек эди, алай болса да, ётюрюк айтхандан не хайыр, ол къуджур затла бары да мени къайгылы этдиле, мен танъны атарына асыры ашыкъгъандан эртденлагъа кючен-бутдан чыкъдим.

Къазагъым уяныб мени кийиниб тургъанымы кёргенинде бек сейирсинди; алай болса да мен анъа не ючюн кийиннъеними чурумун айтмадым. Кёксюлдюм кёкню джер-джерин титилиб усдукгу болгъан булутчукъла джабхан эдиле, узунуна баргъан джарыкъ кёксюлдюм оюуча, Кърымны узакъда джагъасы чынъыл къаяла джетиб тауусула эди, чынъылны тёб-бесинде чыракъ джаныучу къала агъара эди. Мен аланы барына да сеирсиниб, сукъланыб бир талай заманны терезеден къараб турдум, сора Геленджикге кетер сагъатымы билирге Фанагория къалагъа комендантха кетдим.

Айхай алай болгъаны ючюн, комендант манъа чыртда ышандырырча зат айталмады. Кеме тохтауучу джерде тургъан кемеле бары да не сакълауул кемеле, неда алкъын джюкле-не да башламагъан сатыучу кемеле эдиле. „Юч тёрт кюнден почта кеме келирге болур, сора, ол заманда кёрюрбюз“ — деди комендант. Мен юйге мыдах болуб ачыулары къайтдым. Къазагъымы къоркъгъандан бети къуту да кетиб, эшик юсюнде манъа тюбеди.

— Иш осалды sizни уллулугъугъуз! — деди ол меннъе.

„Да, къарнаш, алах билсин бизни мындан къачан кетерибизни!“ — Сора къазагъым андан да бек къайгылы болуб, манъа ийилиб шыбырдады.

Мында таза тюлдю! Мен бюгюн черномор урядникге тю-

бедим; ол мени бла танышды,—былтыр отрядда эди; мен анъа къайда тохдагъаныбызны айтханымда, ол меннъе: къарнаш, мында таза тюдю, адамла аман адамладыла...—деди!.. Кертисида ол сокъур не тукъум затды! хар къайры да базаргъа, ётмекге, суугъа... кеси джангъыз барады, да мында алайгъа юреннъенлери белгиледи.

— Да не этерикбиз? бир да къуруса да, юй бийчедамы кёрюнмейди?

— Бюгюн сен болмагъанлай къарт къатын, аны биргесине да кызы келдиде.

— Не кыз? Аны кызы джокъду.

Аллах билсин аны кызымыды, кызы тюлмюдю; майна къарт амма бусагъатда да юйюнде олтурады.

Мен юйчюкге кирдим. Печге от этилиб кыыздырылгъан эди. Сора анда ўа джарлылагъа аланы кеслерине кёре бек джарагъан кюнорталыкъ бише эди. Къарт амма мен соргъан затланы барына да санъыраўма, джукъ эшитмейме, деб джуаб этди. Не этерик эдим мен анъа? Мен печни къатында олтуруб, отха чымыртала сала тургъан сокъургъа айландым. Мен аны къулагъындан тартыб: „Сокъур чочха, айтчы, кече туюмчегинъ бла къайры баргъан эдинъ?“ дедим. Алайна сокъур кычырыкъдан, хахайдан алыб джылады: „Къайры баргъанма мен?.. джукъгъа бармагъанма... туюмчегим бла? не туюмчек бла?“—Къарт амма бу джол эшитиб, гырнаўланыб башлады: „не этерлерин билмейдиде, табу, болгъа эдда джарлы бла кюрешеди! не ючюн кюрешесе аны бла? не хата этгенди ол санъа?“—Мен эригиб юйден эшикге чыкъдым, кымкылыкълары ачмай къоймазгъа таўкел болдум.

Мен джамчыма чырмалыб буруўну къатында бир ташха олтуруб узакъгъа къарадым; мени аллымда кечеги джел чайкъагъан тенъиз тура эди джукълаб баргъан сахарны таушуна ушагъан, шуулдагъаны мени эсеме озгъан джылланы тюшюрдю, акъылымы северге, бизни суукъ ара сахарыбызгъа элтди. Кёб затла эсеме тюшюб, мени акъылым чачылды... Алай бла сагъатха джуукъ, таб андан асламыракъ болургъа да болур, аллай бир заман кетди... Алай тургъанлайыма къулагъыма не эсе да джыргъа ушаш бир зат келди. Кертиси да, ол джыр эди кеси да джарыкъ тышырыў ауазчыкъ эди,—алай къайдан келеди?.. Къулакъ салыб тынъыладым—тюрлю макъам эди, бир узун созулгъан мыдах макъам эди, бир-бирде ўа терктерк, джарыкъ-джарыкъ да чыгъа эди. Къараймада тегерегимде киши джокъду; дагъы да джангъыдан къулакъ ийдим—тауш кёкден джаўгъанча, келеди. Ёрге къарагъанымда: тамам суў—анасыча чачлары энишге салыныб, къолан чебгени бла бир кыз мени юйюмю башында ёрге сюелиб тура эди. Кюн таякъладан кёзлерин къолуну аязы бла къоруй, ол аллына бек джити къарай эди, бир кюлюб кеси аллына сёлеше эди, бир джангъыдан джыгъ джырлай эди.

Ол джырны бир сёзю да кълмай бары мени эсимдеди:

Кенъ бошлукъда эркинде—
Уллу джашил тенъизде,
Акъ джелкенли кемеле
Барысы да джурюйле.

Аланы арасында
Мени кълйыкълчыгъм да
Джелкенсиз кълйыкълчыкълды,
Эки кълалакълычыкълды.

Кълты джел кълзгълалгъланлай—
Къланатларын джаылла
Бары эски кемеле,
Тенъизде джюзюшелле.

Тенъизге баш урурма
Мен энишге ийилиб:
„Мени кълйыкълчыгълма
Тийме хыны тенъиз“—деб.

Ма мени кълйыкълчыгъм
Сыйлы затла келтиред,
Кълраны кече аны
Ехдем джигит джурютед.

Кече да мен бу ауазны эшитген кёреме деб, кёлюме алай келди, бир минутну мени акълылым сагълышха кетиб, дагълыда джанълыдан юй башына къларагъланымда, кълыз анда джокъ эди. Ол сагълатдан ол не эсе да бир башха затны джырлай, бармакъларын да чыкълырдата, мени кълтым бла чабыб озду, чабыб дагълыда къларт аммагъла кирди, сора ала даулашыб башладыла. Къларт амма чамлана эди, ол'а уллу кюлюб харх эте эди. Дагълыда суу анасыча ары-бери секире, чабыб келгенин кёрдюм, мени кълтыма джетгенлей, тохдаб, мени алайда тургъланыма сеирсиннъленча, кёзюме джити-джити къларады, дагълыда ызына дюрген борулуб, акълырын-акълырын кеме тохдаучу джерге кетди. Аны бла да тохдамады: сау кюнню мени юйюмю кълатында тёлерек айлана турду: джырлагъланы, чынълагъланы сынълар бир минутну да тохдамады. Не эсе да бек кълуджур инсан эди! Аны бетинде не кесек да телиди дерча ышаны джокъ эди; ол огълай кёзлери манъла кълатыб кълала эдиле, ол кёзле бир уллу кеслерине тартхан кючлери болгъланча, мени бир заг сорлугълуму излегенча кёрюне эдиле. Алай болгъланы ючюн, мен сёлеше башлагъланлай, антсыз ышарыб, къланыб кете эди.

Мен бир заманда да алай тышырыугъа кѣз ачмагъанма. Ол чыртда ариу тюл эди, алай болса да ариулукъгъа да мен башха тюрлю къарайма... Джырлаб айлангъан къызгъа 18 джылдан кѣб болгъан болмаз дерча эди. Аны санларыны илениб, къаиш джарау болгъанына, чыртда къалгъан адамлача болмай, башын бир тюрлю энишге тутханына, бал бетли узун чачына, аны бойнунда имбашларында кюн аз-буз кюйдюрген терисини къалай эсе да алтын маталлы джылтырагъан терисине, артыкъсыз да тюз ишленгъен бурнуна быланы барына да мени туура джаным кириб къалгъан эди. Аны кыйыгъына къаргъан кѣзлеринде мен киклик, адам ишек болурча зат танысам да аны ышаргъанында антылашынмагъан бир зат болса да, не этерик эдим: бурнуну тюз ишленгъени мени акъылымдан шашаргъа джетдирген эди...

Инъир ала мен аны эшик юсюнде тохдатыб, сѣлешдим:

„Ариучукъ бюгюн юй башында не эте эдинъ?“ деб сордум.—Джел къайдан урады деб къарай эдим,—деди.—„Ол санъа неге керекди?“—Джел къайдан урса насыб да андан келеди.—„Да сора сен джыр бла насыбмы чакъыра эдинъ?“—Джыр джырлангъан джерде насыб да болады.—„Да насыб чакъырама деб, кыйынлыкъ чакъырыб къойсанъа?“—Да не болукду? Ашхылыкъ болмагъан джерде аманлыкъ болур, аманлыкъдан ашхылыкъгъа дери уа дагъы да узакъ тюрлю.—„Ол джырны уа санъа ким юретгенди?“—Киши да юретгенди; джырларгъа эсима тюшсе—джырлайма: эшитирик адам эшитеди, эшитмезге керекли адам'а айырмайды.

— „Атынъ'а неди джырлаучу?“—Ат атагъан кеси биледи.— „Да ат ким атагъанды?“—Мен къайдан билейим?“—Киши джугъун билмеген къаллай таша затса. Мен'а сени бир затларынъы билгенме“ (чыртда аны бети тюрленмеди, сѣз чыртда аны юсюнден болмагъанча, не аз да эринлерин кымылдатмады). „Мен тюнене кече сени суу ызына баргъанынъы билеме“. Былайда мен аны джунчутур акъылда кеси-кесими кѣлум бла айтханча этиб, кѣргеними барын да айтдым; не кесек да тюрленмеди! Ол не уллу кюлегенин кюлдо. „Кѣб кѣргенсе алай'а аз билесе, билгенинъи да аузундан кишиге чыгъарма“.—Да, сѣз ючюн мен комендантха билдирсем'а?—деб кесими эрши—буршу этдим. Алайына ол кѣкенден чыгъыб учхан къанатлычыкъча чынъаб, джырлай-джырлай ташайыб кетди. Мени артдагъы сѣзлерим чыртда орну болмагъан джерге айтылгъан эдиле; аланы къайгъылары уллу болур деб ол сагъатда чыртда акъылыма келмеген эди. Алай болса да, артда аланы айтханыма сокъуранырча, иш алай болду.

Инъир болуб кѣз байлангъанлай, мен къазакъгъа, джолоучулукъда этиучюбюзча, чайникни къайнат деб, чыракъны джандырыб, джолоучу юллем бла тютюн иче, столну къатына олтурдум. Экинчи стакан чайны ичиб бошай кетген эдим,

алайна эшик джызылдады, мени арт джанымдан аз-буз аякъ тауш, чебген шыбырдагъан тауш келди, мен къалтыраб ызыма бурулдум,—ол тамам да кеси суу анасы эди! Ол мени туурамда акъырын къымсыз олтуруб, кёзлерин манъа чыракъ ийди, не ючюн болгъанын билмейме, алай болса да аны ол къарагъаны манъа бек татлы, инакъ кёрюндю; ол мени джашауум бла кетген джыллада суйгенлерича ойнагъан къарамланы бирин эсиме тюшюрдю. Ол мени бир зат соруруму сакълагъанча кёрюне эди, алай болгъаны ючюн, мен айтыргъа къолумдан къарымазча тартыныб, къымсыз болуб тура эдим. Аны бети акъ учхун кибик болуб, джюрек къайгъысын таныта эди; къолун столда кеси аллына джюрюте эди, мен аны аз-буз къалтырагъанын эследим; аны кёюреги бир ёрге кёлтюрюле эди, бир да ол солууун алмай, тыйгъанча кёрюне эди. Бу кюлкюлюк иш мени эрикдире башлады, кёб ары-бери къыйышдырыб да кюрешмегенлей, тынъылауну бузаргъа алай дегеним, стакан чай ич дерге хазыр болгъан эдим, алайна ол секириб къобуб, эки къолу бла да бойнумдан къучакълады, аны мылы, исси убба этгени мени эринлерими тауш этдирди. Кёзлерим къаранъы этдиле, башым тегерек айланды, джаш тылпыууму не къарыуунда салыб мен аны къойнума къысдым; алай болгъаны ючюн ол „бюгече хар ким джукълагъандан сора суу ызына чыкъ“ деб мени къулагъыма шыбырдаб, джыланча сыбдырылыб билеклерими арасы бла чыгъыб садакъ окъча атылыб, юйден чыгъыб кетди.

Сенчада чайникни да, юй тюбюнде ёрге суйелиб тургъан джау чыракъны да аударду. Саламда джарашыб джатыб, менден къалгъан чай кесек бла ичин джылытыргъа умут этиб тургъан къазакъ: „Эй, къалай шайтанса, къыз!“ деб къычырыкъдан алды. Сора былайда мен кесими эскердим.

Эки сагъатдан, кеме тохдаучу джерде болгъан бары да таушсуз болгъанында, мен къазагъымы уятыб: „Мен герох атсам суу ызына чаб“—дедим. Ол кёзлерин джандырыб: „Болсун сизни уллулугъугъуз“ деб, къысха джуаб этди. Мен, герохуму белибауума сугъуб, чыкъдым. Ол мени къабхакъны эринде сакълаб тура эди; аны кийими бек дженъил, сыдыргъы эди, иленнъен синъир белине бир джаулукучукъну къысхан эди.

Къолумдан тутуб: „Мени ызымдан кел“ деди да, биз тигелеб башладыкъ. Джыгъылыб боюн джигими чыгъармай къалай къалгъанымы билмейме, тюбюне тюшгенден сора биз онъ джанына буруллуб, ал кюнюнде мен сокъурну ызындан баргъан джолну тебрedik. Алкъын ай тиймеген эди, сынъар эки джудузчукъ, аджашхан кемелеге джол кёргозюуочю маякча, къарыуусуз, кёксюл кёкде джылтырай эдиле. Аур толкъунла кеси джанъыз джагъагъа тагъылыб тургъан къайыкъны билир-билмез ёрге кёлтюре, бир-бири ызындан бирча сюзюлюб чайпала эдиле. Мени нёгерим: „Къайыкъгъа минейик“,—деди.

Мен акгыл-тегил болдум. Кеси-кесими кьошакъландыра—тенъизде ары-бери айланыргъа мени ёчлюгюм джокъду, алай болгъаны ючюн артха турурлай заман тюл эди. Ол чынъаб къайыкъгъа минди, мен да аны ызындан миндим, тюгюл эс да джыйгъынчы джюзюб бара тургъаныбызны эследим. Мен ачууланым „Не ишинъди бу?“—дедим. Ол мени белимден эки кюлю бла да къучакълаб, шиндикге олтурта: „Бу уа не ишимди, бу мен сени сюеме“—деб джуаб этди. Аны уурту мени джаягъыма кысылды, мени бетиме аны исси солугъан тылпыу урду. Алайна не загъ эсе да, суугъа тюшюб чыпылдатды: мен эрлай белибауума узалсам—герохум джокъ. Ой, былайда джюрегим уллу ишекли болду, башыма къан чабды! Къарайма да биз джагъадан элли сажна кетгенбиз мен'а джюзе билмейме! Аны кесимден ары айбыргъа кюрешеме ол'а мени киимлериме кишдикча къадалым кълалгъан эди, эслемай тургъанлайыма мени кючлю тюртюб, тенъизге атыб джиберирге бир кесекден кълалды. Къайыкъ чайкълалды, алай болса да мен тюзелиб, кесими бегитдим, экибиз да кючлю джагъалашым башладыкъ; асыры бек ачуулангъандан манъа къарыу кышула эди, алай болса да тириликге мен джауума хорлата тебегеними кысыха огъуна эследим... Мен аны гитче кюлчукъларын къаты бууб: „Не керекди санъа?“—деб, кычырдым; аны бармакълары чыкырмадыла, алай болса да ол кычырмады: аны джылан джюреги ол азабха чыдаалды.

— Сен кёргенсе, сен айтырыкъса!—деб ол мени хыйсабны тышында уллу кюч этиб къайыкъны къабыргъасына кълалады; экибизни да белибизден огъары джаныбыз къайыкъдан эниште салынгъан эди; аны чачы суугъа джете эди, туура кызыугъа кирдик. Мен тобугъуму къайыкъны тюбюне тиреб, бир кюлум бла аны чачындан тутдум, бирси кюлум бла да богъурдагъындан буудум, ол мени киимлерими ийди, мен ол сагъатдан аны толкъунлагъа быргъадым.

Иги огъуна къарангъы болгъан эди; аны башы тенъиз кёмюкню арасында эки кере кёрюндю, андан сора мен чыртда джукъ кёрмедим...

Къайыкъны тюбюнде мен эски кълалакъны джартысын табыб, кёб кюрешиб, кючден-бутдан кълалай-алай болса да джагъагъа чыкъдым. Сууну ызын юйюме кетиб бара, мен алкюнюнде сокъур, кече келлик джюзючюню сакълалгъан джер таба къларадым; ай чыгъым, кёкде бара эди, мени кёзюме ким эсе да бир акъ кийген суу ызында олтуруб тургъанча кёрюндю; мен аны не болгъенын билирге сюйюб, кесими тыялмай джашыртын кысыла-кысыла келиб, джагъаны кълабагъаны башында хансха джатдым; башымы бир кесек бери узатыб, чынъылдан кълараб, тюбюнде не этгенин да иги кёрюб турдум, суу анасы болгъанын таныгъанымда, кълуангъан болмаса асыры сеирсинмедим. Ол кесими узун чачларындан тенъиз кёмюк-

ню сыгъа тура эди, джибиб юсюне джабышхан келегинден, аны иленнъен синъир санлары, миик кёкюреги таныла эдиле. Кёб турмай узакъда къайыкъ кёрюндю, ол дженъил огъуна джуукълашды; ал кюнюндеча, андан бир татар бёрклю адам чыкъды, алай болгъаны ючюн аны чачы къазакъча кыр-кыйлгъан эди, къаиш белибауундан да бир мазаллы бычакъ салыныб эди. „Янко, болур болгъанды!“—деди къыз. Андан сора аланы сёзлери иги кесекни барды, алай болгъаны ючюн алай бир акъырын селеше эдиле—мен чыртда джукъ айыралмадым. Эм артында Янко ауазын келтирюб: „Сокъур'а къайдады?“—деди. „Мен аны джумушха ийгенме“, деб, къыз джуаб этди. Бир талай минутдан сокъур имбашында да машогу бла келди, машокну къайыкъгъа салдыла.

— Бери къара, сокъур!—деди Янко:—сен алайын бек саякъ, ла... билемисе? алайда багъалы затла бардыла... немеге (атын эшителмедим) айт, мындан ары мен анъа джумушчу тюлме ишле аманиъа кетгендиле, ол мени энди чыртда кёрлюк тюлдю; энди къоркъунчду; башха джерде иш излерге кетеме, ол'а энди менича джигит табмаз. Ол къыйынын иги берсе, Янко аны ташламаз эди деб айт; манъа уа джел ургъан, тенъиз шуулдагъан джерде къайда да джол барды! Янко бир кесек тынъылаб туруб, дагъыда башлады: Къыз мени къатыш барлыкъды; анъа мында къалыргъа джарарыкъ тюлдю, аммагъа уа айт, ёлюрге заман болгъанды, джашай-джашай безгенди, бир уят да этерге керекди. Бизни энди къараб кёрюрге да табарыкъ тюлдю.

— Мен'а?—деб сокъур, адам джазыкъсынырча мыдах ауазы бла айтды.

Сени мен не этеме?—деб, джуаб берди.

Суу анасы къайыкъгъа чынъаб миниб, нёгерине къол булгъады: „Ма, кесинъе пряникле ал“—деб Янко сокъурну къол аязына нени эсе да салды. „Къуру бучукъному?“—деди сокъур. —„Ма, джаным, къара къайгъы,“—деди Янко; джерге тюшген ачха да ташха тийиб зынъырдады. Сокъур узалыб аны алмады. Янко къайыкъгъа минди, джел джагъа табадан ура эди; ала гитче джелкенчикни джайыб дженъил джюзюб кетдиле. Ай джарыкъда акъ джелкен мутхуз толкъунланы арасында кёб заманны кёрюнюб турду; сокъур дагъыда суу ызында олтуруб тура эди, сора мени къулагъыма не эсе да джылагъан нъа ушаш бир тауш келди: кёб-кёб заманны сокъур джашчыкъ кертти да джылаб турду... Мени кёлум такъыр болду. *Таза контрабандистлени* тынч, рахат тургъан джыйынына келтириб мени атаргъа джазыуу несн къараб тура эди? Сюзюлюб, сабыр тургъан суугъа таш тюшгенча, мен аланы тынчыкълары буздум кесим да, ташча, сууну тюбюне батыб кетерге аздан къалдым!

Мен юйге къайтдым. Сенчада агъач табакъда джаныб бо-
шаргъа джетген чыракъ чырылдай эди, къазагъым да джукъ-
лама деб къаты айтханыма да къарамай, шкогун өки къолу
бла да тутуб, къаты джукълаб тура эди. Мен аны тынчлыгъын
бузмай, чыракъны алыб, юйге кирдим. Эй, мени джауум кёр-
сюн аны! Кюбюрчекчигим, кюмюш бычагъым, джуугъум саугъа-
гъа берген дагъыстан къамам, бары да учду-кюйдю, тас
болду. Налат сокъур не затланы элтгенин мен энди сездим.
Къазакъны иги огъуна хыны тюртуб уятыб, анъа урушдум,
чамландым, алай болгъаны ючюн, не этерик эдим! Сокъур
джашчыкъ болгъанымы тонады, 18 джыл болгъан къыз да
суугъа батдырыргъа аздан къалды деб, оноучулагъа тары-
гъыргъа бедиш тюлюмю эди? Аллахха шукур, эртденбласында
кетерлей онъ табыб, мен Таманьны ташладым. Амма бла джар-
лы сокъур да не болуб къалдыла эсе да билмейме. Мен джер,
суу кёре айлангъан, аны юсюне да казна къулдукъ бла баргъан
бир абчар, адамланы къуанчларында, бушууларында да ме-
ни не ишим барды!..

Словарь:

Тамань—Къара тенъизни Кавказ таба джагъасында (Краснодар край-
да) шахарны атыды.

Урядник—падчакны заманында къазакъ аскерледе гитче абчарны атыды

Десятник—он юйге тамадалыкъ этген оноучу.

Фатар—кече къалыргъа юй.

Бухта—тенъизни джерни кезине эрин болуб киргени.

Фанатория—Къара тенъизни Кърым таба джагъасында къаланы атыды.

Контрабандистле—кърал чекни юсю бла джашыртын казна, характер
этдюрген адамла.

Соруула:

1. Хапарда джазылгъан ишле къайда болгъандыла?

2. Автор анъа берген юйлерине къалай къарагъанды? халкъ анъа къалай
къарагъанды?

3. Автор джолоучу болуб келген кечесинде тенъизни джагъасында не
затны кёргенди?

4. Контрабандист къыз джолоучуну суугъа батдырыргъа нек кюреш-
генди?

5. Къыз да, Янко да Таманьдан нек къачхандыла?

6. Янко да, къыз да кетгенден сора джолоучу юйюне къайтханында не
зат кёргенди?

7. Хапарны бютеуден магъанасы бла къызны джыры бир-бирине къалай
тагъылыбдыла?

Этиларго керекли иш:

1. Къызны джырындан эпитетлени ала, бетлеге сёзле бла биргелей тег-
радларыгъызгъа джазыгъыз.

2. „Тамань“ деген хапарны къызны атындан айтыгъыз.

ЁЧЕШИЎ.

Теньлерини аллында
Эльбрус бла Казбек,
Ёчешгендиле бир джолда
Экиси да бек.

Чал Эльбрус Казбекге
„Эсле бираз“, — дегенди, —
Джуугъум сен адамгъа
Бойсунгъанса, кёр, энди.

Ол тауланы башында
Юйме дегенни салыр,
Терен ёзенлерингъде
Балталаны ойнатыр.

Таш ёшюнюнью сени
Темир кюрекле джырыр,
Багъыр, алтын таба ол
Ачы джолла чыгъарыр.

Тубанла эмда къушла
Чыгъыучу тёббелеге,
Ёрлейле караванла
Эм миикден, миикге.

Обурдула адамла!
Болса да кыйын аллы,
Эсле! Кёбдю, ёткюрдю
Востокну адамлары.

Соруула бла иш:

1. Поэт назмуда не муратны, магъананы кёргюзеди?
2. Поэтни кёб заманны мындаи алгъа айтханыны бююнлюкде кертлингди не зат кёргюзеди?
3. Назмуну азбар этигиз.

МИХАИЛ ЕВГРАФОВИЧ САЛТЫКОВ-ЩЕДРИН
(1826 – 1889).

XIX ёмюрню экинчи джартысыны керти алаMAT писателерини бири Михаил Евграфович Салтыков-Щедрин болгъа ды. М. Е. Салтыков-Щедрин 1826 джыл 15 январда алгъын теуеу бла Тверской губернияда Спас-Угол деген элде туугъанчы. Писателни сабийлиги джарыкълык-къуанч кёрмегенди, къыйынлы болгъанды. Аны атасы, кесини айтханында тохдаялмагъан, джумушакъ адам болгъанды. Анасы огъурсуз къатын болгъанды. Ала джарашмайын хар заманда гырхы тургъандыла. Сабийчиклерин айры кёргендиле ашарыкъ бла дерексиз этмегендиле, аз къылыкълары ючюн азабларын бериб тургъандыла. Сабийлени къургъакъ сёзю билген, билими аз болгъан губернеткала окъутуб, юретиб, тургъандыла.

Артдан писатель боллукъ джашчыкъ, сабийлигинден урун, кесини тегерегинде къулла джегнү джашаунч кыла байла сынатхан зорлукну, юмюрню ичинде кыла зарууа зарууа уатлыкъланы, адам тезелмезча, болумларын кёрю ёсгенди. Ол затла бары да аны джюрегин бек къыйнагъандыла, сабий джюрекке джара салгъандыла. Ол затла ёмюрде да кетмезча аны эсинде къалгъан эдиле. Джашчыкъны биринчи усдазы сурат этиучю къул киши болгъанды, ол джашчыкъгъа буква-ланы юретгенди.

Джашчыкыгъа он джыл болгъанында, аны Московский дворянский институтха салгъандыла. Андан да аны иги окъугъаны ючюм, эки джылдан сора Царско-сельский лицейге кёчюргендиле. Пушкинни заманында ол лицей падчахлыкъ Россияда эркинлик сүймекликни оту тамызылгъан оджагъы болса да, артда Салтыков окъугъан заманда, лицей башы аягъы бла тюрлениб, падчахлыкыгъа къуллукъ этиуге юретген джер болуб бошагъанды.

Бир заманда Пушкин махдагъан акъыллы эм ахшы преподавателле—Куницын, Галич бирисилери да лицейден эртде огъуна къысдалгъан эдиле, аланы орунларына, чыртда джараусуз, фахмусуз, аз билимли падчахлыкыгъа шапалыкъ этгенле салыннъан эдиле. Лицейге оноу этген адам бары да осал эди, ол, билимле къуру начальниклени оноуларын толтуруугъа джюрюгенлерин кёре эди.

Начальникле лицейчилени аныларын не къадар тунчукъдуруб, аладан хар нени да букъдуруб кюрешселе да, лицейчилени бир къауму, аланы ичлеринде Салтыков да, алагъа бой салмайын, хар нени да билирге кюреше джашай эди. Салтыковну нёгерлеринден бирини айтыуна кёре, тыш къраллада чыгыб мында окъургъа эркинлик берилмеген китабладан лицейчилени къолуна тюшмей бири да къалмай эди. Лицей окъуучуланы ичинде Петрашевский эм аны кружогуну бир къаум белгили членлери (Европеус, Спешнев, Кашкин) ма андан чыкыгъан эдиле. Лицейчилени кёбюсю литератураны бек суйе эди, аланы бир къауму уа джазаргъа да кюреше эди. Аланы ичинде Салтыков да бар эди. Аны бир къаум назмусу журналлада да чыкыгъан эди; кесини ол биринчи джазгъанлары, башхаланы джазгъанларына ушагъанлары себебли, Салтыков, артда аланы алай багъалы кёрмегенди.

Салтыковну дунягъа къалай къарагъанын къурауда Беллинскийни статьяларыны уллу магъаналары болгъандыла. Ол заманда Беллинский утопический социализм идеягъа уллу инаныб эди. Петрашевскийни Салтыковгъа эс табдырыуу да алай болгъанды. Салтыков, Петрашевский бла лицейде тургъан джылларында джуукълашханды.

1884 джыл Салтыков лицейни бошагъанды, Беллинскийни статьяларындан идеялы болгъаны бла Петрашевскийни кружогуна къошулгъанды.

Салтыковну биринчи уллу произведениелери „Противоречия“ бла „Запутанное дело“ болгъандыла. Биринчи повестини кючлю джаны, ол повестни ичинде социальный тенъсизликни юсюнден айтханы эди. Ол тема, аны „Запутанное дело“ деген экинчи повестинде артыкъ да кючлю салыннъан эди. Алада джазыучу адам, адамны унукъдуруугъа къаршчы эди. Падчахлыкыны къоруучуладан бири ол заманда Салтыковну экинчи повестини юсюнден былай айгъанды: „Былай джазылгъанлагъа басмадан чыгъаргъа эркинлик берген цензораланы

телиликлерине сеирсиниб бошайлмайма“. Муну ичинде, байла бла бийлени барысыны да башларын тайдырыгъа балта керекди дегенден башха джукъ айтылмайды.

Ол повестни 1848 джыл чыгъыб 1-чи Николайны оноуу бла къуралгъан цензура комитетни буйругъу бла окъулмазгъа буюрулгъанды. Эски джорукъгъа къаршчы болгъаны себебли, Салтыковну тутуб Вяткагъа джибергендиле.

Вяткагъа Сибирге джиберилгени Салтыковну андан уллу азаблыкъ чегиуден къутхаргъанды: 1849 джыл правительство Петрашевскийни кружогун хатерсиз уатханды. Кружокну кѣб членине (21 адам ёлюм буюрулса да аланы ёмюрлюкге Сибирге джиберирге деб оноуу этилген эди, бир къаумлары уа каторгагъа тюшген эдиле). Салтыков да, Петрашевскийни кружогу ачылгъынчы, тутулуб, Сибирге джиберилмесе, тюрмеде турууу, не каторганы азабларына тюберик эди. Петрашевский Салтыковну эсинде ёмюрюне дери къалгъанды.

Петрашевский ёлгенден сора, Салтыков-Щедрин аны бла Чернышевскийни юслеринден хапар джазаргъа умут этгенди. Салтыковгъа Вятканы теренинде сегиз джыл чакълыны турургъа керек болгъанды, ол джылла аны джашауунда бек мутхуз, инджиу джылла болгъандыла. Сибирде алай тургъан джыллары аны бош кетмегендиле: ала аны къылыгъын демнѣили этгендиле, джашауу хар бир джанындан да кѣрюрге, анъа ойлашыргъа болушхандыла. Халкъ бла бирге джуукълашмакълыгъы аны джюрегин джанъы джанына бургъанды эм аны андан ары джазыу иши къалай боллугъун белгилегенди; кесини джашау мураты бла ишин, Салтыков халкъгъа ишлеуде, аны насыбы ючюн кюрешиуде кѣргенди.

1-чи Николайны ёлгени Салтыковну Сибирден бош этгенди. 1856 джыл ол Петербургга къайтханды, ол джыл огъуна ол кесини „Губернские очерки“ деген произведениесин журналда чыгъарыб тебрегенди, аланы юсю бла ол уллу белгили болгъанды. Алада халкъны унукъдургъанланы джорукъларын ачыкълай, ол халкъны ёкюлю болгъанды. Ала ючюн уллу украинлы Т. Г. Шевченко поэт Салтыков-Щедринге бек уллу бюсюреу этиб джазгъанды. Эллилени юсюнден реформа ючюн кюрешде да Салтыков, Чернышевский бла Добролюбовну джанында болгъанды. Аны ючюн а аны джаулары анъа къаршчы бютюн бек кюрешгендиле.

„Губернские очерки“ дегенни джазгъандан сора, Салтыков эллилени юсюнден реформаны бардыругъа Рязанны, аны ызындан а Тверни вице—губернаторларыны къуллугъун алалды. Ол кеси айтханныга кѣре, аны мураты,—„Мыжыкълыланы басындырмазгъа“ деб болгъанды. Салтыковну Рязан бла Тверде къуллукъ этиуюн дворянла, адам джегиучюле кѣрюб болмагъандыла. Рязанны губернатору Муравьев Салтыковну айт-

ханына кёре, „белгили налат адам“ Салтыковгъа аны демократлыгъы ючюн сюд этерге мурат этгенди.

Салтыковну тегерегинден джараусуз эм налат адамла басыныб тургъанларындан джийиргеннъенини юсюнден ол кесини бир шохуна джазгъанды.

Салтыков 1862 джыл къуллугъундан чыгъыб, Петрашевский-ни кружогундан эртдегили шохларындан экиси-ючюсю бла бирге джанъы иги журнал къуараргъа умут этгенди. Анда баш сотрудниклени бири Чернышевский болургъа керек болгъанды. Эркин сёзден, отдан къоркъгъанча, къоркъгъан падчахлыкь правительство ол журналны чыгъарыргъа эркинлик бермегенди.

Салтыков 1864—1868 джыллада „Современник“ журналда ишлегенди, анда кесини кёб затын басмагъа ургъанды.

1868—1884 джыллада, журналчылыкь ишден айырылыб, юч джыл тургъандан сора, Некрасовну биргесине „Отечественные записки“ деген журналда ишлей, кесини белгили иннетине бойсуннъанды. Ол журнал „Современник“ тюзлюк ючюн кюрешиуюне кертилей къалгъанды. Ол джыллада Салтыков „бир шахарны историясы“, „Иги туура магъаналы тутхан сёзле“, „Головлёвлары джюйюсханла“ д. а. к. кёб алаMAT затла джазгъанды. Аны бла бирге Салтыков журналда сейирлик уллу иш бардыргъанды. Ол журналны сыйы бек уллу болгъанды, анъа къаршчы къаум да алай бир къаршчылыкь иш бардыргъанды. Правительство аны ишине не джаны бла да чырмаулыкь этерге аямагъанды, бир талай кере джабаргъа излегенди, алай болса да Салтыков бла окъуучуну арасында шохлукь бекденбек байламлы бола баргъанды. Салтыков кесини джашаууну 16 джылын берген журнал 1884 джыл апрелде джабылгъанды.

„Ата джурт запискала“ деген журналны джабылгъаны Шедриннъе бек уллу ачыу болгъанды. Шедрин,—„Энди мени хар неми да сыйырдыла...“—деб джазгъанды. Революциячы студент организацияла журналгъа ёкюллюк этерге, аны чыгъыуун эркин этерге кюрешгендиле, алай'а падчахлыкьдан къоркъгъан халкъ аланы джанында болмагъанды, аланы кюрешгенлеринден джукь да чыкъмагъанды.

Ол къыйынлыкьда да Салтыков джунчумагъанды; кесини кюрешиуюн къоймагъанды, джазыуун тохлатмагъанды; ол кесини алаMAT таурухларын андан да ары джазыб, „Пешехон къартлыкь“ деген сейирлик произведениесин бошайды (1889 дж.)

Салтыков-Шедрин кесини джашаууну ахыр минутуна дери ишлеб тургъанды, хыйлалыкъны, харамлыкьны, киши хакь ашаууну, ётюрюкню, сатлыкьны ачы джауу болгъанлай къалгъанды. Салтыков-Шедрин— 28 апрелде 1884 джыл ёлгенди. Бизни Ата джуртубузну ашхы уланларыны атларын айтхан заманда Салтыков-Шедринни атын биз да сыйлы кёрюб айтабыз.

БИР МЫЖЫКЪЛЫ ЭКИ ГЕНЕРАЛНЫ КЪАЛАЙ БАКЪГЪАНЫНЫ ЮСЮНДЕН ХАПАР.

Эки генерал ашаб, джашаб тургъандыла, алай'а экиси да джелбашла болгъанлары себебли, къысха заманны ичинде, доб деб билмей тургъанлай ала адам джашамагъан бир айрымканъа тюшгендиле.

Генералла кеслерини бютеу джашауларын къайсы эсе да бир регистратурада къуллукъ этиб ашыргъандыла; ала анда туугъандыла, ёсгендиле эм къартайгъандыла, алай болгъаны себебли джукъ да анъыламагъандыла. Ол огъай эсенъ „Мен керти да сизни сыйлы кёргеним бла джюрегимден къарагъаньма ыйнандырууму алыгъыз“ деген сёзледен башха сёз билгендиле.

Керекли болмагъаны себебли регистратураны джабхандыла да генераллары бош этиб ийгендиле. Къуллукъдан тышында къалыб, ала Петербургда, Подъяческий орамда, башха-башха фатарлада тохдагъандыла; хар бири кесине кухарка тутханды эмда пенсияла алгъандыла. Сора билмей тургъанлай адам джашамагъан айрымканъа тюшгендиле, уяныб къарасала: экиси да бир джуургъанны тюбюнде джатыб тура. Сёзсюз да ала аллында джукъ да анъыламагъандыла да, алагъа джукъ болмагъанча сёлешиб башлагъандыла.

— Сизни уллулугъугъуз, мен бюгече тюшюмде кесими, киши джашамагъан айрымканда джашагъанча кёргенме... дейди бир генерал.

Алай айтханды да секириб ёрге къобханды. Ол бир генерал да секириб къобханды.

— Ай аллах! бу не зат болду да? биз къайдабыз!—деб экиси да сескеклениб къычыргъандыла.

Сора тюше болмай керти да тюндеми бола турадыла бу затла деб, бир-бирлерине тийиб тебрегендиле. Алай болса да бу бары да тюшча бир затды деб кеслерин инандырыргъа не кюрешселе да, ишлери керти да бушуулу, тюн болгъанына тюшюннъендиле.

Аланы алларында бир джанындан тенъиз кёгере эди, бирси джанындан джерни бир усдукгучугъу тура эди, аны артында уа биягъы учсуз-чексиз тенъиз кёгере эди. Регистратураны джабханлы бери генералла биринчи кере джылагъандыла.

Ала бир-бирлерине къараргъа къалгъандыла да, экиси да кечеге кёлеклери бла тургъанларын, боюнларында да хар бири бирер ордени тагъылыб тургъанын кёргендиле.

— Энди кофечик ичсек иги эди!—дегенди бир генерал, алай'а ол не пелахха къалгъаны эсине тюшюб, экинчи кере джылагъанды.

— Энди доклад джасаса да андан не хайыр чыгъарыкъды!—

деб джыламугъу да тохдамай—да сора не этерикбиз?—деб бардыргъанды ол.

— Бери тынъылачы—дегенди ол бир генерал, —сизни уллудугъу, сиз кюн чыкыгъанныңа барыгъыз, мен'а кюн батханна барайым, инъирде ўа биягъы былайда тюбеширбиз, ким биледи бир джукъ табар эсег'а, „кюн чыкыгъан къайда, кюн батхан къайда“ болгъанын излеб башлагъандыла. Начальник бир джолда: кюн чыкыгъанны табаргъа излей эсенъ, кёзлериңи Северге айландырыб сюел да сора онъ кьолунъда излегениңи табарса,—дегенин эслерине тюшюргендиле. Северни излеб башлагъандыла, алай-былайда сюелгендиле, дунияны тёрт-джанына айланыб да кёргендиле, алай болгъанлыкыгъа, бютеу ёмюрлерине регистратурада кьуллукъ этген себебли, джукъ да табмагъандыла.

— Алай эсе, сизни уллудугъу: сиз онъ джанына барыгъыз, мен'а сол джанына барайым; алай иги боллукъду!—дегенди бир генерал. Ол генерал, регистратурадан сора дагъы да, военный кантонистлени школунда каллиграфияны усдазы болуб ишлеген эди да, ол себебден акъыллыракъ эди.

Айтылды-этилди. Бир генерал онъ джанына кетди эмда—терекле ёсгенлерин терекледе ўа тюрю-тюрю кёгетле салынб тургъанларын кёрдю. Генерал кьуру бир алма болса да алыргъа сюеди, алай'а алмала мийкден салыннъан себебли терекге ёрлерге керекди. Ёрлерге юрешди да—кёлегин джыртхандан сора, джукъ чыкмады. Генерал суучукъну къатына келгенди: анда туўра фонтанкада чабакъ тутуўчу четенин нчиндеча, чабакъла кыжгъыл-мыжгъыл айланнъанын кёргенди.

„Ай иги бу чабакъла Подъяческийге тюшселе эди!“ деб, генералны асыры ашары келгенден таб бети да тюрленнъенди.

Генерал агъачха киргенди—анда ўа рябчикле сызгырадыла, кьоянла секиредиле.

Кёлю булгъана тебрегенин билиб:

— Ай аллах, неллай бир ашарыкъ! Неллай бир ашарыкъ барды!—дегенди генерал.

Этер заты джокъ кьуру кьоллары бла сёзленнъен джерлерине къайтыргъа керек болду. Келсе ол бир генерал аны сакълаб турады.

— Хы, не, сизни уллудугъу, джукъ баджаралдыгъызмы?

— Да, ма, „Московский ведомостланы“ эски номерин табханма, андан сора джукъ да огъай!

Генералла энтда джукъларгъа джатхандыла, не этсинле ач къаранъы джукълаялмайдыла. Бир ала ючюн пенсияны ким аллыкъды деген сагъыш тынчлыкъсыз этеди, бир да кюндюз кёрген кёгетлери, чабакъла, рябчикле. кьоянла эслерине тюшедиле.

— Сизни уллудугъу, адам аш, биринчи болумунда кёк-

де учады, сууда джюзеди, терекледе ёседи деб, кимни эсине келлик эди? дегенди бир генерал.

— Хо,— деб джуаб бергенди ол бир генерал: тюзюн айтсам таб мен да бусагъатха дери, булкала, эртден бла аланы кофе бла берген болумларыча джаратыладыла деб тура эдим.

— Аня кёре, сёз ючюн, биреу рябчикни ашаргъа сюе эсе, сора алгъы бурун аны тутаргъа, ёлтюрюрге, тюгюн джукъаргъа, биширирге керекди... Алай болгъанлыкъгъа аланы барын да къалай этерге боллукъду?

Бирси генерал да, къаядан тауш ызына къайтханча:

— Быланы барын да, къалай этерге боллукъду?—деб къайтаргъанды. Къымсыз болуб джукъларгъа кюрешгендиле; алай болса да ачлыкъ аладан джукъуну сюргенди. Рябчикле къырым таукъла, чочхачыкъла татлы, бир кесек къызартылыб, нашала бла эм башха салат бла джарашдырылыб аланы кёзлеринде джюрюгенча бола эди.

— Энди мен эшда кесими чуругъуму да ашарча болгъан болурма!—дегенди бир генерал.

— Къоллукъла да иги боладыла кёб джюрютюлселе! деб ахсыннъанды бириси генерал да.

Бир заманда эки генерал да бир-бирлерине къарагъандыла: аланы кёзлеринде огъурсуз от джана эди, тишлери бир-бирлерине тис эдиле, кёкюреклеринден тунакы хырылдау чыгъа эди. Ала уакъ-уакъ тебджилдей бир-бирлерине къысыла тюу деген бир заманны ичинде экиси да джаныуарлача болгъандыла. Устукгула тюшгендиле, сынсыу-ахсыннуу эшитилгенди, каллиграфияны усдазы болгъан генерал кесини нёгерини орденни къабыб, джендил огъуна джугуб джибергенди. Алай болса да келген къанны бети, алагъа бир кесек акъыл джыйдыргъанды.

— Биз туура къутуруб, айланабыз! Былай бла биз бир-бирбизни ашаб къоярыкъбыз—дегендиле экиси да бирден.

— Къалай да тюшгенбиз биз бери! Кимди бизге муну этдирген аманлыкъчы.

— Сизни уллулугъугъуз, бир башха сёзге кёчерге керекди ансы, былайда бизде ёлтюрюу боллукъду!—дегенди бир генерал.

— Башлагъыз!—деб джуаб бергенди бирси генерал.

— Сёз ючюн сиз къалай акъыл этесиз, не ючюн кюн алгъы бурун чыгъады, андан сора батады, арты аллына нек болмайды?

— Сеир адамсыз сиз, сизни уллулугъугъуз; сиз да алгъы бурун къобасыз, департаментге барасыз, анда джасасыз, андан сора уа джукъларгъа джатасыз да?

— Да, аны, алгъы бурун джукъларгъа джатыб, тюрю-тюрю тюшлени кёрюб, андан сора къобарча алмашдырыргъа нек болмайды?

— Гм... да... мен'а тюзюн айтсам, департаментде к'уулукъ этген заманда былай акъыл эте эдим: ма энди эртден, аны ызындан кюндюз болур, андан сора ин'ыр ушхуур берирле— сора джукъларгъа заман!

Алай болса да ушхуурну аты сагъынылгъаны экисин да мыдах этгенди да, хапарны башлангъан джеринде огъуна юзгенди да к'ойгъанды.

Бир генерал дагъы да „адам кёб заманны кесини соклары бла кечиниб тураллыкъды“ деб доктордан эшитгенме мен дегенни айтыб башлагъанды.

— Алай дегенинъ?

— Да ма алай. Кесини соклары башха сокла чыгъарадыла, ала да, кеслерини орунларына дагъы да, сокла чыгъарадыла, ол сокла эм ахырында тохдаб к'валгъынчы...

— Ол заманда не?

— Ол заманда уа не тюрлю болса да бир ашны ашаргъа керекди.

— Тьфу!

— Къысхача айтыргъа генералла нени юсюнден хапар башлагъан эселе да, ол хапарны ахырында ашны эсге тюшюрюу келе эди, аланы ашаргъа сююулерин бютюн уллу эте эди. Сёзню тохдатыргъа дегендиле, эмда, „Московский веломостланы“ табылгъан номерин эсге тюшюрюб аны джутланыб окъуб башлагъандыла.

„Тюнене, бизни эски ара шахарыбызны сыйлы начальнигини уллу учасы болгъанды,—деб, бир генерал к'валтырагъан тамакъ бла окъугъанды. Стол джюз адамгъа бек алапат эркин к'ууралгъанды. Бютеу к'ралланны саугъалары бу алапат к'ууанча тюбеширге тиллешгенча эди. Мында „шексининка алтын стрелядь“ да „Кавказ чегетледе ёсген, фазан,“ эм февраль айда бизни Северде аз болуучу джилик да бар эдиле...”

— Тьфу сен, я аллах! сизни уллулугъугъуз, андан башха затны табалмаймысыз да?—деб бирси генерал ачы къычырыб, негерини к'юлундан газетни алыб былай окъуб башлады:

„Тулада джазадыла: тюнене кюн Упе сууда осетр чабакны тутханларыны к'ууанчына (аллайзатны эртдеден джашагъанла да эслерине тюшюралмайдыла, артыкъсыз да осетр энчи пристав Б. болгъаны танылгъаны ючюн), мындагъы клубда фестиваль болгъанды. К'ууанч аны ючюн этилгенди, уллу агъач табакъда тегерегине да нашачыкъла салыб, аузунда бир кесек джашил хансчыкълары кёрюне келтиргендиле. Ол кюн дежурный старшина болгъан П. доктор к'юнакланы бары да андан бирер кесек алсынла деб, джан аурутуб к'уурай эди. Подливкасы бек тюрлю-тюрлю, таб татлыды дерча эди...”

— Айыб этмегиз, сизни уллулугъугъуз, окъур затны сайлауда сиз да асыры сакъ болмагъанча кёрюнесиз!—деб биринчи генерал аны окъуун бёлюб газетни к'юлундан алыб, кеси да окъуду:

„Вяткадан“ джазадыла: „Мында эртдеден джашагъанланы бир чабакъ шорпаны бир алапат этнѳню табханды: саѳ налимни алыб аны алгъы бурун тѳююб: сора ачыѳдан аны баѳуру уллу болса ѳа...“

Генералла башларын эниште бошладыла. Ала эслерин неге ийселе да, бары да ашаѳну юсѳнден шагъатлыкъ бола эди. Аланы кеслерини оюнлары кеслерине къаршчы бола эдиле не ючюн десенъ ала биштекслени эслеринден кетериге не бек излеселе да, ол затла кеслерине джол ача эдиле.

Алай билмей тургъанлай, калиграфияны учители болгъан генералны мыйысын кѳуанчлы мурат джарытды.

— Сизни уллудугъугъуз,—дегенди ол кѳуанчлы,—биз бир мыжыкълы табсакъ, къалай болур эди?

— Мыжыкълы табсакъ... дегенинъ?

— Хо, бош мыжыкълы... хар къайда да болуучу мыжыкълы! Ол бизге энди булкала да келтирир эди, рябчикле да, чабакъла да тутар эди!

— Гм... Мыжыкълыны... да ол джокъду сора, биз ол мыжыкълыны къайдан табайкъ?

— Къалай джокъду мыжыкълы! Мыжыкълы хар къайда да барды, алай'а аны излерге керекди! Ол баям, къайда эсе да бугъуб турады, ишден къачыб айланады! Ол оюм генералланы алай кѳуандыргъанды, алай кѳуандыргъанды—алайда, ала секириб кѳобхандыла, терк огъуна мыжыкълыны излерге джайылгъандыла.

Джукъ да табмагъанлай, ала айрымканда кѳб айлангъандыла, алай'а ахырында кѳуукъ, ѳтмек бла тынчыгъан кѳой терини ачы ийиси аланы ызгъа тюзетгенди.

Терекни тѳюбѳнде, быдырын да ѳрге айландырыб, башын да джумдуругъуна салыб бир мазаллы киши джукълай эди эм ол ишден туѳра бетсизлик этиб джаллай эди. Генераллагъа мардасыз ачыѳ болду.

— Джукълаймыса, эринчек!—деб ала анъа атылдыла:—эки генерал эки сутканы ачдан ѳле тургъанлары бир да кѳулагъынъа кире болмаз! Бусагъатдан огъуна ишлерге кѳора!

Мыжыкълы кѳобханды: генералланы огъурсузла болгъанларын кѳргенди. Аладан бир джанына сылджырагъа излегенди, алай'а ала аны сезиб анъа къатыб тохдагъандыла.

Ол аланы алларында кюрешиб тебргенди. Алгъы бурун ол терекге ѳрлегенди да, алмаланы бек бишгенлеринден генераллагъа онушар юзгенди, кесине ѳа бир чий алманы алгъанды. Андан сора джерни къазгъанды да андан гардошла чыгъаргъанды, андан сора эки агъач кесекни алыб аланы бир-бирлерине ышыб,—от чыгъаргъанды. Андан сора кесини тѳюклеринден тузакъчыкъ этиб рябчикни тутханды. Эм ахырында отну джакъгъыб тюрлю-тюрлю ашарыкъла биширгенди да, таб генералланы эслерине: бу эринчекни кесине да бир кесекчик берими эдик деб келгенди.

Генералла бу мыжыкълыны кѣл салыб кюрешгенине къарай эдиле, аланы джюреклери къуана эдиле. Ала энди тюнене ачдан ѳлюрге аздан къалгъанларын унутуб, генерал болгъан къалай игиди—бир джерде да джунчумазса!—дей эдиле.

— Разымысыз джюйюсханла, генералла!—деб соргъанды ол заманда мыжыкълы.

— Разыбыз джарагъан шохубуз, кѣребиз кѣлюнъ бла кюрешгенинъи!—деб генералла джуаб бередице.

— Энди манъа солургъа эркинлик берирми эдигиз?

— Солу шохчугъубуз, алай'а андан алгъа бир джыджымчыкъ бур.

Киши терк огъуна джайылыб агъач кендир джыйгъанды, аны сууда джибитгенди, туюгенди, уугъанды—инъирге джыджым хазыр болгъанды. Ол джыджым бла генералла кишини къачмазча терекге байлагъандыла, кеслери уа джукъларгъа джатхандыла.

Бир кюн кетгенди, экинчи кюн кетгенди, киши алай тюзелгенди таб уучунда шорпа бишириб башлагъанды. Бизни генералларыбыз, джарыкъ кѣллю, хире этли, акъ бетли болгъандыла, тойгъандыла. Ма ала мында хар нени да хазырында, джашайдыла, Петербургда уа аланы пенсиялары джыйылыб кѣбден-кѣб болуб барадыла, деб айтыб тебрегендиле.

Эртден ашарыкъ ашаб бошаб генерал, бирси генералгъа:

— Сиз къалай дейсиз, сизни уллулугъугъуз, Вавилон къаласын ишлегенлери керти болгъан затмыды, огъесе ол алай бош айтыумуду?—деб соргъанды.

— Сизни уллулугъугъуз, керти да болгъан зат болур деб акъыл этеме, ансы, алай болмаса дунияны башында тюрюлю тюрюлю болмакълыкъны къалай анъылатыргъа боллукъбуз да!

— Ол себебден, дунияны башын суу басхан заманда болгъанмыды?

— Дунияны башын суу басхан заманда болгъанды ансы, алайсыз андан алгъа джанъурла болгъанын къалай анъылатыргъа боллукъду да? Артыкъсыз да „Московский ведомостлада“ алтадыла...

— „Московский ведомостланы“ окъусанъ къалай болур? Излерле да, номерни табарла, салкъында олтурурла, Москвада къалай ашагъанларыны, Тулада къалай ашагъанларыны, Пензада къалай ашагъанларыны, Рязанда къалай ашагъанларыны юсюнден эджиги, юсюню бла окъурла—сора бир да кѣллери булгъанмаз!

* * *

Кѣб аз болгъан эселе да генералла тансыкъ болгъандыла. Ала терк-терк Петербургда къойгъан аш этиучю къатынларын эслерине тюшюрюб башлагъандыла, таб акъырынчыкъ джылагъанда этгендиле.

— Сизни уллудугъугъуз, энди Подъяческийде не бола тура болур?—деб бир генерал бирси генералгъа сорады.

— Айтхан да этмегиз, сизни уллудугъугъуз, анъа мени джюрегим эриб бошагъанды!—деб джуаб береди бирси генерал.

— Иги ўа бек да игиди мында ўа—анъа сёз джокъду, алай'а не десенъ да бизге былай туруу джарашмайды, мундирлерибизге да джюрегим кыйналады.

— Кыйналгъанны кьой алай кыйналама! Бютюн да тертюнчю классны кийими (уллу чын), кьуру тигилгенлерине къарагъанда да айланнкъды адамны башы тегерек. Ала мыжыкъланы бездириб башлагъандыла: бизни Подъяческийге элдеб, кысаргъа квалгъандыла. Да, сора не! Мыжыкълы таб Подъяческийни да биледи, ол анда бал-пиво да ичгенди, мыйкъларына акъгъандыла, аузуна тюшмегендиле.

— Да биз Подъяческийден генераллабыз!—деб кьууаннъандыла генералла.

— Мен'а, керген эсегиз: бир адам юнню тышында джуджымгъа тагъылгъан ящикде энишге салыныб турады, бояу бла къабыргъаны бояйды, неда юнню башында чибин кибик джюрюйдю—ма ол менме!—деб мыжыкълы джуаб этеди.

Сора мыжыкълы генералла аны, эринчекни асыраб, аны мыжыкълы кыйынындан джийиргенмегенлери ючюн ол кесини генералларын кьууандырама деб уллу сагъышха квалгъанды. Да ол кеме деб, кеме да болмай, алай океандан—тенъизден ётюб туура Подъяческийге дери барырча бир саут ишлегенди.

Толкъунлада чайквалгъан къайыкъланы керюб, генералла:—Алай болса да, сен джараусуз эсле, бизни батдырма!—дегендиле.

— Рахат болугъуз, джюйюсханла, генералла, биринчи кере тюлдю деб джуаб бериб, атланьргъа тебрегенди мыжыкълы.

Мыжыкълы джумушакъ кьуш тюкню алгъанды да, къайыкъчыкълны тюбуне тешегенди. Тешегенден сора, генералланы анда олтуртханды. Сора табыннъанды да джюзюб тебрегенди. Генералла джолда тюрюлю-тюрюлю боранладан, джелледен неллай бир кьоркьгъанларын, мыжыкълыгъа джараусузлугъу ючюн неллай бир урушханларын не перо бла джазыб, не таурухда айтыб кьолдан келлик тюлдю. Мыжыкълы ўа аяусуз къалакъланы бардырады, генераллагъада тузлу чабакъланы ашатады.

Ма энди ахырында Нева суу, ма Екатеринаны махадулу каналы да, ма таб уллу Подъяческий да! Аш этиучю къатынла, кеслерини генералларыны къалай семиргенлерин, акъ бетли, джарыкъ келлю болгъанларын керюб, сеирсиниб кьоллары бла харс урадыла. Генералла кофеден болгунчу ичгендиле, татлы булкаладан тойгъандыла, мундирлерин да кийгендиле. Ала казначействогъа баргъандыла, анда кваллай бир ачха келтюр-

генлерин не перо бла джазартгъа, не таурухда айтыргъа къолдан келлик тюдю.

Алай болса да, мыжыкълыны да унутмагъандыла: анъа бир рюмка аракъы бла бир кюмюш шай бергендиле: тарт заукъ эт мыжыкълы!

Соруула бла иш:

1. Генералланы юсю бла Салтыков-Щедрин падчахлыкъ Россияны бийлик этген классдарыны къаллай болумдарын хиликге этеди?
2. Салтыков мыжыкълыны къалай кѣргюзеди? Мыжыкълыны не халисин джаратмайды Салтыков?
3. Бу произвeдениeде не зат таурухчады, не зат кертичады?

ЛЕВ НИКОЛАЕВИЧ ТОЛСТОЙ

(1828—1910).

Лев Николаевич Толстойну аты—орус литературада огъай эсенъ, бютеу дуня литературада да эм уллу атланы бириди. Ол сексен эки джыллыкъ ёмюрюнде кёб уллу, махдаулу ишле этгенди. Аны джашауу крепостной кзулчулукъну заманында огъуна башланыб тюгел уллу Октябрь Социалист революциягъа джетмей бошалгъанды.

Тула шахардан узакъ болмай, Москва—Курск деген темир джолда Ясная Поляна деб станция барды. Аллай аты болгъан эски бий усадьбагъа алайдан юч километр бла джарым барды. Былайда 1828 джыл 9 сентябрда Л. Н. Толстой туугъанды. Аны джашаууну асламы былайда кетгенди. Ол Николай Ильич Толстой графны кичи джашы болгъанды. Аны анасы таза Волконская бийче эди. Ол, Л. Н. Толстойгъа эки джыл да болгунчу ёлгенди.

Толстойланы юдегилери бир-бирин билиб джашай эди. Эски дворян уяны табыгъы эм анда нени да болгъаны сабийлени керексиз эте эди. Ала джуукълары бла юйде крепостной

джумушчуланы эркетиб къарауларына юреннъен эдиле. Сабийле джай чегетле, яснополяна джашил паркны къалынында ариу кёллени джагъаларында ойнай эдиле. Усадьбаны къатында эл бар эди. Сабийле элчиле бла кёб тубей эдиле, элчи сабийле бла ойнаучан эдиле, халкъны джашауун кёре эдиле, халкъ джырлагъа эм хапарлагъа тынъылай эдиле.

Толстойгъа 9 джыл болгъанлай, аны атасы къысха огъуна ёлюб къалгъанды. Лев Николаевич, аны уллу къарнашлары бла гитче эгечи ёксюз къалгъандыла. Талай джылны ала Москвада эмда элде да джуукъларында джашагъандыла. Ала Лев Толстойну сабийлик, джашлыкъ джыллары болгъандыла. Ол белгили дворянланы сабийлерине берилиучю окъуу, билим, хали алгъанды. Француз эм немец гувернёрла аны башха кърал тиллеге юретгендиле. Анъа, свет халланы, джашауу гъа дворянча къарауу синъдирирге юреше эдиле. Алай'а Толстой сабийлик заманындан огъуна айырылыб кесини тенълеринден башха тюрю эди. Аны хар нени да билирге суймеклиги бар эди, ол уллуланы сабийлени джашауларына да эс бёлюб къарай эди.

40-чы джылланы аллында Толстойлары Къазаннъа, ёлген аталарыны эгечине кечгендиле. Юч джылдан Толстой Къазан университетге экзамен бериб студент болгъанды.

Толстойланы къазанлы джуукълары бай дворянла болгъандыла. Ала джукъгъа къайгысыз джашагъандыла, кеслерине сыйлы къонакъланы алгъандыла, баллагъа эм байрамлагъа барыучуда болгъандыла. Студент джылларында Толстой свет джашауу кеси кёзлери бла кёрюб билгенди, эм ол кёзюде ол анъа эс бёлгенди. Алай'а ол джашауу магъанасызлыгъы, анда адам сюер зат болмагъаны кёб турмайын аны кёлюн чыгъаргъандыла.

Ол джылда ол кеси не ишни тутуб юреширини юсюнден сагъыш этген эди. Ишлегенни, халкъгъа къуллукъ этгенни кесине эм сыйлы затха санагъанды. Уруннъан эллиге джугъуракъ болургъа суйгени ючюн, Толстой къыркъынчы джылланы аягъында университетни къоюб, Ясная Полянагъа кетгенди.

Къазандан кете туруб, ол кесине баш магъаналы илму ишлени уллу программасын салгъанды.

Аз-аз Москвагъа Петербургга да бара, Толстой Ясная Полянада тёрт джыл джашагъанды. Ол илмула бла кючлю кюрешгенди эм уллу билимле алгъанды.

1851 джыл кеси разылыгъы бла Толстой кесини уллу къарнашы къатыш, ол кёзюде таулула бла уруш баргъан Кавказгъа кетгенди. Кавказда Толстой юч джыл чакълы тургъанды. Таулулагъа чабыуул этген ала бла урушну да бардыргъан аскерде болгъанды.

Кавказда джашагъан джылларында Толстой кесини биринчи „Детство“ („Сабийлик“) — деген произведениесин джазгъанды.

Бу повестде уллу писателни таланты белгили болгъанды. Ол произведениеде орус дворян юдегини джашаууну керти суратлары бир-бири ызындан бизге ачыкъ кѳрюнедиле.

Толстой кесини атын повестни ичинде кѳргюзмегенди. Ол Николинка Иртенев деген джашчыкъны къалай ёсгенини эм къаллай хали алгъаныны юсюнден хапар айтханды, алай болгъаны ючюн ол, Толстойну кесини сабийлигин кѳргюзген автобиография произведение болгъанды. Талай жылдан сора Толстой ол произведениени андан ары да бардырыб „Отрочество“ бла „Юность“ деген повестлени джазгъанды.

1853 джыл орус-тюрк уруш башлангъанды. Бир джылдан тюркюлени биргелерине Француз бла Ингъилиз Россиягъа къаршы уруш ачхандыла. Аланы уруш кеме кючлери Кърымгъа джуукъ келгендиле, аскерлерин тюшюргендиле эмда Севостопольну къуршалагъандыла. Орус солдатла бла офицерле Къара-Тенъиз крепостну тулпар сакълагъандыла, алай болгъанлыкыгъа падчахлыкъ правительство урушха къолайсыз хазырлангъанды. Тобла бла от, окъ джетишмегендиле. Сатлыкъ падчах чиновникле, кюпселе, фабрикантла да ата джуртну сакълар къайгылы болмагъыдыла, кеслерини байлыклары ёсдюрюр къайгылы болгъыдыла.

Французлула бла ингъилизлеле Севостопольну къуршалагъан заманда, Толстойну Кърымгъа кѳчюргендиле. Ол тѳртюнчю бастионнга—Севостопольну сакълауда эм къыйын джерге тюшгенди. Къуршалау ачы, къыйын кюнлеринде Толстой, кесини ата джуртун кючлю сюйюб бастионда орус солдатланы биргесине уруш этгенди. Къазауат бошалгъандан сора Толстой Петербургга келгенди. Аны биринчи произведениелари анъа уллу талантлы орус писателни сыйын бергендиле.

Л. Н. Толстойну къалгъан 55 джылы Ясная Поляна бла Москвада, тохдаусуз писатель иште кетгенди. Ол джюз бла джарымдан аслам художество произведение джазгъанды,

Уллу писатель ол произведениелеринде бютеу XIX-чю джюз джыллыкыны ичинде орус джашаууну къалай болгъанын кѳргюзгенди. Толстой кесини этген ишлерин, орус эллиени, помещиклени, ара сахарны великосвет дворянствосун, генералланы, офицерлени, солдатланы уллу эм уакъ чиновниклени бolumларын ачыкъ кѳргюзгенди. Ол тыш къралланы бирини литературасында эсинде-бусунда болмагъан аллай уллу эм терен магъаналы алакат произведениеле джазгъанды.

Кесини энчи джашауунда Толстой хар заманда да ишлеб туругъа кюреггенди. Ол кеси халкъ джашагъанча алай джашаргъа излегенди. Ол тири санын туюб кѳб ишлегенди: джер сюргенди, терек орнатханды, чалкъы чалгъанды, къыш къар кюрегенди эмда джолланы ариулагъанды. Ол эсирик джашаууну артыкъ багъалы затланы унамагъанды, бош ашарыкъны сюйгенди.

Л. Н. Толстой революционер болмагъанды, алай болса да падчаклыкъ правительство джояр муратда ызларындан болгъан адамланы кѣб кере джакълагъанды. Ол не джаны бла да халкъгъа болушургъа кюрешгенди: эллиени сабийлерин окъутханды, ачдан инджилген эллиеге хакъсыз столоваяла бла больницала ачханды, джарлы халкъгъа кесини рысхысын бергенди.

Ясная Полянада джшау, Толстой, халкъгъа не къадар джукъ болургъа кюрешсе да, помещик болгъанын, эллиени къыйынылары бла хайырлангъанын къуру да анъылаб джарсыб тургъанды.

Толстой аны анъылагъаны себебли, аны джашауу татыуусуз, инджиулю болгъанды. Джашаууну арт джылларында, писатель Ясная Полянадан кетерге таукел болгъанды. Кесини ол муратна ол ёлюрюнден талай кюнню алгъа джетгенди. Ноябрьны аллында 1910 джыл, эртден бла эртде ол кесини усадьбасын къойгъанды. Джолда Толстойну ёбгелери кьоркъунгъандыла да 20 ноябрда (джанъы тергеу бла) Остапово деген станцияда (бусагъатда станция „Лев Толстой“) станцияны начальнигини юююнде ёлгенди.

Л. Н. Толстойну Ясная Полянада ол сабий заманында ойнауучу чегетни ичинде асырагъандыла. Уллу писателни кѣб минъ адам ахыр джолуна ашыргъанды.

Совет адамла, бютеу адам улуна гений болгъан, уллу орус писатель Лев Николаевич Толстой бла махданадыла.

Толстойну, талай он миллион экземплярда чыгъарылгъан сочинениелери, Совет адамланы суйген китаблары болгъандыла. Толстойну джашагъан джерлери: аны Москвада юю, айтылгъан Ясная Полянада да белгили усадьбасы иги сакъланадыла.

ПЕТЯ РОСТОВ.

(„Уруш бла рахатлыкъ“ деген романдан отрывок).

I.

Къонакъ юйден Петя чабыб чыкъды.

Петя энди Наташа деген эгечине ушагъан, къалын эринли, онбеш джыл болгъан, къызылурт, ариу джашчыкъ болгъанды. Ол университетге хазырлана эди, алай'а арт кѣзюуде кесини тенъи Оболенский бла бирге джашыртын гусарлагъа барыргъа деб оноулашханды.

Петя ишни юсюнден сѣлешир ючюн кеси атлыны¹ аллына

¹ *Петяны кеси атлы*—Граф Пётр Кирилович Безухов, Ростовланы юйдегилерини къысха шохлары.

чартлаб чыккыгъанды. Ол андан, аны гусарлагъа¹ аллыкълары бла алмазлыкъларын бил деб тилей эди.

Пьер Петягъа тынъыламай, къонакъ юйню ичинде ары-бери бара эди.

Петя къолун силкди, аны кесине къаратыр ючюн.

— Ну, не мени ишим Пётр Кирилыч, аллах ючюн! Джангыз сизге ышанама,—деди Петя.

— Ах, да, сени ишинъ гусарлагъа кирирге излей шойсада? Айтырма, айтырма. Бюгюн барын да айтырма.

— Ну, джаным ну, не болдунъ, манифест² табдынъмы?—деб сорду къарт граф.

— Табдым,—деди Пьер.

— Да аскерден'а не хапар?

— Бизникиле энтда артха кетгендиле. Смоленскни къатындадыла дейдиле,—деб джуаб берди Пьер.

— Ай аллах, ай аллах!—деди граф. Къайдады да манифест?

— Возвание! Ах, да!

Пьер хурджууларында къагъытланы изледи, алай болгъаны ючюн табмады. Хурджууларыны тышларындан къагъа тургъанлай, ол, ары кирген графиняны къолун упба этди, джан-джанына тынъысыз болуб къарады.

— Кертиси бла да аны не этгеними билмейме,—деди ол.

— Ма, ёмюрю хар нени тас этиучю—деди графиня.

Наташа кирди да олтурду. Тынъылаб, Пьерге къарады.

Къагъытланы излерге ал комнатагъа кетген Соня³ аланы Пьерни шляпасында табды. Пьер аланы, шляпаны ичи бла тышыны арасында бек джарашдырыб салгъан эди.

Пьер аланы окъургъа суйген эди.

— Къарт граф ол къагъытны окъуса андан кесине уллу кёл басдыргъан зат умут эте кёре эдим...

— Огъай, кюнорталыкъдан сора—деди.

Кюнорталыкъ ашагъандан сора, граф креслогъа рахат олтурду да, усда окъуй билмеклиги бла махдалгъан Сонягъа, окъутду.

Биринчи падчахны тахдасы къуралгъан эсги ара шахарыбыз Москвагъа, тушман мардасыз уллу кючлери бла Россияны ичине киргенди. Ол бизни суйген ата джуртубузну чачаргъа келеди,—деб Соня кесини инъичге ауазчыгъы бла къадалыб окъуй эди. Граф кёзлерин да къысыб, бир-бир джерлеринде ахсына тынъылай эди.

Наташа аллына бёченъи болуб, олтура эди не анылар эдим дегенча битиб бир атасына, бир Пьерге къарай.

Россиягъа тюшген, къоркбуу салгъан палахланы юсюнден,

¹ Гусарла—падчахлыкъ аскерчице, кавалеристле.

² Манифест—бир уллу ишни юсюнден правительствону бютеу халкъгъа билдириую.

³ Соня—Ростовлары ёсдюрген къыз.

падчах Москвадан этген умутланы юсюнден окъуб бошаб... Соня, анъа къулакъ салыб тынъылагъанларындан къалтырагъан таушу бла бу арт сёзлени окъуду: „Да бизге джоралагъаны башына джетсин да къул джашаудан къутулгъан бош болгъан Европа да Россияны сыйын бютюн да бир кёлтюрсю!“

— Ма ол алайды!—деб къычырыб айтды граф, мылы кёзлерин ача, аны мушудлагъаны талай кере сёзлерин бёле, аны бурнуна шыша бла кючлю укус тузу болгъан мияланы тутханча, ол тышындан былай айтды: Биз не кючюбюзню да салыкъбыз, бир затыбызны да кёзюне къарарыкъ тислбюз...

Наташа олтургъан джеринден секириб къобду да атасыны кматына чабды.

— Къалай аламатды мени бу атам!—деб, тышындан айтды, атасын упба эте.

Ол заманда анъа киши эс бёлмеген Петя, атасыны кматына келди да, бети къызарыб, бир базыкъ, бир инъичге болгъан таушу бла айтды:

— Ну энди атачыгъым, мен арт таукеллигим айтайым. Аначыгъым санъа да, къалай суйсегиз да—мен арт таукеллигим айтайым, сиз мени аскер къуллукъгъа ийигиз, не ючюн десенъ, мен болалмайма... вот все.

Графиняны кёлю асыры аман этгенден аны кёзлери кёкге аралдыла, къолларын бир-бирлерине уруб ёрге силкиди сора айланды:

— Ма айтырынъы айтдынъ!—деди Графиня.

Алай болса да граф алайлай огъуна кесин къолгъа алды.

— Ну, ну,—деди ол.—Ма, джаным, аскерчи! Телиленнённи кьой: окъургъа керекди.

— Атачыгъым, мен излеген телилик тюдю. Оболенский Федя менден да кичи болгъанлай, ол да барады, баш сылтау'а мен энди... сора алай-алайсыз да джукъ окъуяллыкъ гюлме. Петя тохдады. Тер ургъунчу къызарды да, былай айтды: ата джуртха къоркзуу тюшюб тургъанлай...

— Кьой-кьой телиликлени...

— Да сиз кесигиз айтхан эдигиз да не затыбызны да аямазбыз деб.

— Петя мен сенъе аузунъу къыс дейме да—деб, гитче, джашил, чыракъ кетген кёзлерин андан алалмай, бети агъарыб тургъан кматынына къараб, къычырды граф.

— Мен'а сизге айтама. Ма Петр Кирилович да айтыр...

— Мен сеннъе айтама,—телиликди, алкъын аузундан сюту тёгюле турады, аскер къуллукъгъа уа излейди! Эшитмедим деме дейме мен сенинъе.—Сора граф кабинетде, солуруну алдында, энгда бир окъур мурат бла болур эди, къагъытланы алыб комнатадан чыгъыб кетди...

Петя, унамагъанларын алай кёргенден сора, кесини комна тасына кетди да, эшиклени киши кирмезча бегитиб ачы джы-

лады. Ол селешмей эмда мыдах джылагъан кезлери бла чай ичерге келгенинде, бары да джукъ эселегенча этдиле.

Экинчи кюн Петя, онбеш джыл болгъан, полкга кире айлангъан кесини тенъи Оболенскийге барды. Андан кыйытханында иймесегиз къачарыкъма, леб ачыкъ билдирди. Экинчи кюн'а, кесин алкъын асыры хорлатмаса да, граф Илья Андреевич, Петяны кыйры болса да бир къоркъуусузуракъ джерге къалай джарашдырыгъа боллугъун билирге кетди.

Соруула:

1. 1812 джылда болгъан уруш ишлеге Петя Ростов къалай къарагъанды?
2. Петяны къылыгъыны не халиги болушады кесини этген оноун толтургъа?

II.

Партизан къазауат деген, джауу, Смоленскге киргени бла башлангъан эди...

24 августда Давыдовну биринчи партизан отряды къуралгъан эди, сора аны отрядыны ызындан'а башха отрядла да къуралыб башлагъан эдиле. Кампания аллына не къадар барса, ол къадар ол отрядланы санлары кёбден-кёб бола эдиле. Партизанла учу кыйыры болмагъан уллу аскерни бёлюб-бёлюб бошай эдиле.

...Октябрны арт кюнлери партизан къазауатны уллу кызыу кезюю эдиле.

22 октябрда Денисов кесини къаууму бла партизан урушну туура кызыуунда эди. Эртденбладан башлаб ол кесини къаууму бла джолда эди. Ол сау кюнню уллу джолну джаны чегетде атлы аскер хабджюкле бла орус пленледен къуралгъан уллу француз транспортну марай эди. Ол транспортну, разведчикле бла Смоленскге баргъан пленлени айтханларындан белгили болгъанна кёре, къалгъан аскерлеринден айырылыб, кючлю сакълауулу болгъанды. Ол транспортну хапарын къуру Денисов бла андан узакъ болмай айлангъан Долохов (ол да бир аз къаууму бла айлангъан партизан) билиб къалмагъандыла, аны, штаблары болгъан уллу отрядланы начальниклери да билгендиле: ол транспортну хапарын бары да билгенди, сора Денисов айтханча, бары да анъа тишлерин билегендиле. Ол уллу отряд начальниклени экиси-бири поляк, бири немец-туура экиси да бир кезюуде дегенча, Денисовгъа ол транспортха чабар ючюн хар бири аны кесини отрядына къошуллугъун излеб чакъырыб къагъыт джазгъандыла.

Денисов ол къагъытланы окъуй:

— Огъай къагъ'нашым, биз да бурнубуз бла суу ичмей-биз,— дегенди да сора, немецге сен алакат эм белгили батыр генералны тамадалыгъынъ бла къуулукъ этерге джюрегим не бек суйсе да, мен кесими ол насыбдан къуру къояргъа керекме, нек десенъ, мен энди поляк генералны тамадалыгъы-

на тюшюб бошагъанма, деб джазгъанды. Поляк генералгъа да мени начальнигим энди немец генералды деб билдириб анъа джазгъаныча джазгъанды.

Алай оноу этиб Денисов башда начальниклеге аны юсюнден билдире турмай, Долохов бла биргелей ол транспортха чабыб аны кеслерини аз кючлери бла алыргъа мурат эте эди. Долохов инъирге чегет ичинде къарауул юйчюкге совещаниеге келирге керек эди... Къачхы, джылы, джаумлу кюн эди. Кёк бла горизонт мутхуз бокъланнъан суу бетли эдиле. Бир тубан басханча бола эди, бир билмей тургъанлай уллу сёдегей джанъур къуя эди.

Денисов агъачы иги, арыкъ, къабыргъалары ичине кирген атда, джамчысы бла бёркюнден суу къуюла бара эди... Аны къалын, къысха джетген къара сакъалы, азгъан бети ачыуланнъаннъа ушата эдиле.

Денисовну биргесине аныча юсюнде джамчысы, башында бёркю бла джарыкъ уллу тору дон атда къазакъ есаул¹—Денисовну къуллукъчусу бара эди.

Аладан бир аз алгъа юсюнде кёк кафтаны, башында акъ калпагы бла, башындан аягъына дери джибиген джол усда мыжыкълычыкъ бара эди.

Аладан бир аз артда мардасыз уллу къуйругъу бла джалы, эринлери да джылтыраб къанагъан арыкъ, иничиге къыргъыз атчыкъда, кёк француз шинели бла джаш офицер бара эди.

Аны джанында юсюнде зыгыл француз мундири, башында кёк калпагы болгъан джашчыкъны ат артына миндириб, гусар бара эди. Ол эртденбла пленнъе алыннъан француз даурбазчы эди.

Артларындан, тар батмакъ болгъан, джюрюгенден бузулгъан, чегет ичи джолну узунуна ючеу-ючеу, тёртеу-тёртеу болуб созулуб гусарла аланы ызларындан къазакъла, кими джамчы кийиб, кими француз шинель кийиб, кими ат джабыуну башына атыб тизилген эдиле.

Денисовну аты, джолда батмакъдан джанлайма деб, джолдан бир джанына тартыб, аны тобукъчугъун терекге урдурду.

— Э, шагъ'итан!—деб ачыуланыб къычырды Денисов, сора тишлерин агъартыб кесини нёгерлерине да батмакъ чача атны юч кере къамчи бла урду. Денисовну кефи къолай тюз эди: джанъурдан, ачыкъдан (эртденли киши джукъ ашамагъанды) артыкъсыз да, Долховдан бир хапар болмагъаны эмда язык² келтирирге кетгенни бусагъатха дери къайтмагъаны Денисовну халын бузгъан эдиле.

Алайдан агъач кесилиб ачылгъан джерге чыгъыб, Денисов тохдады. Алайдан онъ джанында узакъда кёб зат кёрюне эди.

— Ким эсе да келеди—деди ол.

¹ Есаул—падчакны аскеринде, къазакъ частьларында офицер чын.

² Язык—джаудан хапар билдир ючюн андан алыннъан—табылгъан адам.

Есаул, Денисов кѣргюзген джанына кърады.

— Экеулен келедиле,—офицер бла къзакъ.

Келгенле эниште тюше кѣзден ташайдыла да талай минутдан дагыда кѣрюндюле. Алда къамчини джетдире арыгъан тѣрт-гюллетийу бла, тозураб, атны къамчи бла сюре башындан аягына джибиб, кѣнчеги тобукъларына джыйылыб, офицер келе эди. Аны ызындан ѳзенъиле юсюнде сюелиб къзакъ джортдура эди. Ол офицер бек сабий джашчыкъ, кенъ, къызылы бла агы тѣгюлген бети бла эм уча тургъан джарыкъ кѣзлю, Денисовну къатына келиб, анъа джибиген конвертни узатды.

— Генералдан,—деди офицер,—къургакъ болмагъаны ючюн кечигиз...

Денисов къаш-башын туйюб, конвертни алды да, ачыб башлады.

— Ма хаман къоркъуулуду, къоркъуулуду,—дей эдиле,—деди офицер есаулгъа айланыб, Денисов анъа берилген конвертни окъугъан заманда.—Да не эсе да Комаров бла биз,—ол къзакъны кѣргюзюб,—хазырланнъанбыз. Бизни экишер пистолетибиз барды. Муну ѳа, не!,—деди француз даурбазчыны кѣрюб: Пленмиди?—Сиз сермешиуде болгъанмысыз да? Муну бла сѣлеширге боллукъмуду?

Денисов анъа берилген конвертни терк огъуна окъуб бошаб:

— Ростов Петя!—деб къычырды. Да кесинъи ким болгъанынъы къалай айтмагъанса?—деб, сора Денисов ышара, бери айланыб офицерге колун узатды.

Ол офицер Петя Ростов эди.

Петя джолну узунуна, алгъын шагърейлигин кѣргюзмей Денисовну аллында, кесин уллу адам эм офицер къалай тутаргъа керек эсе, алай тутаргъа хазырланнъан эди. Алай'а Денисов анъа ышарыр-ышармаз Петя джарыды, къуаннъандан къызарды сора, кесин тамаданы аллында къалай тутаргъа хазырланнъанын унутуб, ол французланы къатлары бла къалай озгъанындан да, анъа алай джумуш берилгенине къалай къуаннъанындан да, ол Вязьманы тѣбен джанында сермешиуде болгъаныны юсюнден да, анда бир гусар къалгъанладан айырылыб бек джигитлик этгенини юсюнден да хапар айтуб башлады.

— Ну, мен сени кѣргениме къуандым,—деб Денисов аны хапарын бѣлдю да, аны бети къайгышылы къан алды.

— Михаил Феоклитыч,—деб ол есаулгъа айланды.—Да энтда биягъы немецденди. Бу аны къолунда къуллукъ этеди.—Сора Денисов есаулгъа, бу сагъатда келген къагъытны магнасы, немец генерал француз транспортгха чабар ючюн къайтарыб энтда къошулугъуз дейди, деб хапар айтды. Биз ол транспортну тамбыла алмасакъ, ол бизни къолубуздан ычхыныб кетерикди,—деб алайгъа тохдай эди ол.

Денисов есаул бла сѣлеше тургъан заманда, Петя, Денисовну ыйнакъламагъанындан абызыраб, аны сылтауун, кесини кѣнчегини табсызлыгъындан кѣрюб, ёрге буршу болгъан кѣнчегини тобукъларын киши эслемезча шинель тюбуне джашырыб кесин не къадар джигитча кѣргюзюрге кюрешеди.

— Сизни уллулугъугъуздан не буйрукъ боллукъду?—деди ол Денисовгъа, къолун козирогуна джетдире,—огъесе мен сизни уллулугъугъузну биргесини къалыргъа керекме?—деб ол Денисовгъа, картузуну козирогуна къолун элте ол дагъы да генералгъа адъютантлыкъгъа¹ хазырланиъан оюнуна къайтды.

Буйгъ'укъму?.. деб, сагъышлана айтды Денисов.—Да сен тамблагъа дегъ'и мында къалыргъа боллукъмуса?

Ах, ый марджа... Меннѣ сизни бирегизге къалыргъа боллукъмуду?—деб кѣлтюртюб айтды Петя.

— Да генегъ'ал сенинѣ къалай буйюргъан эди—бусагъат къайтыгъ'амы деген эди?—деб сорду Денисов. Петя къызарды.

— Ол джукъ да буюрмагъанды. Мен боллукъ болурму дейме?—деб соруу халда айтды ол.

— Ну, болсун,—деди Денисов. Сора кесини адамларына айланыб кесини къаууму чегетде къарауул юйчюкню къатында айтылыннъан солур джерлерине барсын, къыргъыз атдагъы офицер (ол офицер адъютантны къуллугъун толтура эди). Долоховну излерге, аны къайда болгъанын, инъирге келлигин-келмезлигин билирге атлансын деб буйрукъ берди. Денисов кеси ўа есаул бла Петяны да биргесине алыб, французлагъа тамбла чабарыкъ джерлерине къараргъа, алайгъа джуукъ Шамшевке баргъан чегетни къыйыр ачыгъына барыр акъылгъа кирди.

— Ну, сакъал,—деди ол джол усда мыжыкълыгъа,—Шамшевке элт.

Денисов, Петя, есаул да талай къазакъ бла пленни элтген гусар къатыш, сол джанына джарны юсю бла чегет къыйырына кетдиле.

Джанъурчукъ тохдады, джанъы тубан баса эди, сора тереклени булчукъларындан суу тамчыла агъа эдиле. Денисов, есаул, Петя, аланы чегет къыйыры ачыкъгъа элтген, башында калпагы болгъан мыжыкълыны ызындан, сѣлешмей бара эдиле.

Дупбурну башына чыгъа, мыжыкълы сабырчыкъ этди, тѣ-терегине иги къаралы да терекле джукъаргъан къабыргъа таба тебреди. Алкъын чапракъларын атмагъан, уллу эмешни къатында тохдады да джашыртын къолу бла кесине чакъырды.

Денисов бла Петя аны къатына бардыла. Мыжыкълы тохдагъан джерде французла кѣрюне эдиле. Денисов кесини анылагъанын айта есаулгъа айланды.

¹ Адъютант—аскер частны начальнигинде джумушчу офицер.

Петя башын дженъил бура, тегерегине къарады бир даур-базчыгъа, бир Денисовгъа, бир есаулгъа, бир элде джолда да французлулагъа къарады, магъаналы затны барын эслемей къоймазгъа кюреше.

Долохов келсе келмесе да, алыгъа керекбиз!.. А?—деди Денисов кезлерин джарыкъ джылтырата.

— Джер табды,—деди есаул.

Тамбылагъы чабыуну юсюнден есаул бла дагъы да талай заманны селешиб, французлуланы джуукъ болгъанларына къараб, энди ахыр оноуун этиб бошагъанча болуб, Денисов атын буруб артха кетди.

— Ну, къагънашым, энди барайыкъ да юсюбюзню кзурутайыкъ —деди ол Петягъа.

Долоховну излерге баргъан офицер джолда Денисовгъа тюеб, ол бусагъат кеси келликди аны бир чырмауу джокъду деб хапар айтды.

Билмей тургъанлай Денисов джарыды да Петяны кесине чакъырды.

— Ну, сен мене кесини юсюнден хапагъ айт—деди ол.

Петя Москвадан чыкыгъандан сора, кесини ахлыларын кююб, кесини полкуна кюшулгъан эди андан сора киб турмай, аны уллу отрядха командирлик этген генералгъа ординарец¹ этерге алгъан эдиле. Кеси офицер атны алгъанлы, бютюн да къазауатда айлангъан аскерге кириб, Вязьма урушда болгъанына таймаздан кюанчлы-келлю келтюрюлген халда эди да керти джигитлик кегрюзюрге джараулу бир кезююню эслемей джибермезге таймаздан уллу ашыкыгъанлай айлана эди. Ол кеси аскерде кегренин эм сынагъанын уллу затха санай эди, алай болгъанлыкыгъа, аны бла биргелей кезюне джигитлик, тулпарлыкъ да аны ол болмагъан джерде бола тургъанча кезюне эди. Да энди ол кеси болмагъан джерге джетерге ашыгъа эди.

21 октябрда аны генералы Денисовну отрядына кимни болса да биреуленни джиберирге сюегенин билдиргенинде, Петя мени джиберигиз деб, асыры тилерге квалгъанында, генерал аны хатеринден чыгъалмагъан эди. Алай'а аны ашыра туруб генерал, Петяны Вязьма урушда, аны джиберген джерлерине джол бла барыр орнуна, цепге французлуланы отларыны ичине кириб кетиб, анда кесини пистолетинден эки кере атханы акылсызлыкъ болгъанын Петяны эсине тюшюре, бу джол Петяны ашыра туруб, генерал аны Денисовну бир тукъум бир ишине къатышма деген эди. Денисов квалыргъа боллукъмуду деб соргъан заманда Петя аны ючюн къызаргъан эди, джунчугъан да ма аны ючюн этген эди.

Чегетни кыйыры ачыкыгъа чыкыгъынчы, Петя, кесини борчун тюз толгура, кесини ол сагъатдан узына кыйтыргъа тыйынш-

¹ Ординарец—аскер частыны командирини атлы джумушчусу.

ды кѣргенди. Алай'а ол французланы кѣргенинде, аланы кече атака этмей кѣймазлыкъларын билгенинде, ол джаш адамла бир акъылдан башха акъылгъа дженгил кѣчюучюлерича, кеси-кесине ол бусагъатха дери иги кѣрюб тургъан генералы аны осалды, немецди, Денисов'а джигитди, есаул да джигитди, сора бу кыйын минутда аладан кетиу манъа айыб болургъа боллукъду деб оноу этди.

Денисов, Петя бла есаул къатыш къарауул юйчюкню къатына келгенлеринде кѣз байлана башлангъан эди. Инъир джарыкъда джерли атла, талада балаганчыкъла суйей айлангъан эмда французла тютюнюн кѣрмесинле деб чегет джарда къызыл джангъан от эте айлангъан къазакъла, гусарла кѣроне эдиле. Гитче юйчюкню сенцасында къазакъ дженглерин ёрге этиб, кѣй этни туурай эди. Юйню ичинде уа Денисовну къауумундан, эшик къангадан стол джарашдыра айлангъан юч офицер бар эди. Петя кесини джибиген киймлерин тешиб къурутургъа берди да олсагътдан аш стол эте айлангъан, офицерлеге болушуб тебреди.

Он минутдан юсюне да джабыу джабылыб, стол хазыр болду. Столда аракъы, акъ ётмек, къуурулгъан кѣй эт, туз бар эдиле. Офицерле бла бирге столну джанында олгура эмда семиз ариу ийисли кѣй этни къоллары бла юзе, аны джауу да къолларындан агъа, Петяны джюреги адамланы барына да татлы суймеклиги, сабий къуанч болумунда эди. Ол себебден'а башха адамла да аны алай суйгенлерине инаныб эди.

— Да акъылыгъызгъа не келеди, Василий Федорович,—деб Денисовгъа айланыб ол, мен сизни бла бирге бир кюнчюкню къалсам къайгырмаз да?—деб сорду. Таб соруууна джауб да алгъынчы ол кеси-кесине джауб этди:

— Манъа билирге буюрулгъанды да, мен да билеме...

Джангъыз сиз мени эм бек... баш... Манъа саугъала керек тюлдюле... Мени уа излегеним... Петя тюз тутхан башын ёрге къымылдата къолун хауада ойната тишлерин къысды тѣгеригине къарады.

— Эм бек кыйыннъа...—деб къайтарды, Денисов ышара.

— Алай'а мени тилегеним, мен кесим буйрукъ этерча, команданы мени кеси эркинлигиме беригиз,—деб бардыра эди Петя,—ол сизге неди?—Кѣй этни кесерге излеген офицерге айланыб, ол:—Ах, сизге бычакъмы?—деди. Сора ол кесини джюлгючюн берди...

Офицер джюлгючю махдады.

— Сизники болсун, мени аллайларым... кѣбдюле—деди, къызаргъан да эте.

— У—уу! мен'а чырт унутуб кѣйгъанма,—деб къычырды ол билмей тургъанлай.—Билемисиз мени сюекчиклери болмагъан алапат джюзюмюм барды. Бизде маркитант¹ джангъыды,

¹ Маркитант—аскерде сатуу этиучю.

сора аллай алакат затлары барды. Мен он фунт сатыб алганма. Мен не зат болса да татлыгъа юреинъенме. Сюемисиз?...— Сора Петя сендагъа кесини къзагъына чабыб барыб, ичинде беш фунт джюзюм болган торбаны¹ алыб келди.—Ашагъыз, джюйюсханла ашагъыз.

Есаулгъа айланыб:

— Сизге кофейник'а керек тюлмюдю?—деди ол.—Мен бизни маркитангдан бек аламатын сатыб алганма! Аны алакат затлары бардыла.

Ол кеси да бек таза джюреклиди. Ол зат'а бек баш затды. Мен сизге иймей къоймам. Ким биледи, сизни отлукъ ташларыгъыз таусулуб тура эселе уа—алай да болады. Мен биргеме отлукъ ташла келтиргенме ма мында...—ол торбаны кёргюзюб, джюз отлукъ таш алганма. Мен бек учуз алганма. Неллей бир керек эсе да алыгъыз марджа, таб барын да, керек эсе...—Сора алайына, алдабмы ийдим деб, къоркъуб, Петя тохдады да къызарды.

Ол, андан башха телиликле этген болурмамы деб эсине тюшюрюб тебреди. Сора бюгюнню кюнню эсине тюшюре келиб француз даурбазчыны эсине тюшюргенинде тохдады. „Бизге уа бек алакатды, анъа къалайды ансы? Аны не этген болурла? Ашатханмыдыла экен анта? Джанына тийгенмидиле эке аны?“—деб анъа сагъыш этди. Алай'а, отлукъ ташланы юсюнден силдегенин эслеб, ол энтда къоркъду.

„Сорургъа боллукъ эдим,“—деген акъыл келди аны башына—алай'а кеси джашчыкъды да, джашчыкъны джазыкъсынады дерле. Мен алагъа къаллай джашчыкъ болганымы тамбыла кёргюзюрме! Мен сорсам айыб болурму?—деб акъыл этди Петя.—„Да, не боллукъ эсе да?“—деб, сора ол сагъат огъуна, къызарыб эмда офицерлени бетлеринде аны хиликте этиу бармыды деб алагъа къоркъуб къарай айтды:

— Ол пленнге алынган джашчыкъны, чакъырыгъа уа боллукъмуду? Анъа къабаргъа ары-бери берирге... ким билсин...

— Да, джазыкъ джашчыкъ,—деди Денисов, ол эсге тюшюрюлюуде бир да айыблы зат кёрмей.—Чакъырыгъыз аны бери. Вицент Боссу аны аты. Чакъырыгъыз аны.

— Мен чакъырайым,—деди Петя.

— Чакъыр, чакъыр. Джазыкъ джашчыкъ,—деб, къайтара айтды Денисов.

Денисов аны айтхан заманда, Петя босагъада эди. Петя офицерлени аралары бла сугъулуб Денисовну къатына джуукъ келди.

— Сизни упба этерге эркинлик беригиз, джигитчик—деди ол.—Ах къалай алакатды! Къалай игиди!—Сора Денисовну упба этиб эшикке чабды ол.

Эшик аллында тохдаб:

¹ Торба—мешок, сумка.

— Босс! Винцент?—деб кычырды Петя, эшикни кьатында тохдай.

— Сизге ким керекди джюйюсхан?—деб кьараньыдан бир тауш чыкьды.—Ол бюгюн пленные алыниъан француз джашчыкъ керекди деб, джуаб берди Петя.

— А! Весеннийми?—деди кьазакъ.

Аны Вицент атын кьазакъла—Весеннийге, мыжыкълыла бла солдатла уа—Висенягъа айландыргъан эдиле. Аны атыны орнуна айтылгъан сёзлени экиси да джазны эсге тюшюре эдиле, ол гитче джашчыкьны кёзге кёгюзюуге келише эдиле.

— Ол анда от джагъада джылына эди. Эй, Висеня! Висеня! Весенний—деб кьараньыдан ауазла бла кюкю кёзюу эштилдиле.

— Джашчыкъ тиричикди да,—деди Петяны кьатында сюелиб тургъан гусар.—Биз анъа ашатханлы кёб болмайды. Бек ач болгъан эди. Кьараньыда аякъ таушла келдиле сора джалан аякъ батмакьны джырыб, даурбазчы эшикни юсуне келди.

Петя даурбазчыгъа кёб затны айтыргъа изледи, алай болгъаны ючюн базмады. Ол ёретин сиреле, сенцада аны кьатында сюеле эди. Сора кьараньыда аны кьолундан тутду да, кьысды,—киригиз,—киригиз,—деб джаньыз джагъылгъан ауаз бла айтды ол.

„Ах мен мынъа не мадар этейим!“—деб, Петя кеси аллына сёлеше эшикни ачыб, кесини кьагы бла джол бериб джашчыкьны озма кьойду.

Даурбазчы юйчюкге киргенинде, анъа эс бёлюню кесине учузлукъгъа тергей, Петя андан кенъирек олтурду. Ол хурджуунда ачхаларын кьармай эди эм аланы даурбазчыгъа берсем айыб болурму деб акгыл бола эди. Петяны эсин Долоховну келгени бёлдо. Петя аскерде Долоховну французла бла болмагъанча уллу батырлыкъ эмда кьатылыкъ этиб кюрешгенини юсюнден кёб хапар эштген эди да ол себебден Долохов юйге киргени Петя анъа, кёзлерин алмай кьарай эди эм Долохов кибик адамны кьатында олтурургъа тыйыншы болмай кьалмайым деб, ёрге тутхан башын тюз тута кеси кесине кёл эте эди. Долоховну тыш кьарамы алай кьошакъсызлыгъы бош болгъаны Петяны уллу сеирсиндирди. Ол джибиген джамчысын мюйюше тешиб, бир киши бла да саламлашмай, Денисовну кьатына келиб, ол сагъатдан огъуна ишни юсюнден соруб башлады. Денисов'а анъа, аланы транспортларына уллу отрядланы не муратлары болгъанларыны юсюнден да, Петяны джибергенини юсюнден да, кесини ол эки генералгъа къалай джуаб бергенини юсюнден да хапар айта эди. Андан сора Денисов француз отрядны халындан не биле эди эсе, аны юсюнден да айтды.

— Ол алайды, алай'а не тюрлю аскер эмда кьаллай бир аскер болгъанын билирге керекбиз, барыргъа керекди,—деди

Долохов. Аланы къаллай бир болгъанларын тюз билмей, ишни башларгъа джарамаз. Мен ишни таза этерге сюеме. Да, джюйсханладан мени бла бирге аланы лагерге барыргъа скойген киши джокъмуду эке. Мени мундирим да биргемеди.

— Мен, мен.. барама сизни бла!—деб къычырды Петя.

— Сеннъе чырт барыргъа керек тюлдю, аны уа не зат ючюн да иерик тюлме—деди, Денисов Долоховгъа айланыб.

Ма бек алааматды! Меннъе не ючюн джарамайды да барыргъа?—деб келтиурте айтды Петя.

— Сен барыр зат болмагъаны ючюн.

— Алай эсе уа сиз мени кечигиз, не ючюн десенъ... не ючюн десенъ мен бармай къаллыкъ тюлме. Сиз мени аллыкъмысыз?—деб Долоховгъа айланды.

Не ючюн алмайма?—деб Долохов, эси чагъылыб француз даурбазчыны кезюне джити къарай джуаб берди.

Кебден берими турады сенде бу джигитчик?—деб сорду ол Денисовгъа.

— Бюгюн алгъанбыз, джукъ да билмейди. Мен аны кесими къатымда къойгъанма.

— Алай болса да ишни этерге керекбиз. Мени къзагагъымы джюк бла джиберигиз! Мени эки Француз мундирим барды. Не, барамыса мени бла бирге—деб сорду ол Петягъа.

— Мен? Да, да сёзсюз да,—деб къычырды Петя джыламукълары келгинчи къызарыб, Денисовгъа къарай.

Денисов барма деб, не къадар анъылатыргъа кюрешди эсе да, мен да хар нени таза этерге юреннъенме эмда кесиме къоркъууну юсюнден'а сагъыш этмейме—деб джуаб берди.

— Не ючюн десенъ—кесигиз да мени джаллы боллукъсуз—анда къаллай бир кюч болгъанын тюз билмесенъ, джюзле бла адамланы джашаулары анъа кёре боллукъду биз'а мында кесибиз. Андан сора да мен ары барыргъа сюеме эм бармай къаллыкъ тюлме, сиз мени тыяллыкъ тюлсюз, тыяргъа кюрешсегиз аман боллукъду,—деди ол.

Соруула:

1. Денисовгъа тюбегинчи къзауатда джюрюген аскерде Петя Ростовну къуллукъ этгенини юсюнден писатель не айтады?

2. „Керти геройлукъну“ Петя къалай анъылайды? Вязьмада урушда аны этгенин джигитликге санаргъа боллукъмуду?

3. Петя кесин уллу насыблыгъа нек санай эли? Къарауул юйде Денисов бла тюбегинде да ол зат аны сёзлеринде, кесини джюрююнде да къалай кёрюндю?

4. Петя разведкагъа барыргъа нек излей эди?

IV

Француз шинелле бла киверлени¹ кийиб Петя бла Долохов бирге, Денисов француз лагерге къарагъан агъач ачыкъ джерге атландыла сора агъачдан чыгъыб туура къара-

¹ *Кивер*—къаты минк бёрк.

нъыда, чатха тигеледиле. Тюбюне тигелеб Долохов, аны бир-гесине келген къазакълагъа былайда сакълагъыз деб буйрукъ бериб, кѣпюрге айланнъан джолну уллу джортуб кетди. Петя, сескекленнъенден тылпыуу тыйыла, аны джанында бара эди.

— Къолларына тюшсек, мен кесими саулай бермезме, мени герохум барды,—деб шыбырдай эди Петя.

— Орусча сѣлешме деб дженъил шыбырдады Долохов, сора ол минутда огъуна къаранъыда „ким келеди?“—деген бла шок чыкъырдагъан тауш келдиле.

Петяны бетине къан урду, ол да герохуна узалды.

— 6-чы полкну улаилары,¹—деди Долохов атны баргъанына къоратхан къошдургъан да этдирмей.

Часовойну къара ауанасы кѣпюрге сюеле эди.

— Пароль?²

Долохов атны тыяракъ этиб джюрюшю бла барма къойду.

— Полковник Жерар мындамыды, бир айтчы?—деди ол.

Пароль,—деди часовой, джуаб бермей, джолну тыя. Алайына ачыуланыб атны къарауулну юсуне айландырыб, офицер цепге къарай айланнъан заманда, часовойла пароль сормаидыла—деб къычырды Долохов.—Мен соргъан этеме полковник мындамыды?

Сора бир джанына джаллагъан часовойдан джуабны сакъламай, Долохов атны джюрюшюн тюрлендирмей ёрге айланыб кетди.

Джолда ётюр баргъан адам кѣлекгени эслѣб, ол адамгъа: командир бла офицерле къайдадыла, деб сорду Долохов. Ол адам, машогу бла солдат, тохдады Долоховну атына джуукъ келиб, атха къолу бла тие, тюз эмда джарашуу халда, командир бла офицерле ёргерек барыб, онъ джанынъда ферманы арбазында эдиле (помещикни усадьбасына ол алай айтды)—деб хапар айтды.

Эки джанында шынкъарт от джагъылгъан французча сѣлешген тауш келген джолну бир кесек барыб, Долохов помещикни арбазына бурулду. Къабакъдан ётюр атдан тюшдю да, ол тѣгерегинде талай адам уллу тауш этиб сѣлеше тургъан уллу джаннъан шынкъарт отну джанына келди.

— Кече ашкъ болсуни, джюйюсханла!—деб уллу кесгин айтды Долохов.

Офицерле шынкъарт отну кѣлекгесинде къымылдадыла. Долохов иѣгери къатыш кесини полкуну ызындан сюрюб келген хапарын айтды да, барына да айланыб, 6-чы полкну юсюнден офицерле джукъ билемидиле—деб сорду. Киши джукъ билмей эди; Петягъа да офицерле, анъа, Долоховгъа да джауугъа карагъанча къарагъан кибики, ишекли болгъанча кѣрюне эдиле. Талай секундну бары да сѣлешмей турдула.

¹ Улан—атлы аскерчи.

² Пароль—ётерге эркинликни билдирген джашыртын сѣз.

Долохов атланы салдатха берди да, отджагъада узун боюну офицерни къатында чегеледи. Ол офицер Долоховгъа, андан кезлерин алмай къарады, ол къайсы полкдан болгъанын дагъыда къайтарыб сорду. Долохов сорууну эшитмегенча этиб, джуаб бермедиде да, офицерлеге мындан ары джолну къазакъладан къаллай бир къоркъуулу болгъанын сорду.

— Ол тоноучула хар къайда да бардыла,—деб джуаб берди шынкъартны ары джанындан бир офицер.

Къазакъла аны бла негери киби артха къалгъанлагъа къоркъуулудула, ансы уллу отрядлагъа къазакъла эшда чабаллыкъ болмазла—деб къошду Долохов соргъан магъанада. Киши джуаб этмедиде.

Огну аллында сюеле, аны селешгенине да тынъылай Петя хар минутда, „Энди уа кетер“—деб, келюне келе эди.

Алай болгъанлыкъга Долохов тохдагъан сезню джанъыдан башлаб ачыкъ, батальонда ненча адам болгъанын, ненча батальонлары болгъанын пленлерин соруб тебреди. Петя, бусагъат французла аны алдагъанын ачаргъа тебрегенча кёрюнюб, кеси билмей тургъанлай отдан бир атламы артха турду. Долоховну сезлерине, кюлгенине да киши джуаб бермедиде, сора ол кёрюмей тургъан француз офицер да (ол шинелге чулгъаныб джата эди) кётюрюлюб негерине нени эсе да шыбырдады. Долохов ёрге турду, атланы тулхан солдатха да къычырды.

„Атланы келтирликмидиле огъесе келтирлик тюмюдюле“—деб келюне келди Петяны, Долоховгъа кеси билмегенлей джуукълаша.

Атланы келтирдиле.

— Сау къалыгъыз, джюйюсханла,—деди Долохов. Петя „Ашхы кечели болугъыз“ дерге сюйдю, алай болгъаны ючюн сезлени айталмады. Офицерле бир-бирлерине шыбырдаб не эсе да селешдиле. Аты тебджилдерге къалды да Долохов анъа мычыб минди; сора атны джюрюшю бла къабакъдан чыкъды. Петя аны къатында бара эди французла аланы ызларындан чабамыдыла, огъесе чабмаймыдыла деб къараргъа сюе эди, алай этерге да базмай.

Джолгъа чыгъыб, Долохов ызына, тюзге айланмай, аллына, эли узунуна кетди. Бир джерде ол тохдады, къулакъ сала.

— Эшитемисе?—деди ол. Петя орусча селешген ауазланы анъылады, ол джагъалада орус плендени ауаналарын кёрдю. Энишге кепюрге тигелеб, Петя бла Долохов бир сез да айтмай, мыдах джюрюй кепюрге тургъан къарауулдан озуб, къазакъла сакълаб тургъан чатха кетдиле.

— Хы, энди сау къал. Денисовха танъ джарыгъы бла, биринчи шкок атылгъан бла дерсе,—деб Долохов кетерге тебреди, алая Петя анъа къолу бла къадалды.

— Огъай!—деб кычырды ол. Сиз былай джигит,—къалай иги! къалай аламат! Мен сизни къалай сюеме!

— Иги, иги деди,—Долохов алай'а Петя аны джибермеди, сора къаранъыда Долохов къарады да Петяны кеси таба ийилиб келгенин кёрдю. Ол упба этиширге излеген эди, Долохов аны упба этди. Кюлдю да атын бура къаранъы да ташайыб кетди.

Соруула бла иш:

1. Долоховну тушманланы ичинде джигитлиги, басымлылыгы къалай кёрюнедиле?

2. Петя Ростовну разведкада кёлоне не затла келгендиле?

3. „Петя Ростов разведкада“—деб хапар айтыргъа хазырлангыыз.

Къарауул юйчюкге къайтыб келгенинде Петя, Денисовну сенцада табды. Денисов Петяны ийиб къойгъанына къайгылы, тынъысыз болуб кесинден да кёлю чыгыб эм бушуу этиб аны аллына къараб тура эди.

Аллахха шукур!—деб кычырды ол.—Ай, аллахха шукур!—деди ол дагыда сеирсиниб Петяны хапар айтыууна тынъылай.—Ай ант джетсин сенъе, сени амалтын джукъламагъанма!—деди Денисов. Ай, аллахха шукур, энди джат да джукъла, танъа дери энгда къалкыырбыз.

— Да... Огъай,—мени алкын джукъум келмейди,—деди Петя. Мен да билеме кесими, къалай джукъладым алай битди. Мен да кесим билеме къалкыдым эсе, сора оссалам. Аны тышында да мен уруш болурну аллында джукъламазгъа юребиб къалгъанма.

Петя кесини джолоучу болгъанын къуаныб есине тюшюре, тамбыла боллукъну кёзюне иги кёргюзе, юйде талай заманны олтурду. Сора Денисовну джукълагъанын эслеб, ол туруб эшикге чыкъды.

Эшикде алкын къаранъы эди. Джанъур тохдагъан эди, алай'а терекледен энгда тамчыла агъа эдиле. Къарауул юйчюкден узакъ болмай къазакъ балаганла бла къантарылгъан атланы ауаналары кёрюне эдиле. Юйчюкню артында эки фура¹ къарала эди, аланы къатларында атла, сора джар тюбюнде да джаныб бошагъан от къызара эди. Къазакъла бла гусарладан джукъламагъанла бар эдиле: андан-мындан шыбырдаб селешген таушла келе эдиле.

Петя сенцадан чыгыб, къаранъыда тегерегине къараб фурланы къатларына барды. Фурланы тюбюнде ким эсе да хурулдай эди, аланы тегереклеринде да зынтхы ашай джерли атла тура эдиле. Петя къаранъыда, кесини атын таныб къатына барды. Ол аны атына Къарабах дей эди, малороссия ат болса да.

— Ну, Къарабах, тамбыла къуллукъ этербиз,—деди ол, аны бурун тешиклерин иисгей аланы упба да эте.

¹ Фура—джук джюрютюрге этилген узун арба.

Джукъламаймысыз, барин, не?—деди фураны тюбюнде олтуруб тургъан къазакъ.

— Огъай; а... Лихачёв, дей шойдула сениъе? Да мен бу сагъатда келгенме. Биз французлагъа баргъан эдик.—Сора Петя къазакъгъа толусу бла къуру кесини баргъаныны юсюнден айтыб къоймай, ол не ючюн баргъанын да, ишни билмей хо-хо деб этгенден эсе, кесини джашаууна къоркъуу болса аны этерден алгъын таукеллик бла баргъанны игиге нек са нагъанын да айтды.

— Да бир кесек лжукъласагъыз'а—деди къазакъ.

— Огъай, мен юрениъенме—деб джуаб этди Петя.

Сизни герохарыгъызны отлукъ ташлары таусулгъанмыдыла? Мен биргеме келтиргенме! Керек тюлмюдю? Ал сен.

Петяны иги таныр ючюн къазакъ фураны тюбюнден бери созулду.

— Мен хар затны таза этерге юрениъенме да,—аны ючюндю,—деди Петя.—Бир къауумла уа къалай болса да дейдиле да, хазырланмайдыла да, аргда сокъуранадыла. Мен алай этерге суймейме.

— Ол тюздю, деди къазакъ.

— Хы, марджа энди сау къаллыкъ, мени уллу бычагъымы бир биле; дуббукъ эт... (Петя алдаргъа уа тартынды) ол бир заманда да биленмегенди, аны джити этерге боллукъмуду?

— Айхай, боллукъду.—Лихачев къобуб артмакъланы къармады, сора Петя къурч бла билениу, ётгюр таушну эшитди. Ол фураны къыйырына олтурду. Къазакъ фураны тюбюнде уллу бычакъны билей эди.

— Джигитле уа джукълаймыдыла?—деди Петя.

— Кими джукълайды, кими да ма былай.

— Ну, джашчыкъ'а?

— Весеннийми? Ол анда сенцада аугъанды. Къоркъгъандан джукълайды. Къуаннъан эди да. Андан сора Петя таушлагъа тынъылаб сёлешмей кёб турду. Къарангъы да аякъ таушла келдиле да адам къаралды кёрюндю.

— Не билейсе деб, сорду адам фураны къатына келе.

— Ма баринни уллу бычагъын билейме.

— Иги иш-деди Петягъа гусарча кёрюннъен адам.—Сиздеми къалгъан эди аякъчыкъ?

— Майна чархны къатында.

Гусар аякъчыкъны алды.

— Эшда кёб турмай джарырыкъ болур,—деб, ол эсней, къайры эсе да кетди.

Петя, ол кече джашауунда тюртюлмеген къуджур сейиртамаша халда эди. Энди Петя тюнюнде нени кёрсе да, бир затха да сеирсинмез эди. Ол хар не зат да болургъа боллукъ къуджур сейир дуняда эди.

Ол кёкге къарады. Кёк да джерча къуджур эди. Кёк та-

залана бара эди, тереклени башлары бла да, булутла дженъил оза эдиле, джулдузланы ача баргъанча.

Петя кёзлерин кыса тентирей тебреди.

Тамчыла тама эдиле. Акъырын сёлешген ауазла келе эдиле. Атла кишей эдиле, эм бир-бири бла кыаугъа эте эдиле. Ким эсе да хурулдай эди.

— Ожиг, жиг, ожиг, жиг... деб сызгъыра эди, билене тургъан бычакъ. Сора бир алада Петя музыканы анъа белгили болмагъан кыуанч татлы гимин бирден сокъгъан ауазын эшитди. „Ах, да тюшюм шойду—деди Петя кеси-кесине, аллына тебине.—Ол мени кыулагъыма келеди. Ким биледи ол мени музыкама эсе уа. Ну, энтда, Согъул мени музыкама! Ну!“

Ол кёзлерин кысыды сора джан-джанындан узакъдан келгенча, таушла квалтырадыла, бир джарашдыла, бир чачылдыла, бир-бирлерине кыошулдула да дагъы да бары да, аладан ол быагъы кыуанч татлы гимн кыуралды. „Ах, бу не сейир аламатды!“—деди Петя кеси-кесине.

Петя аны кваллай бирге дери баргъанын билмей эди: ол заукълана эди, хаман кесини заукъланнъанына сеирсине эди—да, аны айтыргъа адам болмагъанына бушуу эте эди. Аны Лихачевну татлы таушу уятды.

— Хазырды, сизни уллулугъугъуз, французлуну уруб эки этериксиз.

Петя аязыды.

— Джарайды да, керти да джарайды!—деб тауш этди.

Ары дери кёрюмеген атла кыуйрукъларына дери кёрюнюб башладыла, джалан булчукъланы аралары бла уа суу джарыкъ кёрюндю. Петя секириб кыобду, силкинди, хурджу-нундан сомну чыгъарды да Лихачевгъа берди, уллу бычагъын силкиб кёрдю да кынына салды. Кыазакъла атларын тагъылгъан джерлеринден тешиб айылларын тарта эдиле.

— Ма командир да—деди Лихачев.

Денисов кыарауул юйчюкден чыккъыда, Петягъа тауш этиб хазырланыргъа буюрду.

Соруула:

1. Петя Ростов нек джукълаялмады?
2. Атына сёлешген заманында бла кыазакъгъа сёлешген заманында аны кыуанч халы кыалай керюне эди?
3. Джукълай баргъая Петя Ростовну болумун писатель кыалай суратлайды?

Танъ аласы кыаранъыда дженъил огъуна хар ким атларын алдыла, айылларын тартдыла да, командаларына джарашдыла. Арт буйрукъланы бере, Денисов кыарауул юйчюкню кыатында суюле эди.

Кыауумну пехотасы джюз-джюз аякълары балчыкъ тауш этдириб, джолну алгъа озду, танъ тубанда дженъил огъуна

терекле арасына ташайды. Есаул къзакълагъа не эсе да бир буйрукъ бере эди. Атлагъа минерге дерик буйрукъну тѣзюм-сюз ашыгыб сакълай, Петя атыны джюгенинден тутуб тура эди. Суукъ суу бла джуулгъан аны беги артыкъсыз да кѣзлери от болуб джана эдиле, сыртын суукъ буйукъдура эди сора, бютеу санларын да не эсе да бир зат, бир марда да дженъил къалтырата эди.

— Ну, сизни негиз да хазырмыды?—деди Денисов.—Атланы келтиригиз.

Атланы келтирдиле. Денисов атыны айылларыны къарыусуз тартылгъанлары ючюн къзакъгъа ачыулануб, атха минди. Петя ѳзеннге узалды. Ат юренинге аны аягындан къабаргъа изледи, алай'а Петя кесини ауурлугъун да эсле-мей, дженъил огъуна ат джерге къонду да, аллына тебиниб тебреген гусарлагъа ызына къарай. Денисовну къатына келди.

— Василий Федорович сиз менъе бойнума не болса да бир ни салырмысыз? И—ий аллах бла тилейме... —деди ол. Денисов дуняда Петяны болгъанын да унутханча эди. Ол анъа айлануб къарады.

— Бигъ' затны юсюнден тилейме:—менъе тынъыла кесини бир джерге да сукъма,—деб къаты айтды ол темир бет алиб.

Джолну узагъыны барына Денисов андан сора Петя бла бир сѳз да айтмай тынъылаб барды. Агъачны къыйыры ачыкъгъа келгенлеринде, тюзде эслерча джарыб тебреген эди. Денисов есаул бла нени юсюнден эсе да шыбырдаб, сѳлеше эди, къзакъла да Петя бла Денисовну къатлары бла озуб тебр-диле. Ала бары да озгъанларында, Денисов кесини атын къа-гыб энишге айланды.

Арт аякъларына чѳге эм тая-уча, атла юслериндегиле бла чатха тюшюле. Петя Денисовну къатында бара еди. Аны санларыны къалтырагъанлары кючлюден-кючлюге бара эди. Джарыкъдан-джарыкъ бола тебреген эди, джанъыз узакъ-дагъы затланы тубан джаба эди ансы. Энишге тюшюб, ызына къараб Денисов, аны къатына сюелиб тургъан къзакъгъа башы бла кѳргюздю.

— Сигнал!—деди ол. Къзакъ къолун кѳлтюрдю, шкок атылды. Тюз олсагъатда огъуна алда чабыб баргъан атланы аякъ таушлары, джан-джанындан къычырыкъла дагъы да шкок атылгъан таушла эшитилдиле. Туура ол биринчи ат аякъ таушла бла къычырыкъ чыкъгъанлай, Петя атына джет-дириб, джюгени да бошлаб, анъа къычыргъан Денисовгъа да тынъыламай алгъа чабыб кетди. Петягъа ол шкок атылгъан тауш эшитилген минут туура кюн орта заманда кибикбек джарыкъ болгъанча кѳрюннѳен эди. Ол кѳпюр таба чабды. Алда къзакъла джолну чабыб бара эдиле. Кѳпюрде ол арт-ха къалгъан къзакъны да ѳшюн бла уруб, дагъы да чабыб кетди. Алда кимле эселе да бир адамла, французула болур эдиле, джолну онъ джанындан сол джанына къача эдиле.

Бири Петяны атыны аякъларыны туюбуне балчыкъгъа джыгъылды.

Къазакъла, не эсе да эте бир юйню къатына басыннъан эдиле. Басыннъанланы арасындан къоркъунчлу ачы къычырыкъ эшитилди. Петя басыннъанланы къатына джетди, алайда ол кѣргенлени биринчиси, туб джаягъы къалтырай тургъан, юсюне айланнъан пикапы¹ сабындан тутуб тургъан французлуну бети эди.

— Ура!.. Джашла... бизникиле...—деб къычырды да Петя, сора къызгъан атны джюгенин бошлаб, орам бла чабдырыб алгъа кетди.

Алда шкок атылгъан таушла эшитиле эдиле. Джолну эки джанындан чабыб келген къазакъла, гусарла зыкгыл орус пленле да нени эсе да къатышдырыб бекден-бек къычыра эдиле. Джигитирек французлу бѣрксюз, юсюнде кѣк шинели къаш-башлары туююлген хыны бетли сюнью бла кесин гусарладан къоруулай эди. Петя джетгенинде французлу джыгъылгъан эди. „Энтда кечикдим“,—деб келди да Петяны кѣлюне, сора ол шкок таушла кѣб келген джанына атылды. Шкок атылгъан таушла, тюнене кече Долохов бла ол болгъан, барин юйню арбазында чыгъа эдиле. Французла анда чалманны артында чырпылары ѳсген къалын тереклени ичинде чѣгюб къабакъны аллында басыннъан къазакъланы ата эдиле. Къабакъгъа джете Петя шкок от тютюнню ичинде къуба джашилсимен бети бла, адамлагъа не эсе да айтыб къычыра тургъан Долоховну кѣрдю. „Ары джаны бла айланыгъыз! Джаяуланы сакълагъыз!“—деб къычыра эди ол, Петя аны къатына джетген заманда.

— Сакъларгъамы?.. Ура—а—а!—деб—къычырды Петя, сора бир минутну да мычымай шкок атылгъан таушла келген эм шкок от тютюн къалын болгъан джерге атылды. Бирден атылгъан эшитилди, бош окъла неге эсе да тийген окъла да джюуулдедиле. Къазакъла да, Долохов да Петяны ызындан къабакъгъа чабышдыла. Шкок от тютюн джюрюгенин ичинде французлунаны кими саутун атыб чырпыладан чыгъыб къазакъланы аллына чаба эдиле, бирисилери да энишге айланыб пруд таба къача эдиле. Петя атын джюйюсханнны арбазыны узунуна джибериб бара эди, джюгенин тутарны орнуна да эки къолун бир тюрлю тукъум къысха силке бекден — бек джерден бир джанына кете бара эди. Ат эртден джарыкъла къармала баргъан отха джетиб аякъларын тик урду, сора Петя да мылы джерге аур джыгъылды. Къазакъла аны башы къымылдамай тургъанлай, къоллары бла бутларыны дженъил-дженъил силкиннъенлерин кѣрген эдиле. Окъ аны башындан ѳтген эди.

¹ Пика—Узун агъач сабы бла учумда сюнью темири болгъан уруш саут.

Шагасына джаулукъну илиндириб, юйню артындан чыгыб, биз сизге тюшебиз деген тамада офицер бла сёлешиб бошаб, Долохов атдан тюшдю да, къоллары джайылыб кымылдамай джатыб тургъан Петяны къатына келди.

— Битди,—деб ол, къаш-башларын туююб, къабакъ таба ат юсюнде анъа келе тургъан Денисовну аллына барды.

— Ёлтюрдюлеми?!—деб кычырды Денисов, узакъдан огъуна, анъа шагърей, адам ёлсе алай болуучу халда кёрюб Петяны.

-- Битди деб, къайтарыб айтды да Долохов, ол сёзню айтхандан аны кёлю бир сёнънъен зат этгенча, сора дженъил огъуна атларындан тюшген къазакъла къуршалаб тургъан пленлеге кетди.

Аллыкъ тюлбюз!—деб кычырды ол Денисовгъа.

Денисов джуаб этмеди; ол Петяны къатына барды, атдан тюшдю да къалтырагъан къоллары бла Петяны къан бла балчыкъдан кир болгъан, агъарыб бошагъан бетин кесине айландырды.

„Мен не болса да бир татлы затха юреннъенме. Аламанат джюзюмдю барын да алыгъыз,“—деген сёзле аны эсине тюшдюле. Дженъил огъуна ызына айланыб, ит юргеннъе ушагъан тауш эте чалманнъа джетиб, анъа къадалгъан Денисовну этгенине къазакъла да сеирсиниб ызларына къарадыла.

Сорула бла иш:

1. Петя Ростов атаканы заманында неге талпыгъан эди?
2. Аны джигитлигини юсюнден писатель не айтханды? Петя Ростов алай этмесе амалы болмаймы этгенди?
3. Петя Ростовну ёлгенин Толстой къалай кёргюзгенди?
4. Денисов, джылагъанын тыя, Петяны: „Мен не болса да бир татлы затха юреннъенме. Аламанат джюзюмдю, барын да алыгъыз,“—деген сёзлерин эсине нек тюшюреди?
5. Петя Ростовну юсюнден сиз не затын джаратасыз? Аны ёлгени сизни джюрегигизге не келтиреди?
6. Петя Ростовну юсюнден бу планнъа кёре сочинение джазыгъыз:
 - а) Петя Ростов кесини юйюрюнде.
 - б) Партизан отрядда.
 - в) Разведкада
 - г) Урушну аллында кече.
 - д) Петя Ростовну ёлгенин.

АНТОН ПАВЛОВИЧ ЧЕХОВ

(1860—1904).

Уллу орус писатель Антон Павлович Чехов 1860 джыл 29 январда Таганрогда туугъанды. Чеховну атасы, Павел Егоровични шахарны кыйырында гитче уакъ-тюек тюкенчиги бар эди. Ол фахмулу адам эди, кьобузну джырлауу сие эди, скрипканы согъа эди, сурат сала эди, алай'а аны уллу чорт кылыгы бар эди. Чеховланы уллу юйлегилеринде беш джаш бла аланы кичилери кыз бар эдиле. Павел Егорович аланы тюкенчикде сатыу - алыу этгенлени тегереклерине айландырта эди. Чеховланы тюкенчик хайыр бермегени орнунда эди да, юйдеги борчдан артылмагъанлай, джунчугъанлай джашай эди.

Джашларын „адамла“ этерге излеб, аталары, аланы гимназияда октургъа джарашдыргъан эди. Ол гимназия казнаны чотуна кьуралгъан окуу юй эди.

Чехов алтынчы классда болгъан заманда, аны атасы, мюлюкю ызына айлангъан себебли Москвагъа кетген эди. Аны ызындан бютеу юйдегиси да баргъан эди. Таганрогда гимназияда окуун бошар ючюн джанъыз Антон Чехов кьалгъан эди.

Юч джылны кеси башына къалыб джашагъаны джаш Чеховну кёб затлагъа юретген эди. Ол анда, борчлары ючюн сыйырылгъан, туугъан юйчюгюню бир тар мойюшюнде джашай эди. Анъа окъугъанны тышында да кеси-кесин асырар ючюн, учуз дерсчикле берирге керек эди. Ол джыллары Чеховну ишлерге тюзетдиле. Урунуу ну сыйларгъа, сюерге юретдиле. Бош заманы, ол Таганрог библиотекада Пушкинни, Лермонтовну, Некрасовну, Толстойну башха къралчы писателлени окъуб ашыра эди. Театр бла къобузну артыкъ да бек суйгенди.

Гимназияны бошаб онтогуз джыл болгъан Чехов Москвагъа кёчюб университетни медицина факультетине кирген эди. Беш джылны иги юрешиб ол врач атны алгъан эди.

Алай'а Чеховгъа уллу адамны сыйын врачлыкъ иш келтирмеди, писателни иши келтирди. Школда джылларында огъуна анда фахму джилтинле кёрюне эдиле. Кесини кърарнашларыны, тенълерини ичинде да ол къуанчны джарыкълыкъны суйген, сагъыш, акъыл, этиуден къаджыкъмагъан джаш эди. Чеховну джазаны келди. Москваны журналларында Чеховну гитче хапарчыкълары чыгъыб башладыла. Ол бирбирде алагъа накъырда этиб Антоша Чехонте деб кесини чам атын сала эди. Чехов алада ол заманны джашау ну сёге эди. Джарыкъ кюлдюрюу бла джити сынчылыкъдан толгъан, „Тарыгъыу китаб“, „Хирургия“, „Налим“, „Ат тукъум“, „Аманлыкъчы“, деген произведениелени чыгъаргъаны себбли, аны аты белгили болгъан эди. Чеховну хапарларыны кёбюсю, окъуучулары эслерин кеслерине, кзуру джити акъыл салыннъанлары бла, кюлдюргенлери бла айландырыб кюймай эдиле. Алада махданчакъ, джахил орус бийлени, тубден-башдан кириучюле бла тилчилени, — чиновниклени, къранты эм хыны полициялары халилери ачыкъ кёрюне эдиле. „Чиновникни ёлгени“, „Базыкъ бла иничге“ „Орден“, „Хамелеон“ — ол хапарлары игилери эдиле.

Кёб джылланы Чехов Москвада, Москва тегереги элдеде, гитче шахарлада джашагъан, ишлеген да этгенди, орус элчиле бла шахарчы уруннъанлары джашаулары ол эс бёлюб сынагъанды.

Помещик бла кулакка тонагъан садакъачы элни тюрсюндери „Мыжыкълыла“ эмда „Джарда“ деген повестледе суратланнъандыла. Чеховну башха произведениелери бизни помещиклени усадьбаларына, чиновникле бла кюпселени, джукълаб тургъан тышында шахарчыкълары орамларына, уезд сюдюлени канцелярияларына элтедиле. Чехов самодержавие жандармала унукудуруудан ёлюм кюркюулу болгъанлары, аны кибик джахиллени, тилчилени, зарлары бетлерин суратлайды. Аланы кзууш эмда фитна джашаулары аманлыкъдан, тилчиликден, джашыртын шыбырдаудан, мухарлыкъдан, эм эсириуден толгъан эди. Адамлары уллу джашау интереслери

болмауиу, аланы аман халилерин Чехов кесини произведе-
ниелеринде окъуучуланы кюлдюре ачыкъ айгъакълагъанды.

Алай'а писатель орус джашауиу джанъыз аманлыгъын,
фитналыгъын кѣрюб къоймагъанды. Бир джолда: „Аллах-ал-
лах, къалай байды Россия иги адамла бла!“—деб ол бош айт-
магъан эди. „Иги адамла“—тюз урунъан элчиле, халкъ усдаз-
ла, врачла агрономла—аны произведениелерини суюген герой-
лары эдиле.

А. П. Чехов кѣб джашамагъанды, 1904 джыл ол ѳбге ау-
руудан ѳлгенди. Алай болса да кесини джыйырма беш джыл
литература ишинде, ол талай джюз алапат произведение эт-
генди. Ала адамланы джашауларын анъыларгъа, фитналыкъ-
ны кѣрюб болмайын, урупууиу сюерге... юретгендиле.

БАЗЫКЪ БЛА ИНИЧГЕ.

Николаевская деген темир джолну вокзалында эки суюген
тень тубешдиле: бири базыкъ бири иничге. Базыкъ кѣб
болмай вокзалда ашагъан эди да, аны джау джагъылгъан
эринлери, бишген балийлеча джылтырай эдиле. Андан херес¹
эмда флѳр — д'оланже² ийис ура эди. Иничге кѣб болмайын
вагондан чыкыгъан эди да, анъа чемоданла, туююмчекле, кар-
тонла джюклениб эдиле. Андан тузланнъан тонъуз эт эмда
кофе ийис ура эди. Аны сырты бла узун сакъалтюбю бла
арыкъ тышырыучукъ къарай эди—аны къатыны, сора кѣзюн
джыйыргъан узун гимназист аны джашы.

— Порфирий!—деб тауш этди. Базыкъ иничгени кѣрюб,
сенмисе бу? кѣгюрчюнчюгюм! Ненча къыш, ненча джай, биз
кѣрюшмегенли.

— Эй аллахым!—деб сеирсинди иничге. — Миша! сабий-
ликден шохум! Къайдан чыкыдынь?

Шохла юч кере упба-упба этишдиле да бир-бирлерине
джыламукъдан толгъан кѣзлери бла джити къарашдыла. Эки-
си да иги сеирсинишдиле.

Иничге упба этгенден сора—ой джаным,—деб башлады.
— Бир да эсимде бусумда джокъ эдинь! Ма сюрпрюз! Ну, да бир
иги къара бери менъе! Алгъынча энтда ариулай тура! Ал-
гъынча джанчыкъ эм омакъ! Ах, сен, алах! Ну, сен не?
Баймыса? Къатын алгъанмыса... Ма бу мени къатыным, Луи-
за, туугъаны Ванценвах... лютеранка³. Бу ѳа мени джашым,
Нафанаил, III классны сохдасы. Нафания, бу мени сабийликден
шохумду! Гимназияда бирге окъугъанбыз!

Нафанаил бир кесек сагъыш этди да бѳркюн алды.

— Гимназияда бирге окъугъанбыз деб сѳзюн бардыра эди

¹ Херес—винону аты.

² Флѳр—д'оланже—померанца агъачны акъ гокгалары.

³ Лютеранка—былайда немча тышырыу.

иничге. — Эсинъдемиди, сени къалай къозугъанлары? Сен казна китабы папирос бла кюйдюргенинъ ючюн, сенинъ герострат деб къозуй эдиле, мени уа, тил эгерге сюйюучю болгъаным ючюн Эфиальт¹ деб къозуй эдиле. Хо-хо... Сабийле эдик! Къоркъма, Нафая! Мынъа джуугъуракъ кел... Бу уа мени къатынымды, туугъаны Вэнценвах... лютеранкады.

Нафанаил бир кесек сагъышланды да, атасыны артына джашынды. Базыкъ джарымб шохуна къараб:

— Ну, шохум, къалай джашайса? — деб сорду шохуна къуаныб къарай. — Джукъда къуллукъ этемисе? Къуллукъда неге джетгенсе, минъенсе?

— Этеме къуллукъ, джаным! Мен коллеж ассесор² болгъанлы, экинчи джыл Станиславым³ да барды. Джалым⁴ а аманды... да аны ючюн да алах айтхан болур! Къатыным музыкадан дерсле береди, мен агъачдан партсигарла этеме, джалыма болушлукъгъа. Аламат партсигарла! Бирер сомгъа сатама. Онну, не да андан асламны алгъаннъа уа, анылаймыса, бир кесек учузуракъ. Къалай болса да кечине барабыз. Билемисе Департаментде⁴ къуллукъ эте эдим, энди уа ол ишни юсю бла столоначальникге⁵ кѣчюргендиле... Мында къуллукъ этерикме. Ну, сен⁶ а къалайса? Бир да къоркъма Статский⁶ болгъан болурса? Не?

— Огъай джаным, ёргерек кѣлтюр, — дегенди базыкъ. — Мен таб тайныйгъа⁷ да джетгенме... эки джулдузум⁸ барды.

Ол сагъат иничгени бетинден къаны кетди; сын болду, сора къысха огъуна иничгени кенъ бети ышарыуда тѣрт джанына майрышды; аны бетинден, кѣзлеринден да джилтинле къуюлгъанча болду. Ол кесин кирпичендирди, джюгюндю, джыйырылды... Аны чемоданлары, туюмчеклери эм картончуклары да кирпичендиле, джыйырылдыла... Аны къатынын узун сакъалтюбю андан да узун болду; Нафанаил узунуна созулуб кесини мундирини бюгеу туюмелерин этди...

— Мен, сизни уллулугъузу... Бек разы болдум! Мени сабийлигимден шохум дерге боллукъду, сора быллай вельможлукъгъа — а ёрлегенигиз! Хи-хи-с.

— Ну, болду! деб джыйырылды базыкъ. — Бу тукъум сѣз неге керекди? Биз экибиз сабийликден шохлабыз — сора чын бла сый бермеклик неге керекди?

¹ Герострат, эфиальт — бурунъу грек таурухланы геройлары.

² Коллеж ассесор — гитче чиновник атланы бириди.

³ Станислав — блайча революциягъа дерчи болгъан Станислав орден

⁴ Департамент — Падчакны министерствосуну бѣлюю.

⁵ Столоначальник — канцелярияда бир гитче бѣлюмге тамадалыкъ этген чиновник.

⁶ Статский советник — орта граждам чын,

⁷ Тайный — штат чынлы генерал.

⁸ Былайда эки — сыйлы орден деген магъанады.

— Кечмеклик беригиз... Сиз не—е...—деб иничге андан да бек кирпилениб кюлдюрдю кесин.—Сизни уллулугъугъуз кечмеклик эси... джан дарманча... Сизни уллулугъугъуз ма бу мени джашым Нафанаил... къатыным Луиза лютеран тышырыу бир аз...

Базыкъ не эсе да огъай дерге тебреген эди, сора иничгени бетинде аллай бир сый бернуу, татлылыкъ эмда сыйлау тюрсюн бар эди да, таб таша советникни келю да булгъанды. Ол иничгеге артын айландырыб кетерге къол берди.

Иничге юч бармагъын къысды, энишге ийилиб табыныб къытайлыча: „хи-хи-хи“ — деб кюлдю. Къатыны ышарды. Нафанаил аягъын бирси аягъыны къатына тауш этдириб салды да фуражжасын тюрсюрдю. Ючюсю да иги ушатыб сеир тамаша болдула.

Соруула:

1. Писатель хапарда айтылгъан адамланы къайсына бек эс беледи? Нек беледи?

2. Суратлау бла кёргюзюню (повествование, описание, диалог) юч тюрлюсюнден хапарда къайсы асламды эм аны сагъынылгъан адамланы суратлауда не магъанасы барды?

3. „Иничгени сёзюнде аны кылыгыны не ышанлары кёрюнедиле? Аны сёзю хапарны ортасында къалай тюрленнъенине къарагъыз: аны селешгенинде сёзлеге ушагъан къаллай сёзде чыгъа келедиле?

4. Иничгени бетини, сюегини, тюрсюнюню юсюнден айтхан заманда, аны халиси къалай кёрюннъенди?

5. Хапарда аны джашы Нафанаилни, сыфаты къалай тюрленеди? Къатыныны сакъалтубюню эмда чемоданланы болумларын кёргюзгенни не магъанасы барды?

6. Бу хапарны окъусакъ биз нек кюлебиз?

УНТЕР ПРИШИБЕЕВ.

— Пришибеев унтер-офицер! Сентябрьны 3-де Жигин урядникни, Аляпов волостной старшинаны, Ефимов сотскийни Иванов бла Гаврилов панатойланы дагъы да эллиледен алтауланни сёзюню бла, ишинъ бла да инджитгенсе—деб, сен терсге саналаса; аллында айтылгъан ючеуленни уа, ала кеслерини кърал къулдукъларын эте тургъанлай, джанларын къыйнагъанса. Сен кесинъи терсге санаймыса?

Кесин эрши-буршу этиб къарт Пришибеев къолларын энишге бошлады, команда бергенча, хар сёзюн бирем-бирем беле, базыкъ хырылдагъан ауаз бла джуаб берди:

— Сизни уллулугъугъуз, дуняа сюдю, джюйюсхан! Мен тюлме терс башхаладыла... Бютеу бу ишни чыкъгъаны ол дуняасы мамур боллукъ бир ёлген ёлюкню юсюнденди. Эшда къалай болгъанды: Бу айны ючюсюнде юй бийчем Анфиса бла рахат, ариу адеб бла келе турама, къарасам — джагъада кёб халкъ джыйылыб турады. Халкъ былайгъа кимни эркинлиги

бла джыйылгъансыз?—деб, сорама. Не затха джыйылгъанды? маллача, сюрюу-сюрюу болуб айлансын деб къайсы законда айтылгъанды? Чачылыгъыз!—деб, къычырдым. Юйлерине чачар муратда халкъны ары-бери тюртуб тебредим, халкъны туюуб кысдаргъа сотскийге да приказ бердим...

— Да сен не урядник тюлсе, не староста тюлсе, — сора халкъны кысдаргъа да сени нень джетгенди? — деб, сорду сюдю.

— Аны иши тюдю! Не иши барды!—деген таушла юйню Ол джанындан, бу джанындан да эшитилдиле.—Джашатмайды, кечиндирмейди, джюйюсхан! Онбеш джыл болду биз мынъа тѣзюб тургъанлы! Къуллукъдан къайтхан кѣзююунден башлаб, ол замандан бери халкъны элден къачыб кетерча этгенди. Барыбызны инджитеди, кыйнайды!

— Болушлусу тамам алайды, джюйюсхан!—деди шагъатланы бири староста.—Бютеу дуня тарыгъады. Аны бла джашаргъа адамны къолундан келлик тюдю. Джолла бла джюрюйюк, не да келин келгеннѣ джыйылайыкъ, не ўа сѣз ючюн, бир башха зат болсун, хар джерде ол къычырады, даур эте-ди кесини джорукъларын салады. Джашчыкъланы къулакъларындан созады, ары-бери этмесинле деб къайын атача, къатынланы ызларындан къарайды... Кѣб болмай мындан алгъа юй сайын айланыб, джыр джырламагъыз, чыракъ джандырмагъыз—деб, приказ бергенди—джыр джырларгъа деб закон джокъду,—дейди.

— Сабыр бол, сенѣ кѣзюу джетсе шагъатлыгъынны айтырса,—бусагъатда ўа Пришибеев айта турады. — Айт, Пришибеев!

— Айтханынъа бой салама—деб, унтер хырылдады.—Сен, джюйюсхан, халкъны кысдау сени ишинъ тюдю, дейсе... Ашхы... Джорукъсуздукъ болса ўа? Халкъгъа хылымылы этсин деб эркинлик берирге къалай болур? Халкъгъа эркинлик беригиз деб къайсы законда джазылгъанды? Эркинлик берирге мени къолумдан келмез. Аланы мен кысдамасам, мен къоркъутмасам, сора ол иш бла ким кюреширкиди? Тюз джорукъланы бир адам билмейди, джюйюсхан, къара халкъ бла кесин джорюте билген бютеу элде джанъыз менме дерге боллукъма эмда хар затны аныларгъа мени къолумдан келликди. Мен мыжыкълы тюлме, мен унтер офицерме, къуллукъдан тохдагъан каптенармусма¹, Варшавада къуллукъ этгенме, штабда, андан сора ўа билирге излей эсенъ, къуллукъдан айыбсыз чыкълганма, пожарныйледе да тургъанма, саулугъум къарыусуз болгъаныны себебинден пожарныйледен кетиб, эки джылны классический гимназияда швейцарлыкъ этгенме, джорукъланы барын билеме. Мыжыкълы ўа къара адамды, джуқъ аныламайды, мен айтханны этерге керекди, ол аны кесине

¹ *Каптенармус*—ротаны складыны заведующийи, унтер-офицер.

хайырды. Сёз ючюн ма бу ишни алыб къарайыкъ... Мен халкъны чача, сюре айланама, джагъада ўа, къумчукъда суўгъа кетиб ёлген адамны ёлюгю сойланыб турады. Бу блайда къайсы законну буйругъу бла джатады?—деб сордум.—Бу не адетди? Урядник, неге къараб турады? Сен, урядник, оноўчулагъа хапар билдирмей нек тураса? Бу ёлген башын суўгъа кеси атаргъа болур, алай болмай, бу сибирлик иш болургъа да боллукъду. Муну урочула, тонаўчула ёлтюрген эселе ўа?.. Жигин урядник'а не кесек да акъыл иймей, папирос тартады.— „Не затды бу акъыл юретиўчу?“—дейди.— „Ол сизге къайдан чыкъды? Ол болмаса, кесибизни къалай джюрютюрге билмейбизми?“ Айхай билмейсе, бу затланы кёре тургъанлайынъа акъыл бёлмей, ёре сюелиб тургъан, сен керти да телисе, — дейме. „Мен тюнене огъуна становой приставгъа хапар билдиргенме“, —деди. Сора становой приставгъа ўа нек билдиргенсе?—деб сорама. Законну къайсы статьясы айтады алай? Сора суўгъа кетиб не да къарылыб ёлгенлеге, не ўа аны кибик анъа ушаш ишлеге становой не зат этерикди? Бу урубёрю иши, граждан ишиди, — дедим... Былайда дженъил огъуна следователь джюйюсханнъа сюдюлеге къуўгъуннъа адам иерге керекди, — дедим. Эм алгъын'а, сен акт этиб, дуня сюдю джюйюсханнъа джиберирге керексе. Урядник'а мени айтханыма тынъылаб кюледди. Мыжыкълыла да кюледиле. Джюйюсхан, барысы да кюдюле. Сени инандырыр ючюн ант этерге боллукъма. Ма ол да кюлгенди, ма бу да кюлгенди, Жигин да кюлгенди. Тишлеригизни не затха агъартасыз?—дедим. Урядник'а: „Дуня сюдю аллай ишлеге къарамайды, ала аны онъуна кирмейдиле,“ — деди. Ол сёзлени эшитгенлей, мени сыртыма тер урду, кюйдюм, бишдим. Урядник сен ол сёзлени айтханенъ да?—деб, унтер урядникге айланыб сорду.

— Айтхан эдим.

Къара халкъ бютеу джыйылыб тургъанлай, „Дуня сюдюню аллай ишлеге къараргъа къолундан келлик тюдю“—деб, аны айтханын барыгъыз да эшитдигизми? Аны ол затны айтханын барысы да эшитгендиле... Джюйюсхан, мен ол сёзледен отха тюшгенча болуб къалдым, къоркъуб джаным чыгъаргъа джетген эди. Аллай-быллай боллукъ, ол айтханынъы энтда къайтарыб бир айтчы дедим мен анъа. Ол дагъыда биягъы сёзлени... Мен аны юсюне джандым. Дуня сюдю джюйюсханни юсюнден аллай хапарланы сен къалай айтаса? Кесинъ полицейский урядник болуб тургъанлайынъа, дагъы да власта тикми сёлешесе? А? Дуня сюдю джюйюсхан, этерге сюйсе, сени бу тукъум сёзлеринъ ючюн, кесинъи былай терс джюрютгенинъи сылтауу бла сени губернияда жандарм управлениге иерин сен билемисе?—дедим. Быллай политика сёзле ючюн дуня сюдю джюйюсхан сени къалайгъа сюрдюрюгюн сен анъылаяламыса? Старшина ўа: „Кесини чегинден

тышында дуня сюдю бир зат этерик тюлдю. Ол кзуру уакъ ишлеге кырайды“, бир зат этерик тюлдю,—деди. Ма, ары-бери бурмай алай айтды да кыойду, барысы да эшитгендиле... Властны алай учуз этерге сени не эркинлигинъ барды?— дедим. Шохум, аллай затланы айтыб мени бла ойнама, тохдамасанъ мен сенъе аманн кёргюзюрге болурма. Варшавада андан сора классический гимназияда кзулукъ этген заманларымда, чюйре сёз эшитсем, жандармны табармы эдим—деб орамгъа кыараучан эдим; „бери кел, кавалер“—деб, сора эшитгеними айта эдим. Мында элде уа кимге айтыркъса?.. Бар сора ачыуландым эндиги халкъ кеси эркинлигинде кыалыб, кишиге сыйынамагъаны мангъа ачыу тийди. Джюйюсхан, сенъе ол аллай сёзлени экинчи да айтмазча, мен керилиб... аны, кертиди, бек кючлю болмай алай'а таб тукъум, азыракъ урдум. Урядник старшина джаллы болду. Бар сора, мен не этерик эдим, урядникге да джетдирдим. Хайда андан иш уллугъа кетди... Мен кыыздым, дженъиллик этдим, ну, алай этмей да кыалай этгин тюймесенъ болмайды. Тели адамны тюе турмасанъ, кесинъ гюнах алыргъа боллукъса. Артыкъсыз да иш ючюн болса... джорукъсузлукъ болса...

— Тохда! Джорукъсузлукъланы ызындан кыараргъа адамла бардыла. Ол ишге урядник барды, староста барды, сотский барды.

— Урядник кыайсы бирине кыарарыккъды, урядник кеси да мен анъылагъанны анъылаялмайды...

— Айюнъе бу затла сени ишинъ болмагъанын сен анъыла!

— Алай деген неди? Ол мени ишим кыалай болмаз? Сеирди сени айтханынъ... Адамла мизамсызлыкъ этедиле, сора ол мени ишим кыалай болмаз! Мен аланы махдаргъамы керекме да сора? Джыр джырларгъа эркинлик бермейди-деб ала менден сенъе тарыкъгъан этедиле. Сора джырладан'а не хайыр барды? Бир иш этер орнуна, ала хаман джырланы!.. Андан сора да кече сайын чыракъ джандырыб олтургъан бир адет чыгъаргъандыла. Джатыб джукъларгъа керекди, ала уа сёлешедиле, кюледиле, барысы менде джазылыбдыла!

— Сенде не зат джазылыбды?

— Чыракъ джандырыб олтургъанла.

Пришибеев хурджунундан бир джау джугъу кызгъытчыккыны чыгъарады, кёзлюклерин салыб окъуйду:

— Ол чыракъ джандырыб олтургъан эллиле: Иван Прохоров, Савва Микифоров, Петр Петров. Солдатны кыатыны Шустрова, ол тул кыатын, Кислов Семен бла некаяхы болмай, зыйна джюрюб турады. Игнат Сверчок хыйнычылыкъ этеди, аны кыатыны Мавра уа обурду, кече барыб киши ийнеклени сауады.

— Кёбдю айтханынъ—деб сюдю шагъатлагъа соруб башлады.

Унтер Пришибеев кёзлюклерин манъылайына тюртеди,

иншексиз, муну джанында болмазлыкъ сюдоге, кёз джуммай, сеирсиниб къарайды. Чартлаб чыгъарча джаинъан кёзлери джылтырайдыла, бурну къан къуйгъанча къызарады. Бир сюдоге къарайды, бир шагъатлагъа къарайды, алай болгъаны ючюн сюдюню былай тынчлыкъсыз нек болгъанын, не ўа юйню ичинде адамланы тёрг джанындан нек мурулдагъанларын, пырх-чырх деб кюлгенлерин анъылаялмайды. Бир айны олтурургъа! деген приговорну да анъыламай эди.

— Не зат ючюн?!— не айтыргъа билмей кьолларын силке, — къайсы закон бла этиледи бу?— дейди.

Сора кеси-кесин эскереди, дунияны тюрленъенин бу дуняда джашаргъа чырт амал болмагъанын да анъылайды. Мутхуз, мыдах сагъышла акъылын кючлейдиле. Алай болгъаны ючюн, сюдюню юйюнден чыгъа келгенлей, мыжыкълыланы джопбу джыйылыб, нелени эсе да юсюнден селеше тургъанларын кёргенлей, кесин тыялмай, алгъын этиучюсуча, эки кьолун этишге бошлайды эмда хыны, хырылдагъан ауаз бла:

— Халкъ, чачыл! Бир джерге басынма! Хар ким юйюнъе!— деб кычырды.

„Унтер Пришибеев“ дегени А. П. Чеховну эртдеги хапарларыны бириди. Чехов ол кёзюде окъуучуну кюлдюрдени бла кьалмай, аллында кюлдюртгенча кёрюннъен бир талай затындан кьалгъанлары, бары да тегерегине къарагъан адамны сагъыш этдирирча, 80-чи джыллада орус джашауу бузулгъан болумларын айгъакълагъан произведениеле да чыгъаргъанды. „Унтер Пришибеев“ да аланы бириди! Пдачахлыкъ цензура „Унтер Пришибеевни“ эки джолда тыйгъанды. Цензура комитетни резолюциясында: „Бу статья, полицияны иши кючлюрек бола тебрегени сеибден чыккъан обществу бузулгъан, аман болумларын кёргюзгенлени бириди“—деб джазылгъан эди. Бу хапар, биринчи 1885 „Тилчи“ деген ат бла чыккъанды. Хапар кесине уллу эс бёлдюреди.

Унтер Пришибеевни аты адебсиз артыкълык этгенлени кёргюзюр ючюн джюрютюлгенди.

Соруула:

1. Пришибеев, аны не затда терсегенлерин нек анъыламайды? Пришибеевни сёзюне эс бёлгюз. Аны отставной унтерни хыллыгы бла кысхаакъыллыгы къалай кёрюнеди?

2. Чехов хапарда унтер Пришибеевни дуняа сюдге айтханында, сомодержавие джоругъу юретген адамны акъылын кёргюзюб кьоймайын, Александр III—ню полиция къралын къалай айгъакълагъанын эслегиз.

3. Пришибеевни дуняа сюдге хапар айтханы алайла болгъанланы кюлдюрдю. Бусагъатда окъугъан адам анъа къаллай джорек бла къарарыккъды?

КОСТА ХЕТАГУРОВ

КИМГЕ НЕ.

Хар ишге—бирер кёзюү;
Иги кьойчугъа—сюрюү;
Уллу сюрюуге—бичен;
Къоюн сабийге—эмчек.

Сабанлагъа—чагъыу—джашнау;
Гырджын бла тузгъа—махдау;
Таза джюрекге—суймеклик;
Билмей джаньылгъангъа—кечмеклик.

Эски ачыгъа—унутуу;
Эринчекге—урушуу;
Тюйюшюучюге—таякь;
Тири джашчыкьга—чабакь.

Соруула бла иш:

1. Назмудан не магъана анъылайсыз? Хар тизгинни не энчи магъанасы барды?

2. Назмудан не оюм этерге боллукьду?

3. Назмуда айтылгъанни джашауда не магъанасы борды? Назмуну анъылагъаныгъызча хапар бла айтыгъыз.

СОВЕТ ДЖАЗЫУЧУЛА

АЛЕКСЕЙ МАКСИМОВИЧ ГОРЬКИЙ

(1868 – 1936).

Поэтни сабий заманы. Уллу орус писатель, кесини биринчи произведениесин джазган заманда, Максим Горький—деб псевдонимни бош алмаганды. Аны сабийлиги, джашлыгы да ачы болгандыла, революциягъа дери озган заманда, туугъан халкъыны, ачы джашаууну юсюнден ол кёб произведениелеринде хапар айтханды.

Алексей Максимович Пешков (Максим Горький) 28 марта 1868 джыл Волга сууну бойнунда Нижний Новгород дегек

улуу сахарда туугъанды. Аны атасы-столяр краснодеревщик¹ Максим Савватиевич Пешков—айтылган аламант усда, фахмулу эмда ачыкъ джюрекли адам болгъанды. Ол къулулукъ этерге юйдегиси бла Астраханьыъа кетгенди, эмда Алёшагъа тёрт джыл болган заманда холерадан ёлгенди. Алексейни анасына Нижний Новгородха, бояган мастерскою болган, кесини атасыны, Василий Каширинни улуу юйдегисине къайтыргъа керек болгъанды. Алексей Пешковну сабий джыллары акгасыны юйюнде кетгендиде.

Каширинлени ёлдегиде огъурсуз—къаты адетле джюрюй эдиле. Акга кыызгъанч эмда бош затлагъа оноу этиучю болгъанды. Улуу джашлары аны мюлкюн джыяргъа кюрешиб бир-бирлери бла джаулукъ бардыра эдиле. Юйде даур бла тохдамай эдиле. Алексей Пешков кесини тегерегинде керексиз къатылыкъны, огъурсулукъну, онъсузгъа артыкълыкъны кёргенли.

Алай джашау аны не бузмагъанды, не терсине айландырмагъанды аны къой, адамланы бир-бирлери бла джаныуарча джаулукъларына ол джийиргенмеклик алгъанды. Анъа бу затда, Алексей Пешковну сабийлигинде биргесине джашагъан тюз, иги адамла болушхандыла. Аны аммасы Акулина Ивановна акъыллы эмда джюреги ачыкъ тышырыу эди, Алёшаны тюз орус адамланы сюерге юрете эди. Акулина Ивановна улуу фахмулу адам эди: ол халкъ джырланы, хапарланы, джомакъланы, таурухланы кёб биле эди да аланы адамланы тынъылатырча усда айта да биле эди. Аны хапарларын Горький, ёлюб кетгинчи, унутмагъанды. Ала аны сабийлигинде огъуна халкъ творчествону сюерча, тюрсюнлеб айтыргъа болган ариу тилге учундургъандыла.

Акгасы Алёшаны эсгича къарз таныргъа юретгенди; тогъуз джылда уа Пешков башланган школгъа киргенди. Иги окъугъан сохда болгъанды, алай болганлыкъгъа кёб окъумагъанды. Алёша саугъа бла махтау грамота бла ючюнчю классха кёчгенинде, акга Каширин ачыуланым кызындан туугъанны нижегород кюпсени аякъ кийим тюкенине джумуш этген „джашчыкъ“ этиб ийгенди. Андан сора ол школну босагъасын басаргъа да бошамагъанды.

„Адамлада.“ Аякъ кийим тюкенде он джыл болган Алёшагъа урунуу джашаууна кыйын школу башланды. Тюкенде ол эшик юсюнде сюелирге керек эди, алыучуланы эм джыллары келген сатыучуланы тегереклерине айланыргъа, инъирде эмда эртден бла эртде уа хозяйинне ашарыкъ этиучю джумушчу къатыннъа болушургъа: полланы джууаргъа, отун джарыргъа, кир сууу тегерге керек эди. Хозяйинни аш этиучю юйюнде, ол кесини къолларын исси

¹ Столяр-краснодеревщик—садырач затданы эте билген агъач усда.

борщ бла кюйдюрюб больницагъа тюшген эди. Андан сора аны, Каширинни узакъ джууугъуна чертѣж ишни окъургъа бергендиле. Алай'а анда да анъа окъууну орнуна юйде джумшчулукъ ишле этдиргендиле. Алѣша ол джашаууну кѣлтюрелмегенди. Ол чертѣжникден къачханды, кемеде саут джуучу болуб, джай узуну Волга бла Камада джюзгенди. Алѣшаны „Адамлада“ джашауу аны бла таусулмайды. Ол дагъыда кѣб хозыйинде айлангъанды, кѣб ачыууну сынагъанды, кѣб тюрюлгенди, беднш кѣтюргенди. Хар къалайда да ол байла-кюпселе эмда аланы къуллукъчулары кеслерине байлыкъ тартар ючюн адамланы адамдан къалай къоратханларын, ырысханы кеслерине тыриаргъа мыллыкъ атханларын, къаранъылыкъ, сокъурлукъ эм джутлукъ, адамны къалай терсине айландыргъанларын кѣргенди. Аякъ кийим тюкенде саныучуланы, алыучуланы алдаргъа, чириген товарланы игилени орунларына бардырыргъа юрете эдиле. Чертѣжникде къызгъанч эм даурчу хозыйинле самоваргъа иги къарамагъанса деб Алѣшаны алай кючлю тюргенлери себебли, аны больницагъа ашырыргъа керек болгъанды. Кемеде ол, къаранъ инджилмекликден эмда къыйынлыкъдан ачыуу болгъан адамла бир-бирлерине джаныуарча къатылыкъ этгенлерин, болгъанларын бир-бирин талагъанларын кѣргенди.

Пешковгъа кесини джашауун бу джаныуарлыкъда, бир-бирлерин талагъанларын эм къаранъылыкъны — джахилликни дуниясында башламакълыкъ къыйын болгъанды.

Алай болса да ол таймаздан кеслерини ишлерин суйген, билимге тырмашхан урунууну усда адамларына, тюбег тургъанды. Ала кеслерини тюз иннетлиликлери бла, адам джегиуню кѣрюб болмаулары бла Алѣшаны кеслерине илешдиргендиле.

Джаш Пешковну джашауунда аны мийикге кѣтюрген дагъы да бир кюч болгъанды. Ол кюч китабла болгъандыла. Ала Пешковну сабийлигинден тюз джол нѣгерлери болгъандыла. Ол аланы хоншуларында табыб, джыйышдыргъан ачха кесекчигине сатыб алгъанды. Алѣшаны тамада шохларыны бири, анъа „Китаб, хар неси: суююмю да, хайыры да болгъан, иги сад кибик бир шохду“, — дегенди.

Волгачы кемеде ашарыкъ этилиучю джеринде ишлей, ол китаб окъууну уллу суйген повар Смурый бла шох болгъанды. Повар, „Акыйлы болур ючюн тюз китабланы окъургъа керекди“ — деб юретгенди Алѣшаны.

Пешковгъа китабланы окъуу алай тынч болмагъанды. Аур ишден сора, кече окъургъа керек болгъанды. Алѣша чертѣж-никде къуллукъ этген заманында, окъугъаны ючюн чертѣж-никни къатыны бла анасы ызындан тюшгендиле. Ала аны китабларын бузгъандыла, джау чыракъ тюблени къызгъангъандыла. Алѣша коптилканы къалтырауукъ аз джылтырагъан джарыкъчыгъында окъугъанды. Китабла, башха болмай-

ын аны аллында дуняны кѣргенча этгендиле, джашауда ала-мат затла къалай кѣб болгъанларын кѣргюзгендиле, саудукъ эмда джигитлик кюч берген китаб кюч къошхандыла. „Не кючюн да баш ишни этерге, уллу магъаналы ишни этерге талпытхандыла“.

Алексей Пешковгъа оналты джыл толгъанында, ол „адамлада“ джашау, аны кир кесини ичине эмиб бошарын анылагъанды. „Кесиме не болса да бир мадар этерге керекме, — бошалыргъа башлагъанма“ — деб, келгенди аны кѣлюне.

Къазандан шагърейн гимназист, университетге кирирге хазырлан деб анъа юретгенди болушургъа да айтханды. Алай кюсегени бла 1884 джыл Пешков Къазанигъа кетгенди.

Горькийни Къазанда джашагъаныны биринчи ыйыкълары „университетлери“. ры университетини юсюнден муратларын къуру кюйгъандыла. Экзаменлеге кѣб эмда кючлю

хазырланыргъа керек эди. кечинирге уа джугъу джокъ эди. Шагърей гимназистни юйдегиси ачдан инджилиб тура эди да, Горькийге болушалмай эди. Алексей Пешков университетни орнуна волжский пристаньда, портда ишчиле бла джюклеу чюле арасына тюндю. Ол кюпсе баржаланы тюшюргенди, кѣб пудлу мешокланы ташыгъанды, сахарны кыйырында юйсюз адамла джыйылгъан, оюлгъан эски юйде кече къалыб джашагъанды. Горькийни джашлыгъында, артда, ол кеси „университетлерим“ деген сегиз джыллыкъ кезююу алай башланады. Ол джашаууны быягъы кыйын школуну андан да кыйыны эм кѣб тюрю азаны эди. Бир хуртдак джалчыкъ алыр ючюн Пешков сегиз джылны ичинде кѣб тюрю ишге кириб ишлегенди. Ол бай эллиледе грузчик, джалчы, булкала этиучю джерде бишириучю, темир джол станциялада сторож эм базманчы, дворник эм садчы, квас ташыучу, ёкюлде переписчик эмда театрда джырчы болуб ишлегенди. Алай кыйын иш Пешковну ишлегенди — чыныкъдыргъанды, тутхан ишин биширмей кюймаучу эркишилиги болгъан адам этгенди. Писатель болдукъ урунууу адамларын сюерге юренгенди.

Къазан университетни эшиклери Пешковгъа ачылмадыла. Алай а ол, уллу школну бошагъанлыкъгъа уа, адамланы хар кыйсы бири да алыб баралмагъан кѣб тюрю уллу билимлене ала билгенди.

Пешков кыйда айланса да, анъа билим алыргъа, аны джашаууна джолун кѣргюзюрге болушаллыкъ адамланы излегенди. Къазанда ол джаш тѣлюню политика кружоклары бла джуукълашханды, таша джыйылыулада болгъанды, падчалыкъ бла къалай кюреширге керекди деб ёчешюлеге — эришиулеге тынылагъанды, кѣб китаб окъугъанды.

Къазанда огъуна Алексей Пешков халкъгъа къуллукъ этиуню джолун алгъанды. Пешков алапат адам бла тюбешгенди. Ол адам революционер Ромасъ эди. Самодержавие бла

кюреширге къаст этиб ол Алексей Пешковну да кесини биргесине алландыргъанды. Ала экиси да Волга сууну бойнунда Красновидово деген элге кетгендиле. Анда Ромась бла Пешков эллиле бла ушакъла этгендиле. Ала элчи джарлыланы, кулаклары, джегиулеринден ычхындырыргъа кюреше эдиле. Ол затны этер ючюн ала учуз товарлары болгъан тюкен ачхандыла эм чабакъ тутуучу артель къурагъандыла. Алай болгъаны ючюн кулакла аладан кючлю болгъандыла. Ала эллилени бирин ёлтюргендиле, талай джолда Ромасьха шкок атхандыла, эм артда уа, аны тюкенин кюйдюргендиле. От тюшген саятда Пешков ёлюрге аздан къалыб, джана тургъан юнюю чардагъындан чынъаб къутулгъанды.

1889 джыл Пешков Нижний Новгородха къайтханды. Ол анда таша ишлеген эки революционер бла шох болгъанды, ала бла бир фатарда джашагъанды эмда таша типография джарашдырыргъа болушханды. Полиция бу эки революционерни да ишлерин билиб, тутаргъа тебрегенди, алай болса да аланы бугъаргъа, этген ишлерини ызларын къурутургъа да къолларындан келгенди. Жандармала Пешковну тутуб тюрге салгъан эдиле. Бир айдан аны бошлагъан эдиле, алай'а андан сора аны ызындан полицияны таймаздан къараргъа салгъан эдиле.

Алексей Максимовични аллында джашауу, ол ата джуртунда джолоучу болуб айлангъанында да ачылгъан эди. Ол джаяулай кёб джюзле бла къычырымланы джюрюген эди. Ол Волганы джагъасы бла Нижнийден—Царицынне, Царицынден Тамбовгъа, Рязаннга эм Москвагъа дери баргъанды. Ол Молдавияда болгъанды, андан сора украиня тюзлерини юсю бла, Кърымны джагъасы бла барыб, Керчь проливни юсю бла Кавказгъа ётюб сора Военно—Грузия джол бла Тифлисге келгенди.

Бир джолда айлангъан заманында аны полиция тыйгъанды, сора жандармны офицери: джаяу нек джюрюйсе деб соргъанды? Пешков, „Россияны кёрюрге сюеме“,—деб джуаб этгенди.

Ол кертиси да Россияны, аны учсуз—къыйырсыз джерлерин, аны природасын кёргенди. Пешковну аллы бла тюрюлютюрю миллетлени—орусуланы, украинлыланы, молдаванланы, грузинлени, эрменлилени, кёб адамлары озгъандыла. Ол, адамланы халлерин кёрюб кюрешгенди, халкъ тилге къулакъ салгъанлай айлангъанды, таурухланы джомакъланы, нарт сёзлени эсине алгъанды. Ол тегюлген-чачылгъан адамла бла джокълукъ онъсуз этген, къысылыр джер бла кечинмек джалу излеген ач адамланы ичлеринде джашагъанды. Пешковн-„университетлери“ алай болгъандыла. Ала ангъа байланы кё, рюб болмагъан баш бошлукъгъа суусумазча къызыннгъан

унукъсала да, таза джюрекли миллионла бла урунууу суйген, хали салгъандыла.

А. М. Пешковну 1891—1892 джыллада кыш Пешков Тифлисте джашагъанды. Ол мында темир джол мастерсколайда ишлегенди эмда революция пропаганда бла агитация баргъан, таша политика кружокка кышулгъанды. Тифлисте полити-

ка джаны бла ссылкада тургъанланы ичинде ол заманда кёб болмай каторгадан кыайтхан революционер. А. М. Калюжный джашагъанды. Ол образованиели акъыллы адам болгъанды. Ол Алексей Пешковну шоху эмда башчысы болады. Кёб кере Пешков анъа эмда башха шохларына кесини джашаууу юсюнден, Россияда ол айлангъан заманларында кёргенини эм эшитгенини юсюнден хапар айтханды. Калюжный Пешковну айтханына тынгъылаб, ол джаш адамны кёб билгенине, ол адамланы джашауларына усда билгенине, аны терен акъылына эмда тюз адам джюреги болгъанына, ол кесгин эмда тюрсюн образование сёзю айырма чемер билгенине сеирсингенди. Бир джолда Алексей Пешков Молдавияда эшитгени болуб ёхдем башына бош адамланы юсюнден таурухун айтханды. „Джазыгъыз, аланы барыны юсюнден да джазыгъыз, не кёрген эсегиз, аны юсюнден джазыгъыз“ дегенди Калюжный анъа. Максим Горькийни аты бла чыкыгъан „Маркар Чудра“—деген биринчи хапары алай бла джаратылгъанды. Ол хапар 1892 джыл „Кавказ“ деген Тифлис газетде басмагъа урулгъанды.

Уллу писателни ёмюр джарым джолу.

Горький кесини джашауууу кыркъ тёрт джылын писателлик, ишни этиб ашыргъанды. Ол орус литературагъа кетген ёмюрню токъсанынчы джылларында келгенди. Ол заманда бизни къралда дворянла бла капиталистлени ёмюрлюк унукъдурууларындан бош болур ючюн халкъ кюрешни арт кёзююу башлангъан эди. Ол Коммунист партияны, уллу Ленинни да башчылыгъы бла ишчи классны кюрешни эди.

— Озгъан ёмюрню токъсанынчы джылларында бла XX ёмюрню аллында орус ишчи классны ёсгени бла бирге Максим Горькийни таланты ёсгенди.

Уллу Октябрь социалист революциядан кёб алгъа ол революцияны ишлерин бардыргъанла бла бирге иги ишлегенди. Ол ишчи классны партиясына иги болушханды. Писателни къатылгъан сёзю палачланы эм падчахлыккыны эгетлерин айгъакълагъанды. Горькийни талай кере тюрге джыйгъан падчахлыкъ жандармала, аны ызындан ычхындырмай тюшюб эдиле.

Алай болса да хар джолда да жандармала джукъ этелмей эдиле, не ючюн десенъ, дуния суйген писателни джакъларгъа бир Россияны огъай эсенъ, бютеу дунияны иги адамлары кьоба эдиле. Горький уллу Ленинни шоху эмда иш соратниги да

болгъанды. Владимир Ильични башчылыгы бла ол партияны газетлеринде эмда джурналларында ишлегенди.

Уллу Октябрь социалист революциягъа дери да Горький общество эмда литература темалагъа кѣб уллу роман, повесть, пьеса, талай джюз хапар, очеркле эм статья чыгъаргъанды. Аны произведениелеринде озгъан ёмюрню джетмишинчи джылларындан башлаб революциягъа дери орус джашау толу кѣрюнъенди. Ол Россияда капитализм кесини: „Не халкъны этин аша не аман бла джаша“ деген джаныуар закону бла бирге къалай джайылгъанын кѣргюзгенди. Горький мешанланы, капитализм тюрсюнлерин бузгъан, мыйыларын да терсейтген адамланы, ачыулу джашауларыны юсюнден айтханды. Ол халкъ урунуугъа сый берирге юретгенди. Горький кесини произведениелеринде игини эбин билген, талантлы, акъыллы эм тюз иннетли орус адамланы бек кѣбюн кѣргюзгенди. Ол биз къралда революционер ишчи класс къалай ёсгенин эм джайылгъанын, ол энди боллукъ джашаугъа къалай ийе болгъанын айтханды. Падчахлыкъны джылларында огъуна Горький кесини произведениелеринде кеслерини ызларындан орус халкъны элтген коммунистлени тюз иннетли эм джарыкъ тюрсюнлерин суратлагъанды. Ол халкъны баш бошлукъну танъыны джарыгъы джанъы белги бере башлагъан заманда огъуна да бек уллу пролетар писатель эди. Аны произведениелери боллукъ совет литератураны аллы болгъандыла не ючюн десень, алада Коммунист партияны идеялары болгъандыла.

Уллу Октябрдан сора Горький бютеу кесини кючюн туугъан халкъына къуллукъ этерге салгъанды. Ол джанъы уллу произведениеле ишлегенди, Совет къралда урунууу, джашауу, культураны юсюнден кѣб статья джазгъанды. Гений писатель чынъ уллу образованиели эмда акъыллы адамланы бири, Горький халкъны джанына уллу иш бардыргъанды. Ол совет халкъланы джашауларына эмда урунууларына къарагъанлай тургъанды. Уллу писателни къанатландырыучу сёзю бла совет адамланы тулпар урунууларына болушханды. Горький Совет литературагъа башчылыкъ этгенди, ол ёссюн эм джайылсын деб къайгысын этиб кюрешгенди. Сынамлы писателле бла джанъы башлагъан писателле анъа кеслерини произведениелерин ийгендиле, да Горький аланы барын да окъуялгъанды, акъыл юретгенди, джазгъанларын тюзетгенди.

1932 джыл бизни къырал Горькийни писатель кыйыныны къыркъ джыллыгъын къуанч бла байрамлагъанды. Совет правительство уллу писателни Ленинни ордени бла саугъалагъанды. Нижний Новгородха Горький сахар аталгъанды. СССР-ни хар шахарында Горькийни аты аталгъан не университет не школ, площадь, не драмтеатр, не стадион барды.

Унутулмазлык Горький бютеу кесини ёмюрюню узагына халкъ джанлы болуб джашагъанды. Халкъны анъа аджал. болгъан уллу сүймеклиги ёмюрге джукълан-мазлыкъды. Ол халкъны хар не ишине да этер кючюне да ыйнангъанды. Горький халкъ баш бошлукъда урунур ючюн, миллионла бла адамланы насыблары болур ючюн кеси не ишлени этерге керек эди эсе, ол ишлени къаты ишлеб ёмюрюн ашыргъанды.

Бютеу кесини джашауу эмда кесини этген затлары бла Горький урунган халкъны джыртыучула бла унукъдуруучу-ланы кёрюб болмазгъа юретгенди. Ол Совет къралны тышында фашизмни аман иннетли къара кючю къалай къобханын кёргенди. Горький фашистле бла, урушну отун ышырыучула бла кюрешге чыкгъанды. Ол дуняны чынъ иги адамларына учённейге, писателлеге композиторлагъа, художниклеге—кеслерини халкъларын Совет къралгъа юсдюрюрге кюрешген „ачыкъ терслени бютеу къыралла арасы шайкасын“ айгъакъ-лагъыз, ирнят этигиз дегенди.

Горький совет адамлагъа джити, сакъ эмда халкъ джаулагъа аяусуз болугъуз дегенди. „Джау бой салмаса,—аны къуртадыла“,—деб къайнаб джазгъанды ол.

18 июнда 1936 джыл Горький ёлгенди. Аны асырагъан кюн миллионла бла адамла радиоприёмниклеге къатхандыла, орамлагъа чыкгъандыла. Ала уллу писателни асырагъан джерлеринден—Красная площадьдан келген бушуу таушлагъа бушуу бла тынъылагъандыла. Горькийни аджалы бизни къралда бек уллу аджалланы бири болгъанды.

Горькийни произведениелери коммунист партияны сыйлы идеяларындан толудула. Аны китаблары адамланы урунууда эмда коммунизм ючюн кюрешде джигитликге къанатландырадыла. Горькийни ёлмезлигини юсюнден, аны кесини сёзлери бла айтыргъа боллукъду:

„Таб сен ёлген огъуна эт!.. Таукел эм кёлю иги адамланы джырларында ўа сен хар заманда, саў джашагъан пример боллукъса, баш бошлукъгъа, джарыкъгъа ёхдем алландыруу болгъанлай турлукъса!“

Соруула:

1. Горькийни акгасында эмда „адамлада“ джашаууну юсюнден хапар айтыгъыз. Ол джашау Горькийни не затха юретгенди?
2. Горький „Университетлерим“ деб неге айтханды?
3. Пешков писатель къалай болады?
4. Къайсы историялы кёзююнде башлагъанды Горький кесини писателлик ишин?
5. Горький кесини произведениелеринде нени айтады?
6. Совет адамла уллу джазыучугъа кеслерини ачыкълыкларын эм сүймекликлерин къалай билдиредиле?

БОРАНБИЛГИЧ.

Кёк тенъизни
 Кенъ тюзюню
 Тюз башында
 Булутланы
 Жел бир джерге
 Дjobbу джыяд.
 Булутланы
 Арасында
 Боранбилгич
 Элияча
 Къаралгъанлай,
 Къатыб турад.
 Бир кереге
 Тум къанаты
 Толкъунлагъа
 Аз-буз джетед,
 Бир кереге
 Садакъ кибик
 Атылгъанлай,
 Тауш эте,
 Булутлагъа
 Кириб кетед.
 Кёк булутла
 Эшителле
 Таушунда
 Болгъан уллу
 Джигерликни,
 Къуанчлыкъны.
 Къычыргъанын:—
 Боран джелни
 Къобарыгъын
 Ачыусабды.
 Ол къарыуун
 Кеси таныб
 Джюреги да
 Отча джаныб,
 Хорларына
 Къычыргъанын
 Акъ булутла
 Эшителле.
 Чайкала да
 Желден къоркъуб
 Кенъ тенъизни
 Башы кёкде
 Джунчуйдула.
 Ары-бери

Булгъаналла,
 Чулгъаналла.
 Желден
 къоркъгъан
 Къоркъууларына
 Ыйлыкъгъандан
 Кёк тенъизге
 Терен джары
 Басдырыча
 Болгъандыла.
 Гагарла да
 Бары бютеу
 Къызбайлыкъдан
 Тёнъшюйдюле.
 Дуния кюреш
 Заукълугъун
 Билмейдиле.
 Кёк чартласа,
 Ала къоркъуб
 Илгенелле,
 Буюгъалла;
 Дыгаласдан
 Джайылалла,
 Чачылалла,
 Къошулалла.
 Тели Пингвин
 Къызбайлыкъдан
 Къаяланы
 Арасында
 Суу ашагъан
 Къырыкълада...
 Терен джары
 Таша бугъад.
 Боранбилгич
 Кеси джанъыз
 Кенъ тенъизни
 Башы кёкде
 Тулпар кибик,
 Къоркъмагъанлай
 Эркин учуб
 Айланад.
 Булутла да
 Къаб-къаралыб
 Энишеден—
 Энишгеге
 Кёк тенъизни

Юсю таба
Джоббу-джоббу
Басыналла.
Толкѳунла да
Шуулдайла,
Гюрюлдейле,
Ёкюрелле
Ёрге-Ёрге
Элияны
Аллы таба
Чартлайдыла,
Секирелле.
Кѳк джашнайды
Кюкюрейди,
Толкѳунла да
Шыбылагѳа
Эришгенден
Кѳмюклениб
Ёрелейле,
Чѳгелейле;
Джел кѳозгѳалыб,
Толкѳунланы
Кѳучагѳына
Сермеб алыб,
Суѳ джагѳада
Кѳаялагѳа
Силдеб уруб,
Чачыратад.
Боранбилгич
Тауш эте
Учуб барад,
Элияча кѳкде
таймай
Кѳаралгѳанлай,
Бир кереге
Садакѳ кибик
Булутланы
Тешиб ѳтед,
Неда кѳара
Кѳанатыны
Учу бла
Толкѳунланы
Кѳмюклерин
Сыйпай-сыйпай,
Чыгѳа-бугѳа,
Терен джары
Кириб кетед.

Деѳ кѳанатлы
Айланады
Кѳундуз кибик
Кѳаралгѳанлай,
Бир кѳарасанѳ:
Булутланы
Тюз башында,
Бир кѳарасанѳ:
Суѳгѳа джете
Тубан бла
Тюз тенѳизни
Арасында.
Джел сугѳарад,
Булутланы
Кѳыбба бурад,
Кѳк кюкюрейд,
Мамукѳ кибик
Акѳ тубанла
Юзюк-юзюк,
Бурма-бурма
Кѳк тенѳизге
Чардакѳ болуб
Айланалла.
Кѳк да чартлайд
Элияны
Мыдых оту
Джанар-джанмаз
Тенѳиз тартыб
Суѳу бла
Джукѳлатады.
Кѳк чартласа,
Шыбыланы
От таягѳы
Суѳгѳа тийиб,
Толкѳунлада
Кюзюдеча
Сызгѳа-сызгѳа
Кѳрюнеди.
Джел! кѳобханды.
Боран джетед!
Дунияны
Боран джетед!..
Боран элтед!
Боранбилгич
Аны ючюн
Исдемеин
Кѳкде эркин

Элияны
Ичи бла
Ары-бери
Джырыб ётед.
Кюн аманны
Андан да бек
Бокъланырын

Талпыб-кюсеб,
Боранбилгич
Чыдамайын
Ётгюр-ётгюр,
Ачы-ачы
Тауш этед.

XX ёмюрню токъсанынчы джылларыны аллы 1905 джылдагъы биринчи орус революциягъа хазырлануу бише тургъан кёзюу болгъанды. Ишчилени падчахлыкъгъа къаршчы кюрешгенлери артыкъ да кючлю эм революциягъа бекден-бек джуукъ кирген заман болгъанды. Россияны кёб шахарларында улду стачкала, демонстрацияла да чыкъгъандыла, алагъа энди онла бла минъле ишчиле кёшулгъандыла. Россияны ишчи классы Коммунист партияны башчылыгъы бла джанъыз джалны кётюрюр эм ишни болумларын маджал этер ючюн кюрешиб кёймагъанды, ол „Къорасын самодержавие!“ деген политика лозунг бла чыкъгъанды.

Ишчи классны кюреши элчилени да кёзгъагъанды. Россияны кёб районларында элчи кёзгъалыу болгъанды. Революция акъылгъа бегиген эллиле помещиклени джерлерин сыйыргъандыла, бийлик имениелени кюйдюргендиле. Падчахлыкъ правительство революциячы ишчиле бла эллилеге андан да бек артыкълыкъ этгенди, алай болса да ол, халкъны ёсюб баргъан къайнауун тохдаталмагъанды.

Ол кёзюуде, биринчи орус революция болургъа кёб къаламай, 1901 джыл Горький „Боранбилгични“ юснден джыр этгенди.

Соруула:

1. „Джырыны“ эм аллында не сурат кёрдююледиди?
2. „Джырда“ боранны уакъ-уакъ, сериюн къалай ёсе баргъанына акъчы ийигиз, къалай кёрдююлюннъенине эмда тилде аны джуукълашханын суратлар ючюн къайсы сёзлери къалай тюрленнъенлерин эслегиз.
3. Боранбилгич къалай сыфатланады? Аны сураты—тюрсюню „джырыны“ аллегория магъанасын анъылауда не магъананы тутады?
4. „Джыр“ не бла бошалады?
5. „Боранбилгични джырыны“ „Илячинни джырына“ къалайы ушайды эмда бу произвешениелени бир-бирлеринден башхалыкъларын не зат айырады?
6. „Боранбилгични джырын“ азбарлай иги окъургъа хазырланыгъыз.

ИЛЯЧИННИ ЮСЮНДЕН ДЖЫР.

Кесини джагъасында аур солуй мазаллы тенъиз джукълагъанды эм айны кёксюл джарыгъы юсюне тётюлген узакъда шошду. Къымылдамагъан, джулдузланы алтын оюуларында джашырмагъан джарыкъ тигилген булутланы кесинде кёрдюзе,

джумушакъ эм кюмюш бетин тенъиз кыбыланы кёк кёгю бла бир болуб джукълайды. Тынчлыкъсыз толкъунла, джукъусураб джагъагъа ёрлей не шыбырдагъанларын анъыларгъа суююб, хама энишге тенъизни юсюне тюше келгенча кёк алай кёрюнеди.

Норд-ост бюгюб сьфатларын бузгъан терекле тышлагъан таула хынчы силкинъенлери бла кеслерини тёббелерин ол тереклени юслери кём-кёк бошлукъгъа кёлтюрюлгендиле, аланы хыны ауаналары, кыбыла кечени джылы эм эркелетген къаранъысы джабыб сыйдам тегерекле болгъандыла.

Таула хыйсабсыз уллу сагъышлы эдиле. Аланы мутхуз ауаналары тенъиз толкъунланы джашилдим, бурма джалларына уруб, аланы юслерине къара ауларын атыб, кече джан аягъы тыннъан заманда тохдамай чайкъалыб, таша тынчлыгъын бузгъан толкъунланы зор бла тохтатыргъа, тунчукъдуруб тауш этдирмезге этгенча кёрюне эди.

А—алла—аху—а—акбар!—деб бети кюнде куююб, къаралыб, башы, сакъалы чал, джукъа битген Рахим деген суюючу кырымлы аз-аз эсей эди.

Экибиз да тенъиз джагъасы кумда къаядан юзюлюб тюшюб, юсюне таш габу къозлаб, келекге басыб, кеси джанъыз салкъын, мыдах тургъан бир уллу ташны джанында джата эдик. Ол ташны тенъиз таба джанына толкъунла келтириб хабджюк, тенъиз ханс къалаб тура эдиле. Ол себебден таш тенъиз бла къаяны арасындагъы тар кум джерге тагъылыб тургъанча кёрюне эди. Бизни шынкъартыбызны тили ол ташны къаягъа айланнъан джанын джарыта эди. Узунуна кенъине да терен джарылгъанлары болгъан эски ташны юсю бла да келекгеле чаба эдиле.

Рахим бла мен тутхан чабакъларыбызны чоюнда къайнатыб шорпа бишире эдик. Ол сагъатда экибизни болумубуз да алай эди: хар зат кёзюбюзге кёрюнюб, аланы болумларына акылыбыз синъиб, хар затны анъыларча. Джюрегибиз кёлюбюз да дженъил, таза болуб, къуру бу къарамны болумуна ойлашхандан башха ойлашыргъа излеген затыбыз болмай тохдагъан эдик.

Тенъиз толкъунла инакълаб, тауш эте джагъадан тышына джайылыб отда джылыныргъа, юйюрсюннъенча, келиб-келиб ызларына саркъа эдиле, бир-бирде саулай ол суу таушну арасында бир тауш бир аз эркинирек болуб чыгъа эди, ол да не эди десенъ, толкъунланы бир абаданырагъы баурланыб бизге джуукъ келиб, ызына саркъгъаныны таушу эди.

Рахим баурундан кумгъа джатыб, сакъалын эки къол аязына тиреб сагъышланыб, мутхуз тенъизге узакъ джары къараб тура эди. Аны тюкю тери бёркю джелкесине тайыб, уакъ джыйрыкъланнъан толу кенъ манъылайына салкъын, таза тылпыу къагъа эди. Мен анъа тынъылагъаным бла къалгъанымдан хапары болмагъанлай, Рахим кеси аллына танъиз бла селешгенча:

— Аллахха тюз адам джандетге барады. Аллахха, фыйгъам-баргъа къуллукъ этмеген'а?: — таб ол, ма бу суу кѣмюкден... Таб, сууда кюмюш бетли тамгъала ала эселе да ким билсин... — дей эди.

Кенъе керилиб тургъан къарауз, залим тенъиз уакъ-уакъ джарый эди, аны бир-бир джерлеринде ай джарыкъ таякъла тийгенле эслене эдиле. Энди ай чачакъ башлы таулань артындан чыгъыб, джарыгъын аны кюсеб аллын сакълаб тургъан тенъизге, тенъиз джагъагъа бизни къонуш ташыбызгъа—барысына да бютеу тѣкген эди.

— Рахим!.. Бир таурух айтсанъа...—деб тиледим къартдан.

— Некъ?—деб Рахим менъе бурулмай джуаб этди.

— Алай! Сени таурухларыны мен бек сюеме.

— Мен сенъе барын айтханма... Андан сора билмейме...

— Алай айтыб мени кесине джалындырыгъа сюеди. Мен тилейме.

— Керек эсе мен сенъе джыр айтайым?—деб Рахим разы болду.

Мен эсги джырны сюеме, да ол менъе мыдах ауаз бла джырны, кеси макъамын да сакъларгъа кюреше, айтды.

Бир шугут джылан
Мийик къаягъа
Сюркелиб чыгъыб,
Салкъын ёзенде
Къыбба чулгъаныб,
Тенъизге къараб,
Джатыб тура эд.
Чуакъ кѣкде да
Кюн джылтырай эд,
Кюн бек иссиден
Мийик таулада
Кѣкге аралаб
Иссилейелле.
Тау тюбюнде да
Тенъиз толкъунда
Бир-бири ызындан
Къатланыб келиб,
Кѣк ёшюнлерин
Къысыр къаягъа
Ура эдиле.
Ол ёзенлени да
Арасын тартыб,
Шоркъа-шоркъадан,
Чынъай, чачыла,
Тау къара суучукъ

Ашыкъ, гузаба,
Тенъиз бойнуна
Саркъыб эне эд.
Суучукъ булгъныб,
Акъ кѣмюк басыб,
Бети чал болуб,
Тау ну къарнындан
Боркъулдаб чыгъыб,
Келиб тенъизге
Къошула эди.
Олсагъатчыкъдан —
Джылан чулгъаннъан
Терен ёзеннъе
Къайдан эсе да
Аур джаралы
Бир кѣк Илячин
Къанатлары да
Къан джугъу болуб,
Кѣкден тюшген эд.
Ол онъсуз болуб,
Джерге джыгъылыб
Джаннъа термиле,
Къан кѣкюрегин
Къысыр ташлагъа
Тѣншюб ураед

Шугут джылан'а
 Джюреги чыгъыб
 Артына бугъуб,
 Таш жарылгъанна
 Къыбба бюкленнѣнд.
 Алай болса да
 Ол илячинни
 Джаны чыгъаргъа
 Джетиб тургъанын
 Къараб эслегенд.
 Сора ол джылан
 Ёле тургъанлай
 Кѣк илячинчи
 Тюз къатчыгына
 Сюркелиб барыб,
 Былай айтханды:
 — Ёле шойса да,
 Къалайды халынъ?—
 — Болур болгъанды,
 Ёле турама—
 Деб ол ахсыныб
 Джуаб этгенди:
 — Мен дуняда
 Иги джашадым!..
 Джашау насыбны

Кѣрдюм сынадым!..
 Мен джигит кибик
 Ёлюб кетгинчи
 Ыхдырылмайын
 Кюреше эдим!..
 Кѣкню да кѣрдюм,
 Болумну билдим
 Тѣрт джанына да
 Учуб керилдим!..
 Ай, насыбсыз сен!
 Сен мени кибик
 Ёмюрюнде да
 Къатына барыб,
 Кѣкню кѣрмессе!..
 — Сен кѣк-кѣк дейсе,
 Ол джаб джаланды,
 Кѣгюнью менъе
 Хайыры неди,
 Мен анда къалай
 Джюрюялайым,
 Джерде уа менъе
 Эм алааматды.
 Эмда джылыды,
 Эмда мылыды.

Тенъизни акъсылдым джуаш кенъи сабыр эди, толкъунла шуулдаб джагъа къумну тарай эдиле. Мен да тенъизге узакъ джары къараб тынъылаб сагъышланыб тура эдим. Ай джарыгъы суугъа тийиб, тенъизни джер-джерин акъ къолтюмле этген эди...

Бизни отда чоюнчугъубуз да уакъ-уакъ боркъулдаб, къайнаб башлагъан эди.

Тенъиз толкъунланы бири джагъадан ёрлеб тышына чыгъыб, Рахимни башы тургъан джерге джетише эди.

— Къайры келесе кет деб Рахим анъа къолун силксе, толкъунла аны айтханына сыйыныб, акъыртын артларына саркъыб кете эдиле.

Мен Рахимни алай этиб толкъунланы чиркитгенине уллу сеир, тамаша бола эдим.

Тѣгерегибизде хар зат не эсе да алаамат тукъум инакъ, сеир къуралыб эди.

Тенъиз шош эди, аны кюн иссиде джылыныб суумай, къаялагъа къагъа тургъан тылпыуунда билгинмей тургъан уллу джашыртын кюч таныла эди.

Кѣксюлдюм къара, чардакъ кѣкню юсюне, оюулу джулдузла бла адамны санын, джанын байлагъан, джюрегин, эритген, акъылын буюкъдургъан сеир, тамаша къарамны болуму джазылыб эди.

Хар зат чырым эте эди, алай болсада джукъулары кемсиз сакъ эди. Бютеу болгъан зат, бусагъатчыкъдан шыкъыртыз уяныб, тиллениб, тауш этиб тебрерик шойду дер кибик алай къуралыб эди. Ол таушлада дунияны джашыртын ишлеринден хапар айтырла, аны ичин тегерле, акъылгъа анъылатырла, синъдирирле, сора экинчи джилтинни джукълатханча джукълатыб тубсюз кекню кенъине джанны алыб чыгъыб кетерле, кекде да оюлу джуддузла аны аллына келиб, сеир таушлу музыка бла хош келди берирле дер кибик, хар зат алай къуралгъан эди.

„Илячинни джырын“ Горький 1895 джылда джазгъанды. Ол заманда, Россияда ишчи класс падчахлыкъ самодержавие бла капитализмге къаршчы уллу революция къозгъалыу заман эди. Таб 80-чи джылланы аягъында огъуна заводла бла фабриклени кэбюсюнде ишчи стачкала чыгъа эдиле. 90-чы джылланы аягъына стачкала кэбейгендиле, алагъа минъле бла ишчиле къошула эдиле. Алчы ишчиле падчахлыкъ бла кючлю кюрешге къошула эдиле. Самодержавияны джетеклери, алагъа къаршчы шыбыла кюч ёсюб келгенин кёре эдиле. Революция къозгъалыуу тыяр ючюн, ала не мадарларын аямай эдиле: джюзле бла адамланы тутуб Сибирге сюре эдиле, анъа къошулгъан ишчилени тые эдиле эмда фабрикаладан къыстай эдиле. Падчахлыкъ властла революция къозгъалыуу бууаргъа тырмаша эдиле.

Ол заманда Россияда илгеннён адамла да, къызбай мещанла да аз тюл эдиле. Ала не тюрю да обществолу ишден ёлюу къоркъуудан-къоркъуб „Мени юйюм къыйырдады—джукъ билмейме“ деген сёздеча джашай эдиле эмда къуру кеслери ни тынчлыкълы болууларына къайгъы эте эдиле. Ол къыйын заманлада Ленин ишчи классны падчахлыкъгъа къаршчы кюрешге къобара эди. Ол кюрешде джан аямагъан, батыр эм тау-келлиги болгъан адамла керек эдиле. Ала революция ючюн ишни кюрешчилерини араларына—тизгинлерине бара эдиле. Аланы кэбюсю жандармаланы къолларына, тюремелеге, каторгалагъа тюше эдиле, алайа аланы батырлыкълары джанъыдан-джанъы минъле бла революциячы ишчилени къобаргъанды эмда кёллендиргенди.

Соруула:

1. „Илячинни юсюнден джырын“ аллында джазылгъанны окъугъуз. Ол сизни кёлюгюзню къалай этеди? Тенъиз бла таула, ай джарыкъ бла отну джаннъаны къаллай назмуну къайсы лагъымлары бла суратланнъандыла?

2. Рахимни джырыны магъанасын къысха айтыгъыз. Ол джырын аллында кёрюннён хапаргъа къалай келишеди?

3. „Джырда“ къайсы образла бир-бирлерине къаршчыдыла?

4. Джаралы Илячин нени кюсейди? Аны анъылатхан эпитетлени кёрюгюзюз. Илячинни сёзю аны излегенин къалай билдиргенине къарагъыз? Насыб деб ол неге айтады?

5. Шугут джылан не халда кёрюгюзюлгенди? „кёкге учуулары“ юсюнден

аны кёлюне не келеди? Ол Илячинни тырмашханын „акъылсызлыкъгъа“ нек санайды?

6. Шугут джыланны сёзюню Илячинни сёзюнден не башхалыгъы барды?

7. Илячинни эм джыланны юслери бла кимле кёргюзюледиле? Писатель бу тукъум хал бла нек джазгъанды?

БИРИНЧИ МАЙНЫ ПРАЗДНИГИН ЭТИУ.

(„Ана“ деген романдан отрывок).

... Биринчи майны празднигин этерге ишчилени чакъыргъан къагъытланы кече сайын къабыргъалагъа джабышдыра эдиле, ала полицияны управлениесини эшигинде да кёрюне эдиле, аланы хар кюнде фабрикалада да таба эдиле. Эртден сайын полиция аман сёлеше, слободагъа барыб, къызгъылдым къагъытланы къабыргъаладан джыртыб, къырыб къората эди, кюнортада уа ала джанъыдан, ары-бери озгъанланы аякъ тюблерине тюше, орамда уча эдиле. Шахардан тахсачыланы ийген эдиле, ала мюйюшледе сюелиб, джарыкъ болуб, басыныб, фабрикадан кюнорталыкъ ашаргъа баргъан, андан ызына къайтхан ишчилени сымарлаб къарай эдиле. Полицияны къарыуслугъуна барысы да къуана эдиле, таб джыллары тайгъан ишчиле да, кюлюб бир-бирлерине:

— Ишни болгъанын кёремисе?—дей эдиле.

Джер-джерде адамла, джоббу-джоббу джыйылыб, джюрек-леге къатылгъан джыйылыуу къызыу сюзе эдиле. Джашау къыйнай эди, ол бу джаз кимге да алгъан джазладан эсе сеир эди, хар кимге да не эсе да бир джанъы зат бере эди, бир къаумлагъа джюрек джаулары ашатыргъа сылтау, экинчи къаумлагъа—аур къоркъунч бла ышанмакълыкъ, ючюнчю къаумлагъа—была аз эдиле,—быланы барын да уятхан кюч биз-биз деген акъылны кючлю къуанчыды.

Павел бла Андрей кече сайын джукъламагъанча чыгъа эдиле, юйге эртденнъи гудокну аллы бла экиси да арыб-тозуб, тамакълары хырха болуб, бетлери агъарыб къайта эдиле. Ала чегетде, мырдыда собраниеле бардыргъанларын аналары биле эдиле, кече сайын слабоданы тегерегине атлы полицияны къарауллары джортуб айланнъанларын, тахсачыла ары-бери сугъула, бир-бир ишчилени къагъыб алыб тинтиуул этиб, бир джерге джыйылгъан адамланы ары-бери чачыб, бир-бирде уа кимни болса да тутуб айланнъанлары анъа белгили эди. Кесини джашын да, Андрейни да, бир кече болмаса да, бир кече алай тутуб кетерге боллукъларын анъылаб, тутулурларына разыракъ бола эди—алагъа ол маджалыракъ болур эди—деб, аны акъылына алай келе эди.

...Ма энди ол кюн биринчи май-келди.

Гудок, хар заманда этгени кибик, алайсыз амал джюкьду деб буйрукъ этгенча къычырды.

Дженъил булутланы акъсылдым, кыызгылдым, сюрююлери, парны ачы таушундан къоркъуб, учхан улуу къанатлылагъа ушаш, мутхуз кёгюрчюн бетли кёкню кызыу джюзюб бара эдите.

Джанъы кюн таякъ ойнай-кюле, терезеден къарай эди: анасы аны джасдыгына къолун узатды, сора джашы аны къолуна сары башын салгъанында, анасы эркелетиб, сагъышлы ышара, аны башын акъырын сылады.

Экинчи гудок алай таукел болмай къалтырагъан, къалын, мылы тауш бла акъырын кычырды. Къалгъан кюнледен эсе бюгюн кёб кычыргъанча анъа алай кёрюне эди. Федя Мазин, бетинде кызыл тамгъалары бла, кёзю, башы джана, чабыб юйге кирди. Къуаннъандан не этерин билмей джетген ол быланы сакълай-сакълай эригиб тургъанларын ачды.

— Башланнъанды!—деди ол.—Халкъ къозгъалгъанды! Орамгъа чыгъады, барыны да бетлери, балтала кибикиле. Фабриканы эшиклеринде Весовщиков, Гусев Вася бла Самойлов бла таймаздан сюелиб тургъанды, сёзле сёлешгендиле. Кёб халкъны юйлерине къайтаргъандыла! Барайыкъ, заман болгъанды! Он сагъат болуб башлагъанды!..

Ол орамгъа чыгъыб адам таушланы къоркъуулу, не эсе да бирни сакълагъанча, гюрюлдегенлерин эшитиб, хар къалайда юйлени терезелеринде, эшиклерини алларында адамла, джоббу-джоббу болуб, муну джашы бла Андрейге сеирсиниб къарагъанларын кёргенинде,—муну кёзлерини аллында, бир джарыкъ джашил болуб, бир да мутхуз кёк болуб, бети тюрлене тургъан, бир тубан къарантха кёрюндю.

Ала бла саламлаша эдиле, аланы айтхан алгъышларында не эсе да бир тюрлю зат бар эди. Аны къулагъы, юзюлюб-юзюлюб, акъырын айтылгъан сёзлени эшите эди...

Улуу орамны артында, тар орамчыкъда джюзге джете адам джыйылгъан эди, аланы ичинде Весовщиковну ауазы чыгъа эди.

— Ишгилдини суун сыхгъанча, бизни къаныбызны сыгъадыла!—деген сёзле адамланы башларындан эшитиле эдиле.

— Кертиди деб талай тауш бирден гюрюлдеди.

— Джаш, хариб, кюрешеди! Барыб, мен анъа бир болушайым!—деди Андрей. Павел аны тыйгъынчы, ол аллына силкиниб, буруу пробкагъа батылгъанча, узун дженъил санлары бла, халкъны ичин джырыб кирди. Аны ауазы къонзурау тауш этиб, эшитилди:

— Джолдашла! Джерни юсюнде тюрлю-тюрлю халкъла—чутлула бла немчала, англичанла бла татарлыла—джашайдыла деб айтадыла. Мен ол затха инанмайма! Къуру эки халкъ барды, бири-бирин кёрюб болмагъан эки тукъум барды—ала да кимди?—деб сорсагъыз: байла бла джарлыла. Адамла тюрлю-тюрлю кийинедиле, башха-башха тилледе сёлешедиле, алай болгъанлыкъгъа француз, немча, англичан байла ишчилеге бир-

ча тушман болгъанларын, аны тамагъына сюек болгъанларын кёрлюксюз!

Джыйылгъанланы ичинде къайсы эсе да кюлдю.

— Башха джаны бла алыб къарасакъ да, француз ишчи да, татарлы да, тюркюлю да, бизде орус ишчи халкъча, ит джа-шау бла джашагъанларын кёрлюкбюз!

Халкъ кёбден-кёб джыйыла эди, адамла тынъылаб, башла-рын ёрге тутта, аякъларыны бурунларында ёрге кёлтюрюле, бир-бирини ызындан орамчыкъгъа кысыла эдиле.

Андрей таушуу кёлтюртдю.

— Полнция!—деб, ким эсе да кычырды.

Уллу орамдан бери адамланы юслерине, къамчилерин сил-ке, кычырыкъ эте, тёрт полиция атлы джетди.

— Чачылыгъыз!

Атлагъа суймей джол къоя, адамла къашларын-башларын эрши этдиле. Бир къаумлары буруулагъа миндиле.

— Тонъузланы атлагъа миндиргендиле да, энди ала биз аскер башчылабыз деб пырх-чырх этедиле—деб, ким эсе да иги кючлю кычырды.

Орамчыкъны арасында Андрей кеси джанъыз къалды: башла-рын эки джанларына ойната, эки ат аны юсюне кеслерин атды. Ол бир джанына джаллады. Ол сагъатдан анасы да джетиб, къолундан тутуб кесини ызындан тарта:

— Паша бла болурма деб сёз береди да, сора джанъызлай кесин кыылычны аузуна урады!—деди.

— Терс болдум!—деди Андрей ышара-ышара... кесини ачы таушу бла адам сёлешгенни джута, гудок улуду. Джыйылгъан халкъ титиреди, олтуруб тургъанла ёрге къобдула, бир минут-ну халкъ таушсуз болду, хар ким сагъайды, кёб адамны бети агъарды.

Павелни:

— Джолдашла!—деген кючлю къонъурау таушу эшитилди. Исси къургъакъ тубан анасыны кёзлерин кюйдюрдю, ол кесекде кюч кирген санларын джанъыз кымылдатханлай, джа-шны артында сюелди! Адам къалмай Павелге бурулду, темир умурла магнитге джыйылгъанча, аны тегерегин къуршалады.

Анасы аны бетине къарагъанында ёхдем, ётгюр джана тур-гъан кёзлерин болмаса башха затын кёрмеди...

— Джолдашла, биз ким болгъаныбызны айтыргъа туура таукек болгъанбыз; биз бюгюн кесибизни байрагъыбызны, акъыл-ны, тюзлюкню, эркинликни байрагъын ёрге кёлтюрөбиз!—деб, Павел кычырды.

Узун къурукъчукъ хауада кёрюндю, бир джанлы болуб адамланы эки бёле ташайды, сора бир минутдан, башларын ёрге тутхан аламланы башы бла ишчи халкъны байрагъыны кызыл къумачы, кызыл къанатлыча, ёрге кёлтюрдюлдю.

Павел къолун ёрге тутду—къурукъчукъ къалтырады, алай

къалты агъанлай, тогъуз-он къол сыйдам агъачдан сермеб тутду, быланы ичинде анасыны къолу да бар эди.

— Джашасын ишчи халкъ!—деб, кычырды ол, джюзле бла таушла анъа бирден гюрюлдеб, джуаб этдиле.

— Джашасын социал демократ ишчи партия, бизни партиябыз, джолдашла, бизни акъыл джуртубуз!—деди.

Джыйылгъан халкъ къайнай эди, аны магъанасын анъылагъанла адамланы араларын джырыб, байракъгъа келе эдиле, Мазин, Самойлов, Гусевле Павелни къатында сюелдиле, башын ийилтиб Николай адамланы эки джанына тюрте эди, дагъыда муну анасы танымагъан, кезлери джана джаш адамла Павелни анасыны къатына басыныб келе эдиле...

— Бютеу дуняны ишчи адамлары джашасынла!—деб, Павел кычырды. Кючлюден кючлю бола, къуанчда, ауаз бла, джан титиретген тауш, къая зынъырдагъанча, анъа джуаб этди...

Павелни анасы, ышара-ышара Мазинни ызындан бара эди, аны башы бла джашына да, байракъгъа да къарай эди. Павелни анасыны тегерегинде къуанчлы бетле, тюрлю-тюрлю кезле керюне эдиле, эм алларында муну джашы бла Андрей бара эдиле. Ол аланы таушларын эшите эди, Андрейни джумушакъ ауазы муну джашыны базыкъ ауазына ариу къошулуб, бир тауш болуб чыгъа эди...

Ёрге къоб, келтюрюл, ишчи халкъ;

Къоб урушха ачлыкъ джетген халкъ...

Халкъ да кызыл байракъны аллына чабыб, не эсе да бир затланы кычыра эди, бара тургъанлагъа къошулуб, ызына къайта эди, аны кычыргъаны да джырны таушларында джугула эди; бу джырны ўа юйде къалгъанладан эсе акъыртын джырлаучан эдиле,—орамда ол, суу баргъанча къуюлуб, къоркъунч кюч бла джырлана эди.

Бу джырда джигитликни таушу эшитиле эди эм боллукъ ишлени узакъ джолларына адамланы чакъыра, джолну кыйынлыгъын туура айта эди...

Павелни анасы энди халкъны арт сюремине тюшдю, алда баргъанлагъа суукъ кез бла къарай, ашыкъмай атлагъан эм бу ишни арты къалай боллугъун эртледен огъуна билген адамланы арасына тюшдю. Бу адамла да бара эдиле, акъыртын селеше эдиле, айтханларын таукел айта эдиле.

Бир рота школну къатындады, бири да фабриканы къатындады...

— Губернатор келгенди...

— Керти?

— Кесим кезюм бла кердюм, келгенди!—Къайсы эсе да къуаныб аман селеше:

— Къалай-алай болса да бизден къоркъа башлагъандыла!—деди.

Аскер да, губернатор да кьоркьгъандыла.

— Балаларым!—деб Павелни анасыны джюреги чанчды.

Алай болгъаны ючюн тегерегиндегиле муну сёзлерине суукъ тынъылауны ийиб кьонгъан болмаса бир да кьайгъырмандыла. Ол затны эслегенинде бу адамланы ичлеринден кьорар ючюн, ол кызыу-кызыу атлаб тебреди; ол акъырын эринчек атлай баргъанланы озгъан кыйын да тюл эди.

Бар, сора ол тизилиб бара тургъан халкъны аллы кесин неге эседа уруб тирелгенча болду, тёнъеги тохтаб да кьалмай, гюрюлдеб ызына чыкълды. Джыр да кьатынды, сора бир кесекден жарыкь, кызыу чыгыб башлады. Джырны таушу дагыда сёл болду. Таушла хордан бир-бир кьорай эдиле, джырны алгынча кёлтюртюрге кюрешген уллу таушла бир-бир эшитиле эдиле:

Ёрге кьоб, кёлтюрюл ишчи халкъ,
Кьаршчы бар джаулагъа, ач халкъ...

Алай болгъанлыкьгъа бу чакъырыуда алгынча кюч, ышаныу джокь эди, чакъырыуда кьоркьзуу, кьуугъун ачыкь таныла эди. Кьараб джукь кёрмей, алда не кьайгъы болгъаны билмей, Павелни анасы, халкъны эки джарыб, алгъа бара эди; ол джете баргъан адамланы бир кьауму кьашын-башын туююб джерге кьараб, бир кьауму да—уятлы болгъанча ышара, ючюнчю кьауму да хиликге этгенча сызгыра артларына тура эдиле. Кьайгъылы болуб, ол аланы бетлерине джити кьарай эди, аузу бла джукь айтмай кёзлери бла нени эсе да сора эди, чакъыра эди...

— Джолдашла!—деб, Павелни таушу чыкьды — солдатла да, бизни кибик адамладыла. Ала бизни урукь тюлдюле. Уруб да не ючюн урадыла? Хар кимге да керекли керти затны айтханыбыз ючюнню урукьдула? Ол керти зат солдатлагъа да керекди. Алкъын ала аны анъыламайдыла, алай болса да ала бизни биргебизге кьобаргъа заман энди джуукьлашыб бошагъанды. Ала зорлукьну, мурдарлыкьны байрагъыны тюбюнде баргъанны кьоюб бизни эркинлик байрагъыбызны тюбюнде барырча кёзюу джуукь киргенди. Ала бизни керти айтханыбызны дженгил анълар ючюн, биз аллыбызгъа барыргъа керекбиз. Алгъа, джолдашла! Таймаздан алгъа барайкь!—деб, Павел кычыра эди.

Павелни таушу кючлю эшитиле эди, сёзлери хауада кьонь-урауа ачыкь, жарыкь зынъырдай эдиле, алай болгъаны ючюн халкъ чачыла эди, адамла буруу джанлагъа кысыла, бир-бири ызындан, бири ол джантын бири бу джантын юйлерине кете эдиле. Энди халкъны тизилиб баргъаны отун джаргъан чюйге ушаш болду, аны уч джитиси Павел болду, Павелни башында уа ишчи халкъны кызыл байрагъы отча джана эди. Бир кесекден халкъны баргъаны кьара кьанатлыгъа уша-

ды, эки джанына кѳанатларын джайыб, кѳлтюрюлюб, учуб кетерге тебрегенча, сагъайды, Павел'а, ол кѳанатлыны бурнуча бйагъынлай халкѳны аллында бара эди.

Бирча кииннѳен адамла, хунача тизгин болуб, орамны аягъында площадха баргъан джолну аллын алыб тургъанларын, Павелни анасы кѳрдю. Ол адамланы хар бирини имбашы бла иничге, джити сюнъюле кѳрюне эдиле. Ол, хунача сюелиб, сѳелешмей, кѳымылдамай тургъанладан ишчилеге суукъ ура эди; ол суукъ Павелни анасыны кѳкюрегине тыгъылыб, джюрегине ѳте эди. Павелни анасы тѳрт джанына кѳарагъанында, ол алгъын орамны тыкъ толтуруб тургъан халкъ, энди не этерге билмей кѳоркъуб, аллына да атлаялмай, андан алгъа айырылыб, кѳолларында байракълары бла баргъанлагъа кѳараб тургъанын кѳрдю. Ол байракъ бла баргъанланы ызларындан да бир бѳелек келе эди, алай болгъанлыкъгъа, орамны ортасында кызыу от болуб аякъларын кюйдюргенча, хар атлам сайын аланы кѳайсысы болса да бири чартлаб орамдан бир джанына чыгъа эди.

— Артыкълыкъ оюлур...—деб, джыр Федяны аузунда болукъну билгенча айта эди...

— Халкъда кѳобар!—деб, кючлю таушла таукел, ышанышылы хыны джуаб ѳте эдиле.

Алай'а джырны ариу таушу кѳатыш акъырын айтхан быллай сѳэле эшитиле эдиле...

— Команда береди...

— Кѳолугъузгъа алыгъыз!—деб, алдан ачы кѳычырыкъ келди. Хауада сюнъюле гылджа-мылджа бурулуб силкиндиле, энишге бошлана келиб, байракъ таба айландыла.

— Ма—арш!

— Кетеик!—деб, бир сокъур кѳолларын да хурджунауна уруб, узун-узун атлай, орамдан бир джанына чыгъыб тебреди.

Павелни анасы, кѳз джуммай, кѳарай эди. Солдатланы кѳк толкъунлары чайкъалады, бютеу орамны кенълигине созулдула, сора таракъ тишлени тутханча, сюнъюлени алларына тутуб, тенъден бери тебретиле. Ол, узун-узун атлаб, джашына джукъ кѳысылды, Андрей да алгъа атлаб, Павелни аллын алгъанын кѳрдю.

— Джолдан алгъа чыкъма, тенъ кел!—деб, Павел Андрейге хыны ѳтди...

Кѳызыл байракъны адамлары бла мутхуз кѳк адамланы тизгинлери бир-бирлерине джуукъдан-джуукъ кире эдиле, солдатланы бетлери ачыкъ таныла эди... алларына тутуб келген сюнъюлерини уч джитилери ачы джылтырай эдиле. Сюнъюле адамланы кѳкюреклерине ууланыб эдиле, тюгел джетгинчи адамланы бирем-бирем джаллата эдиле, халкѳны чача эдиле.

Павелни анасы артында кѳачыб баргъанланы аякъ таушларын ѳшите эди. Кѳоркъгъан, тыхсыгъан таушла чыгъа эдиле.

— Чачылыгъыз, джашла...

— Власов, къач!..
— Артха тур Павлуха!
— Байракъны къой, Павел! Бери бер! мен джашырайым!—
деб, Весовщиков мыдах айтды.

Ол, сермеб агъачындан тутханында, байракъ ызына силкинди.
— Къой, тийме:—деб, Павел къычырыкъ этди.

Николай, исси затдан алгъанча, ызына къолун дженъил алды. Джыр тохдады. Адамла, Павелни тегерегин алыб, тохдадыла, алай болгъанлыкъгъа ол аланы ичлерин джырыб алгъа чыкъды. Халкъ шум болду. Байракъны тюбюнде джыйырмадан кѣб адам къалмагъан эди, алай болса да, ала деменъили тура эдиле...

— Аны къолундан ол немени бери ал, поручик!—деб узун къарт тауш этди.

Къолун узатыб, ол байракъны кѣргюздю. Павелни къатына бир гитче офицерчик джетиб, байракъны агъачындан сермеб тутуб:

— Ат да къой!—деб, къычырыкъ этди.

— Къорат къолларыны!—деб, Павел хыны тауш этди.

Байракъ, хауада, къызарыб, бир сол джанына, бир онъ джанына ауа чайкъалды—сора джанъыдан тюз болду—офицерчик чартлаб кетиб, алай анда джерге чѣкдю. Павелни анасыны къаты бла Николай, къолун да джумдурукъ этиб ѳрге тутуб, дженъил огъуна алгъа чыкъды.

— Тутугъуз аланы!—деб, къарт, аякълары бла джерни къагъыб, къычырыкъ этди. Бир бѣлек солдат алгъа чыкъдыла. Аладан бири шкокну арт агъачы бла керилди—байракъ къалтырады, бир джанлы болду, солдатланы ичинде тас болду.

— Эх!—деб къайсы эсе да мыдах тауш этди.

Павелни анасы да сарнагъан тауш бла къычырыкъ этди, алай'а солдатланы ичлеринден Павелни ачыкъ ауазы анъа джуаб берди:

— Сау кѣрюшеик, анам! Сау кѣрюшеик, анам!..

„Сауду! Мени эскерди!“—деб, анасыны эки кере джюреги тамагъына тыгъылды.

— Сау къал, анам!

Эки аягъыны учунда ѳрге туруб, къол булгъай, аланы кѣрюрге дыгалас эте келиб, солдатланы башы бла Андрейни тегерек бетин кѣрдю—ол мынъа къараб ышара эди, баш ура эди.

— Мени балаларым Андрюша! Паша!—деб, Павелни анасы къычыра эди.

Джолдашла, сау кѣрюшеик!—деб, ала солдатланы ичинден къычырдыла.

Соруула:

1. Ишчиле биринчи майны демонстрациясына къалай хазырлана эдиле? Полиция уа не этеди?

2. Павел бла Андрей орамлада не сѣлеше эдиле? Ала айтхан сѣзлеге кѣре падчахны заманында ишчилени джашаулары кѣалай болгъанды?
3. Горький офицерлени кѣалай суратлайды?
4. Автор кѣайсы классны джанындады?

Этиллик ишле:

1. Бу окъулгъан отрывокдан эки-юч темѣлешдириу бла эки юч метафораны табыб, кесигизге джазыгъыз.
2. Падчахны заманында ишчиле 1-чи Майны празднигин кѣалай эте эдиле" деген хапаргъа план джарашдырыгъыз, планнѣа кѣре мында окъу-гъаныгъызны хапарын кесигизни сѣзлеригиз бла джазыгъыз.
3. 1-чи Майны празднигин СССР-де эмда капиталист кѣралла да кѣ-лай этгенлеринден хапар айтыгъыз.
- 1-чи майны празднигин кесигизни элде кѣалай бардыргъаныгъызны юсюнден хапар джазыгъыз.

ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ МАЯКОВСКИЙ

(1893—1930).

Бек уллу совет поэт Владимир Владимирович Маяковский 1893 джыл алгыннын Кутаис губернияда Багдади деген элде агъашчыны юйдегисинде туугъанды.

Сегиз джылда ол Кутаиси шахарда эркишилени гимназиясына киргенди алай'а Маяковский аны бошарча болмагъанды: 1906 джыл аны атасы ёлгенди да Маяковскийлени юйдегилери Москвагъа кёчгенди. Анда Маяковскийлери инджилиб джашагъандыла. Юйдегисин кечиндирир ючюн, анасы комнаталарын джарлы студентлеге джалгъа бергенди да алагъа ашарыкъ этиб тургъанды. Владимир Маяковский Москваны гимназиясына киргенди, алай'а анда анъа окъургъа кыйын болгъанды, кёбюсюне юйлеринде ачхалары болмагъанды, сора окъугъанны орнуна кесине адаргы джалчыкъ излерге керек болгъанды. Ол биринчи орус революциядан сора джыллада эди. Революция джукъланса да, 1905 джылдан сора ишчи класс уатылмагъанны кый, таб андан да бек бегигенди, къатхандыбишгенди, революция кюрешден дерс алгъанды. В. И. Ленинни башчылыгъы бла Коммунист партия ишчилени кючлерин джыйышдыргъанды да аланы джанъы, хорларыкъ революциягъа хазырлагъанды.

Ол джыллада джаш Маяковский кесини кючюн падчакдыкъ бла кюрешге бергенди. Маяковскийлени юйлеринде студентле — революционерле джашагъандыла. Ала таша бла иш бардыргъандыла. Аладаи Маяковский коммунистлени партиясын билгенди. Ол, партия берген ишлени толтургъанды, Москваны ишчилерини кружокларында агитатор болгъанды. Аны ызындан полиция къарагъанды.

Жандармала аны талай джолда тутхандыла. Таша полицияны чиновниклери андан партия башчылары атлары бла адреслерин билирге кюрешгендиле, алай болгъанлыкъгъа соруулада Маяковский кесин эркишича тутханды эмда жандармалагъа тюб бермегенди. 1910 джыл Маяковский Москваны Тышырыу тюрмесинден онюч тутмакъ къачханы себебли тутулгъанды. Ол къачууну Маяковскийлени юйлеринде джашагъан революционерчиле къурагъан эдиле. Джыл чакълы бирни жандармала Маяковскийни тюрмеде бир адамгъа буюрулгъан камерада тутхандыла. Тюрмеде ол кёб политика китаб эмда орус писателлени сочинениелерин окугъанды. Ол анда биринчи назмула, джазыб башлагъанды.

Жандармала аны Сибирге ашырыргъа суйгендиле, алай'а Маяковскийни джылы джетмегени себебли, тюрмеден ийиб, ызындан къараргъа полицияны къурагъан эдиле.

В. В. Маяковский таб раволуцияны аллы джыллада огъуна белгили поэт болгъан эди, алай болса да аны джашаууна кенъ джолну Уллу Октябрь социалист революция ачханды.

Маяковский бизни, совет заманны поэти эмда Совет ата джуртну патриоту болгъанды. Аны назмулары башына бош болгъан халкъны къуанчын кючюн, эм кесини кючюне базмакълыгъын кёргюзгендиле.

Кесини произведениелеринде Маяковский бизни совет джашаууну хар не джанындан да керти кёргюзгенди. Ол совет адамлары иште эм да джауу бла кюрешде джигитликлерин кёргюзгенди. Маяковский кёб назму, уллу поэмала эмда театр-гъа пьесала чыгаргъанды. Ала совет адамлары суйген произведениелери болгъандыла.

1930 джыл аджал Маяковскийни поэт ишин тохдатханды. Алай болса да аны иши коммунизм ишлеген совет адамлагъа къанат бериучю керти да уллу памятник болуб къалгъанды.

ЛЕНИН ДЖОЛДАШ БЛА УШАКЪ.

Къатышыб халла,
Къаланыб ишле,
Кюн акъырын
Кеч болду, батды.

Юйде болгъанла къуру экеуленд:
бири — мен

бири кѣбыргѣада—
Ленинни сураты.
Тири сѣлешгенден
аузу ачыларакъ,
тюгю

ѐрге турубду
мыйыкъларыны,
Адам улундагъы
акъыл
джыйылгъанд
сызлыкъларына
манъылайыны.

Эшда аны аллында
минъле оза болурла...
Къара агъач кибик байракъла...
джерде кырдык чакълы къолла...

Шиндикден къобдум,
къуаннъандан
Кѣзюм-башым джарыб
Берирге салам,
айтыргъа хапар
талпыйма барыб.

Ленин джолдаш, мени санъа сѣзюм
къуллугъумдан тюлдю, джюрегимденди.
Ленин джолдаш, мардасыз уллу иш
этиликди,

Этиле да тебрегенди,
Джарлыны, джалангачны
джарытабыз, кииндиребиз.
Руда, кѣмюр чыгъарыу ну ѐсдюребиз.

Ёзге бек кѣбдюле
хырт—мыртла, осалла да;
Ала бла джагъалаша,
алагъа уруша,
арыйса, таласа,

Сенсиз кѣбле къолдан ычхыннъандыла,
Бизни джерибизде да,
Тѣгерегибизде да

бек кѣб мурдарла айланадыла.
Атсыздыла,
сансыз, санау суздула ала,
сынджыр салыб айланадыла ичибизде,
Кулакла,
волокитчикле,
сектантла,

алдырланыб тюбден-башдан кириучюле.
Ёрелерине къалам болуб,

кёкюреклери джорладан толуб,
керпеслениб айланнъанла,
тургъузуб дорданларын.
Аланы барын да кыллерыкъбыз.
Аны этер ючюн'а
Кесибиз да
кыйналлыкъбыз.
Ленин джолдаш,
фабрикледе да,
терен къар басхан джерледе да
сени атынъ,
джюрегинъ бла биз
Ойлашабыз, солуйбуз, джашайбыз, кюрешебиз.

Соруула бла иш:

1. Поэт Ленини къалай суратлайды?
2. Ишни болумун, заманны кыйынлыгъын, джюреклени къуаннъанла-
рын назмуда къалай кёргюзеди?
Назмуну кесгин окъугъуз.

СОВЕТ ПАСПОРТНУ ДЖЫРЫ.

Мен
бюрократизмни
бёрюча кемиррем—
Сый джокъду
мандатлагъа.
Сюйген джеринъе
ананъ, кесинъ да
къора
Не къагъытчыкъда,
Муну ўа...
Кемелени,
Поездлени
бёлюмлеринде
чиновник
чанкача адебли келед,
Къызыл китабчыкъны
мен да береме
хар кимда анъа
паспортун беред.
Бир къаумлагъа
ышарадыла.
Кёрюб болмайла—
башхаланы.

Сый бла
алалла, сёз ючюн,
джумушакъ
Вагонлу
инъилиз паспортланы.
Джутуб къоярча
ашхы кишини,
Тохдатмай баш ургъанларын
Алалла,
алгъанча тигимни
Американчыланы
паспортларын.
Эчкича къарайла
поляк паспортха
джандыралла
кёзлерин анъа
ауур анъылы
Полицей къаумла:
Къайдандыла,
не затдыла бу
джанъы география хапарла?
Бир тукъум
бир халларын
ачмай,
Бурмагъанлай
баш токъмакъларын,
Аладыла,
кирпик къакъмай,
датчанланы,
Кёб
тюрюлү,
шведлени
паспортларын.
Къызыл терили
паспортуму
алды
чиновник джюйюсхан,
Джырмыланнъанча
тамам
ол сагъат,
джюйюсханны
Аузу
тартынды.
Алды
бомбача,
алды
кирпича,

Эки джаны джити
джюлгюшча;
Алды
мазаллы
джыйрма уу тилли
Эки метр узунлугу
джыланча.
Кёб магъаналы
кёз ктысды
джюк ташыучу,
Таб хабджюгюню
хакъсыз элтирлей.
Жандармгъа
соруулаб
къарайд ызлаучу,
Жандарм да
ызлаучугъа, эрлей,
Бу жандарм юзюк
къаллай къуанчда
Мени
уатыред, этеред асмакъ
Болгъаны ючюн
мени къолумда
чёгючлю,
Оракълы,
Бу Совет паспорт.
Мен бюрократизмни
бёрюча кемирирем.
Сый джюкюду
мандатлагъа,
Сюйген джеринъе,
ананъ, кесинъ да
къора
Не къагъытчыкъ да,
муну уа . . .
Багъалы джюкню
дубликатыча
Кенъ хурджунумдан
мен
чыгъарама.
Окъугъуз,
сукъланыгъыз,
мен —
Совет Союзну
гражданыма.

Сорууда:

1. Поэт Маяковский „Совет паспортну джырларын“ къачан джазгъанды? Джыр къайсы заманны кѣргюзеди?

2. Поэт, Совет паспортха къаллай багъа, сый береди? Совет паспортну къалгъан паспортладан не башхалыгъын кѣргюзеди? Паспортну кимге береди, аны не магъанасы барды?

Иш:

1. Назмуну азбар этигиз, кесгин окъугъуз.

НИКОЛАЙ АЛЕКСЕЕВИЧ ОСТРОВСКИЙ

(1904—1936).

Ишчи юйдегиде Совет литературада уллу произведениелени джаш бири „Къурч къалай бишгенди“ деген роман джыллары. бла „Боран бла туугъанла“ дегенни автору Николай Алексеевич Островский 1904 дж. Кюн батхан джаны Украинада алгъынча Волын губернияда Вилия деген элде туугъанды. Аны атасы вино этген заводда ишлегенди. Анасы Ольга Осиповна, тёрт сабийни ёсдюргенди; Николай аланы барыны да кичиси эди. Атасы кёб джолда ишсиз къалыб, шахаргъа хайыргъа кете эди. Анасы юйдегини кечиндирирге керек бола эди. Ол, тигиу, киим джууу бла хайырчыкъ этерге кюреше эди, къызлары бла помещикни мюлкюнде кюнюк джолгъа бара эди. Ольга Осиповна юйдегисин джарашуулуку, шохлукъ эм халал халда юрете эди.

Писатель анасын эсине тюшюре:

„Дунияда бек алапат, хар заманда да биз, анъа борчлу болгъан бир адам барды—ол анады“—деб бош джазмагъан эди.

Николай Островский алты джылда эл школгъа барыб, аны тёрт джылны орнуна юч джылгъа бошагъанды.

1914 джыл биринчи дуня къазауат башланды, анъа палчаклыкъ Россияда кьошулду. Островскийлери ол заманда австрияны белгилеринде узакъ болмайын джашай эдиле кѣб къачынчыны биргелерине Островскийлери да къралны ичине, тереннѣ тебретиле да Шепетовка деген гитче Украина шарчыкъда тохдадыла.

Он джыл болгар джашчыкъ школ кюсей эди. Анасы аны Шепетовкада эки класслыкъ школгъа джарашдырды. Китаб сатыб алыргъа юйде ачхалары болмагъан себебден, ол китабсыз окъуй эди. Иги эси бла уллу фахмулулугъу анъа болуша эдиле. Островский баш сохдаланы бири болду. Алай'а ол школда керексиз илинмеклени, артыкълыкъланы кѣтюрюб алагъа бойсунуб туралмады. Ол зат ючюн 1915 джыл аны школдан къысдадыла.

Островский Шепетовканы станциясында буфетге болушуучу джашчыкъ болуб кирди. Былайда Островскийни кесини джашауунда капиталист Россияда ишчи къыйыны каторгасын кесини юсюнде биринчи сынады.

Ол кѣзюуде Островскийни эм уллу шохлары китабла эдиле. Ол кесини ашарыгъын станцияда китаб тюкенчикде сатыучугъа, газетге, журналла эмда китабла окъургъа къойгъаны ючюн бере эди. Ол, китабланы джер юйде да, суу къайнауучуну къатында да, ишден сора юйде да, окъуй эди. Батыр, халкъ джигитлени юсюнден китабла ъмюрлюкге аны эсинде къалдыла, ала аны суйген китаблары болдула. Ала уа Войнични "Оводу", Джованьолинни „Спартагы“, Гогольну „Тарас Бульбасы“, Шевченкону „Кобзари“ эдиле.

Эки джылны Островский „буфет джашчыкъ“ болуб турду. Хозяинилени эмда буфетде официанткаланы, аны кесине эмда башха ишчилеге артыкълыкъларын ол кѣб кѣтюремеди, артыкълыкъ этилген адамла ючюн таукел чыгыб, аланы джакълаб тебреди. Ол алай бойсунмагъаны ючюн официантла аны кѣрюб болмай эдиле. Бир джолда аланы бири Островскийни аяусуз тюйдю. Ол заманда Островский буфетден кетди да электростанциягъа кочегарны болушуучусу болуб кирди.

**Советлени
власть ючюн
кюрешде.**

1917-чи джыл революция башланды. Ол джыл мартда ишчи класс Коммунист партияны башчылыгы бла падчаклыкъ самодержавиени чачды. Алай болгарлыкъгъа капиталистле Временное правительство къурадыла, ол'а, фабрикле бла заводла алгъынча, эски иелеринде, джер да, — помещикле бла кулаклада турсунла деб къайгы эте эди. Ол кѣзюуде Коммунист партия бла В. И. Ленин ишчиле бла элчилеге, власть алгъынны хозяйинле бла аланы джетеклерини кюлларында болуб халкъ не рахаглыкъ, не гырджын, не джер, не бошлукъ аллыкъ тюйдю деб анъылата эдиле.

Николай Островский, джаш сабий, электростанцияда ишчилени селешгенлерине тынъылай эди. Ол алгъын матрос болгъан, электростанцияны машинисти Передрейчук бла шох болду. Островский андан халкъгъа тюз, джанъыз коммунистлени партиясы болгъанын билди.

Островский большевиклеге илешиб, алагъа агитация ише болушуб тебреди.

1917 джыл 7 ноябрда ишчиле бла элчиле Коммунист партияны эмда аны къурагъан уллу В. И. Ленини джол башчылыкълары бла Уллу Октябрь социалист революцияны болдуруб совет власть бегитдиле. Халкъ энди кесини иш къыйынына эмда къралны бютеу байлыкъларына ийе болду. Алай'а энтда кюреш бошалмагъан эди, ол джанъы кюч бла джана эди. Джаш Совет республикагъа банча къралладан интервентле мыллык ата эдиле. Орус акъ гвардиячыла джанлы болуб ала совет властын бууаргъа кюреше эдиле. Юч джылдан асламны ишчиле бла элчиле Советлени власты ючюн кюрешдиле. Россияны юг джаны бла Украинаны граждан къзауат басхан эди. Былайгъа, битимли джерлеге башха къралладан келген тоноучула мыллыкларын ата эдиле, былайлада акъ гвардия аскерле эмда кулак отрядла къурала эдиле. Былайлада уллу урушда болгъан эдиле. Островский ёсген Шепетовка темир джолла тюбешген керекли джер эди да ол урушда бир къолдан бир къолгъа отуз джолда тюшген эди.

Оноч джыл болгъан Островский, революциячы ишчи класха кючлю тагъылгъан эди. Ол разведчик эди да Къзыл Аскерни отрядларына Шепетовканы джолун кёргозе эди. 1918 джыл, немчала алгъан заманда, Островский Шепетовка Революция комитетни берген джумушларын толтура эди. Шепетовканы петлюрачы кулак бандала алгъанларында ўа Островский джигитлик этгенди. Ол петлюра бандитлени бири Передрейчукну тутуб тюрьмеге алыб баргъанын кёрдю. Бир аргына турмай, Островский конвойну юсюне атылыб кесини шохуна къачаргъа мадар берди. Талай сагъатдан аны петлюрачыла буудула, алай болгъанлыкъгъа аланы къоркъутуулары неда туйгенлери Островскийге таша ишлеген большевиклени айтдырмады.

1919 джылны джазында Островский Шепетовканы петлюрачыладан ариулауда болду, ол джылны джайында ўа ол комсомолгъа кирди. Граждан къзауат бара эди. Августда совет аскерле бир кёзюуге дерн Шепетовканы къойдула да, комсомолчу Островский да къзыл аскерчи частла бла фронтха кетди. Джылдан асламны Островский джигитлиги бла айтылгъан полководецни—Г. И. Котовскийни бригадасында акъ гвардиячыла бла андан сора С. М. Будённийны Биринчи атлы аскеринде—акъ полякла бла уруш этгенди.

Къзыл Аскерде, уруш джашау Островскийни къатдырды

эмда юретди. Ол тегерегинде совет политика кзуллкчула эмда уруш этиучюлени джигитликлерин кере эди эмда кеси да джау бла урушлада эркишиликни, тириликни кергюзе эди. Кзызыл аскерчиле аны батырлыгындан сора да тюз тень, иги агитатор, иги хапарчы эмда китаб окзуучу, усда кбубузчу болганы ючюн сюе эдиле.

1920 джыл джай, Островский артха ыхдырылган акъ полякла бла урушда кюрешген заманда, ол хатхусу бла башындан аур джарала алган эди. Киев лазаретни врачлары джашны болумуна ышанмазчады деген эдиле. Алай болса да Островскийни джашлыгы, джашауга улуу термилгени эмда анга иги къараганлары, аны ёлюмден тыйдыла. Ол джылны квачында Островский аскерден бош этилди. Аны джигит джашаууну джангы кезуюу башланды.

Иш-урунуу фронтда. 1920 джылны аягында Совет кыралны баш джаулары уатылдыла. Коммунист партияны чакырыуу бла ишчиле эм элчиле рахатлык урунууга айландыла. Уруш ойган мюлкню орнуна салыргча керек эди. Ол кыйын иш эди. Кыралда кемюр бла отун, ашарык бла кним джетмей эдиле. Транспорт чачылган эди. Кулак мятеж кзураган эмда бандит шайкала халкыны джаулары, аны бла хайырландыла. Ала кзулдукчу бетде совет учреждениелеге тюшюб акыртын-акыртын заран берирге кюреше эдиле.

Алай кыйын кезуюде Островский кесини партияны эм комсомолну тюз юреннъен адамы болганын иште кергюздю. Ол Киев темир джол мастерскойлада электромантерну болушлукчусу болу ишледи. Ол анда ишчилеге алакат юлгю кергюзген, бирикген комсомол организация кзурайды. Кыйын болумда Киевден узак болмайын сахаргча отун элтир ючюн узкоколейка ишлерге керек болганында уа Островский партияны чакырыууна биринчи табылганланы бири болуб кесини ызындан онла бла комсомолчуланы тизди. Узкоколейка ишлеуде эмда кыйын заманда, ачлык бла джаланнъачлык бла бандитле бла кюреш бир кчаум ишлеучюлеге магъанасызча керюннъенинде, Островский кесини теньлерине таукелликни, джигерликни эмда кючню джукъдура эди. Узкоколейка ишлеу бошалыргча Островский тели ауруудан аурууда, шохлары аны Шепетовкагча элтдиле, сора ол анда кесин бакдырды.

Островский джангыдан иш чыгарыууну кзызыу алды. 1924 джыл ол партиягча кирди.

Островскийни джашауунда артыксыз да кыйын заман чыкты: граждан кзауатны джылларында тюшген аур джаралары аны алай зарансуз кюймаган эдиле. Омрау сюегини багылмазлык аурууу Островскийге кюркзууу эди.

Емюрню темир
кършоуун
чачаргъа.

„Мен, джашаууну, ол мени буудургъан темир кършоуун чачаргъа мыллыгымы атдым...

Мен керекме, мен джашаууну джол кьагъыт табаргъа мардасыз сюеме,“—дей эди Остров-

ский, кесини кыйын арууу бла кюрешиюню юсюнден. Ол, кюрешге не кючюн да салыргъа темир тѣзмекликлиги, эркишилиги; термилионю кѣлтюре билмеклиги болургъа керек эдиле. Партия бла комсомол анъа кыйгъы этиб къарай эдиле. Островскийни иги больницалада эмда санаториялада уллу врачла бакъгъандыла. Ол, аны термитген аруууну эмда операцияны бир тарыгыуу болмайын кѣлтюргенди. Алай болса да медицина, аруууну тохдатырлай болмагъанды. Островский кѣб замангъа оруннъа тюзгенди.

Ол да алай бола тургъанлай, джангъы иги кюч эмда джашауу, къарыу келгени Островскийге къанат бердиле. Не къадар арууу аны бек басса, олкъадар аны, аруууну хорларгъа излемеклиги ъсе эди. „Мени кюрешде баш мадарым иши“,—дей эди Островский. Иш керти да аруууну хорлады. Ол заочный коммунист университетге кирген эди, радио бла лекциялагъа тынъылаб, Москвагъа окъуу ишлерин ийе эди.

Арууу джангъы кыйынлыкъ берди: ол аны кѣргенин тохдатды. Джашауу ючюн кюреш энди магъанасызча кѣрюнюрге боллукъ эди. Алайа Островский аллай тюл эди. Къымылдаргъа мадары болмагъан бла сокъурлукъ аны эм баш затын: акъылы бла джюрегин, джашауу бла билимге талпыуун, арууу бла кюрешрге излегенин алалмагъандыла. „Не болса да алгъа барыргъа керекди, олду эркишилик“,—дей эди Островский. Эски шохлары-коммунистле эмда комсомол джаш тѣлю аны уллу кѣлтюре эдиле. Аны, анасы бла къатыны джашауунда кыйгъырыуу, болушуучулары эмда тюз джол нѣгерлери эдиле.

Джашаууна ышаныуу болмагъанча кѣрюннѣн кѣзююнде, Островский аны атын ълмезликге чыгъаргъан, джангъы сеирлик джигитлик этгенди.

Писателни
джигитлик
иши.

Аруууну башлангъан кѣзююнде огъуна Островский кесин писателни джолуна салгъан эди. Джашауу аны сынамын уллу адамлары таныргъа усда

этген эди, окъуб кюрешию, партия, комсомол бла кысха байланыуу, анъа билим берген эдиле, аны анъысын, оюмун терен этген эдиле. Островский совет заманда джаш адамны юсюнден произведение чыгъарыргъа, джангъы совет адамлары джигитлик халларын кѣргюзюрге акъыл этген эди. Аны паралич ургъанында, кѣзлери кѣрмей тохдагъанларында да ол кесини акъылына келген ишни толтурургъа кюч табды да джангъыдан аруууну хорлады.

1930 джыл Островский Москвагъа кѣчеди да анда „Къурч къалай бишгенди“ деген романны джазыб тебрейди. Аны иши

башха белгили писателлени ишлерине ушамай, кыйын эди. Аны джазган книжкачыклары бла черновиклери джокъ эдиле. Ол романны керек затланы барында башында тутар-гъа керек эди. Островский кесини джазганын кёрюге мада-ры джокъ эди. Кёбюсюне тизгинле бир-бири юсюне тюше эдиле да, аланы айырмэклыкъ кыйын эди. Ол заманда ол айтыб, башха адам джазыб тебреди. Сора иш да алгъа бара башлады. Произвешениеде бир башдан, бир башха Павел Корчагинни сураты ёсюб тебреди. 1934 джыл роман кеси башха китаб болуб чыккъды. Ол миллионла бла совет адамланы эм бек сюйген китабларыны бири болду. Бир-бири ызындан ро-ман жанъыдан чыгыб тебреди. Аны СССР-ни къарнаш халкъ-ларыны тиллерине эмда башха къралланы тиллерине кёчюр-дюле. Партия бла Совет правительство писателге жанъыдан кыйгырыб къарадыла. Анъа ишлерге Москвада Горький атлы орамда таб квартира — эмда Сочийде юй бердиле.

1935 джыл Островский Ленини ордени бла сауъгъаланды.

Ауруу уакъ-уакъ кесини ншин эте эди. Арт солуууна дери Островский ишинде кючюн сакълагъанды. „Кёремисиз, — ёлюм менге келиб тирелгенди, мен а хорлатмайма, мен ёлюмден къоркъмайма“ — дей эди ол.

1936 джыл 22 декабрда писатель аушду. Островскийни Москвада Новодевичье деген къабырлада асырагъандыла.

Аны Москвада да Сочийде да квартиралары музейле болгъандыла.

Соруула:

1. Островскийни сабийлигинден хапар айтыгъыз. Станцияда буфетде ишлеген джыллары аны неге юретгендиле?

2. Островскийни комсомолгъа, коммунист партиягъа керти улан кыйсы историялы болумла эмда кыйсы адамла этгендиле?

3. Граждан къазауатда Островский кесин къалай кёргюзгенди? Къызыл аскерде ол къаллай хали алды, неге юренди?

4. Рахатлыкъда ишлеу джыллада Островскийни къаджыкъмагъан джигерлиги неден танылады?

5. Островский ёлор аурууу бла къалай кюрешеди? Ол кюрешде анъа не болушханды?

6. Островский ауругъан джылларында не уллу иш этгенди? Биз аны джашаууну арт джылларында аурууну эмда ёлюмню хорлагъангъа не иши ючюн санайбыз?

ПТАХА.

(.Боран бла туугъанла* деген романдан).

Польшаны жандармалары Глушко деген слесарыны ёлтюр-дюле деген хапар сахар кыйыры тыгъырыкълагъа джайыл-ды. Ол тёрт джанына синъиб чынъ кыйырда джер юйлеге да джетди. Адамланы кёбюсю анъа кеслери кёзлери бла кёрюб тюнъюлор ючюн Патлайны юйюне ашыкъдыла. Къалгъанла

да кеслерини юйчюклеринде болгъан затны юсюнден сѣлеше эдиле.

Талай ауз бирден, хапар келтирген адамгъа:

— Не ючюн ёлтюрдюле?—деб сорду.

Патлайны тышырыуун джакълагъаны ючюн. Ма, ол Пушкинский деген ылыхдын, билемисиз—Кобыльский деген герох бла ургъанды?

— Кобыльский тюл, ма ол базарда оюн чархны бургъан. Ол энди алада вахмистрни орнундады.

— Сора закон къайдады? Адамланы бир джукълары да болмагъанлай ёлтюредиле.

— Закон бирди—таякъны ким алса, ол капрал¹ болады! Джангъы хозайинлеге къалгъанбыз!

— Хы, энди алайды: бир кюнню джашадынъ, асмадыла эсе—сау болугъуз де. Эй, къаллай джашауду бу! Къуру бир-бир джерледе таукелирек бара эди сѣз.

— Джашла, нени юсюнден сѣлешесиз сиз?

— Бош алай тилерибиз кичийди... Бу джийиргешлиле не суюселе аны этедиле. Биз'а хаман тилибизни оздурабыз.

Аузунгъу оздурдунъ да юйюнгѣ кетдинъ! Сора кече келирле да сени ичегилерингъи джиберирле...

— Да, сен джигит, былайда неге суюлесез? Бар да панла бла сѣлеш.

Тишлерингъи неге къысаса? Мында адамланы шкок бла атадыла, сенигѣ уа оюнду!

— Айтхан эдим да мен: элтмегиз, джашла немчалагъа саут, деб. Ма, энди немчала джаллайдыла, панланы согъаргъа уа джукъ джокъ. Ма, алай минерикдиле бизни юсюбюзге.

— Бирикген халкъ болса да бир эди, ансы хар ким кесине къоркъуб къалтырайды.

— Да, ол тюлмюдю! Хурджунунда джумдуругъун кѣргюзсе сора хайда тутмасынла де да секир...

— Сана мында, биз къуру фронтчула огъуна юч джюз адам табыллыкъбыз... Инанмайма мен бары да шкокларын бергендиле деб!

Сора былайда сѣзге къатыны таукел къошулады:

— Гнат, юйге кет! Юйге кет дейме!

* * *

Баранкевични заводунда экинчи смен ишин бошай эди. Заводну уллу баш къабагъыны аллында сменагъа келгенле кѣб басыннгъан эдиле. Ишчилени талайы къарауул будка бла заводну цехлерине озду, къалгъанла, ёлгенни билиб, къабакъны аллында тохдадыла.

¹ Капрал—бир къаум къралланы аскерлеринде, орус аскерде да XVIII ём. эмла XIX ём. аллында кичи командирни аты.

— Нек сюелесиз? Озугъуз дейме да сизге!—деб заводну къарт сторожу кычырды.

— Джетербиз... Алкъын гудок берилмегенди. Андрей отха кѣмюрню арт джолда атды. Сагъат ючге джете эди. Кочегарла къалгъанладан он минутну алгъа ауушдурулдула.

— Эшитдинъми, Андрюша, Грушкону ляхла ѳлтюргендиле?—деди, аны нѳгери кочегар Дмитриусъ, аны къатына келиб.

Чоюнлагъа джанъы смен келеди, сора Андрей ачыкъ сѳзлени эшитеди.

— Къабакъны къатында даур башланды!

— Кѳрдюнъмю сакълауулла ары чабдыла!

Терезени ары джанындан шкок атылгъан тауш келди. Кочегарла бир-бирлерине къарашдыла.

— Анда не болады?

Талай секундну, джанъы шкок таушланы сакълаб бары да ктымсыз тынъыладыла. Андрей басхышчыкъ бла чоюнну къаблауучуна ѳрледи. Башында юч тар терезе бар эди. Аланы бири ачыкъ эди. Андан къарасанъ заводну къабакълары кѳрюне эдиле. Анда не затла эсе да хылы-мылы затла бола эдиле. Къабакъны аллы площадны халкъ толтургъанды. Ким эсе да бир адам, буруугъа илиниб, басыннъанлагъа кычыра эди. Къабакъгъа бир-бири ызындан заводну сакълауучу легионерле чабышдыла.

Къатыбызда машинала болгъан джерден чоюнла болгъан джерге кичи механик пан Струмил чабыб кирди.

— Ол не кючюн да салыб: Сменнѳе сиз гудокну нек бермейсиз?—деб кычырды.

Птаха къайдады? Беригиз гудокну!

Анъа киши тынъыламагъанын кѳрюб, механик кеси гудокну клапанын ачыуучу джыджымгъа бегиген тогъайдан тутуб, аны энишге тартды.

Уллу тауш Андрейни санъсытды. Ол барында унутду. Ол къабакъны къатында къатышыууну кѳргенлей, сора бир джанындан—тууайлау келди.

Эшиклени барындан да заводну арбазына халкъ къуюлду.

— Ишчилени ичинде джартысы тышырыула эдиле.

Андрей дженъил полгъа тюшдю.

Струмил тогъайны ийди. Тууайлау тохдады.

Сора механик Птаханы ма олсагъатда кѳрдю.

— Сен къайда айланаса?

— Мен терезеден къарагъан эдим...

— А—а—а терезеденми? Сора артынъы айыр! Сени ишге деб тутадыла... Ишлеб башлагъыз!—деб Струмил кочегарлагъа кычырды да, машинала болгъан джерге чабды.

Андрей талай минутну кымылдамай сюелди, аны башында бир акъыл бар эди.

— Ол акылына келгенни кетерирге кюреше эди. Алай'а, ол аны синъиб бошагъан эди. Аны джюреги мийикден секирирге тебрегендеча къатды. Сора экинчи тую дегинчи ол эшикге атылды, аны этди, ачхычны хурджунуна салды. Андан сора чоюнлагъа къайтыб, тогъайны тутуб андан салынды. Тууайлау башланды.

— Андрей, сен акылынъданмы чыгъыб айланаса?—деб кочегарла Птахлагъа атылдыла.

Барыбызны да къысдарларынмы сюесе? Алай'а Андрей алагъа тынъыламай эди. Ол тогъайны энишге басыб тура эди.

— Къой, Андрушка. Барыбызны да къысдарыкъдыла,—деб тиледи Дмитрусь.

Андрей бош къолу бла кёмюр уатыучу ауур темир таякъны алыб, Дмитрусягъа айланыб былай айтыб къычырды:

— Джашлагъа мындан джаллагъыз де! Артыкъ эшик бла...

Мен, алагъа темир таякъны джетдириб башлагъанма десинле...

Алай'а аны айтханы эшитилмей эди. Ол заманда Андрей тогъайны бошлады. Тууайлау тую дегинчи тохдады. Эки къолу бла да темир таякъны алыб, кёзлери джылтырай, кёмюр букъудан болгъаны къара болуб, ол нёгерлерине къычырды:

— Артыкъ эшик бла чыгъыгъыз! Джашла ариурукъ бла тилейме,—чыгъыгъыз терк! Мен халкъны къобарыр ючюн тууайлагъанма... Джанъыз менъе джетдирсинле. Чыгъыгъыз джашла, алай болмаса темир таякъ бла сермерикме! Дженъил! —Ол керилди—Кочегарла юрюлюб артыкъ эшикге атылдыла. Андрей эшикге темир кручокланы илиндириб, кесини темир таягъын эшиклени сабларына кийдириб, дагъы да биягъы тогъайгъа къадалды. Къыйынлыкъны билдирген, ачы гудок хауаны къалтыратыб джанъыдан тууайлады. Ол шахардагъыланы барын да орамлагъа чыгъартды. Ол Баранкевични аз тюклерин ёрге тургъузду. Ол Вронну бетин агъартды. Дзевени да къалтыратды. Тюръмеде бу тууайлаугъа уллу къулакъ салыб тынъылай эдиле. Немча эшелондан чартлаб чыгъыб солдатла бери джанына къарай эдиле. Гудок'а тууайлауу бардыра эди...

Чоюнла болгъан джерни эшиклерин сакълауулла тую эдиле. Алай болгъанлыкъгъа темир урулгъан кючлю эшик аланы шчокланы эскилери бла ургъанларындан аз къалтырай эди.

— Басхычны келтиригиз! Терезелеге атылыгъыз! Атыгъыз аны, итден туугъанны!—деб капрал сакълауулагъа къычыра эди.

Андрей къыйынлыкъны, терезеден шчок атылыб, окъ аны башы бла сызгырыб джюзгенинде анылады. Ол суюмегенлей тогъайны бошлады. Тууайлау тохдады. Джанъы шчок атылгъандан кесин сакълай, Андрей кёмюр уругъа кирди. Карабини бла къолларын алгъа узатыб, легионер терезеге сугъ-

улду... Терезе тар эди да легионер кючден бутдан бир им-
башын киирди. Аны артындан тебере эдиле. Ол заманда Анд-
рий кюлуна антрацит кесекни алып, ёлюрге кюркюуу бола
турганлай урудан чыккыды. Керилиб кючюн салыб кемюрню
терезеге джиберди да, ол барыб легионерни бетине тийди.
Легионер квансыды. Аны карабини кюлундан тюшдю кеси
да тюбюнден, аны тутуб турган сакълауулланы кюлларына
джыгъылды. Карабин чоюнла болган юйде цемент полгъа
тийиб зынъырдатды. Джанъыдан шок атылды. Андрийни
кюанъандан аягъы джер тутмай эди. Ол терезеге ташкюр-
лени бардырды.

Терезени ары джанында эрши, урушхан таушла эшитил-
диле. Адамла басхычдан джерге ашыгъыб тюшдюле.

Андрий керти уллу тебди: Ол белибауун тешиб аны бла
тогъайны давленины регуляторуна байлады. Гудок джанъы-
дан хахайлады.

Птаха белибауу тюз тартыб, бегитиб кюйгъан эди да
гудокну хахайы белюнмей бара эди. Энди Андрийни кюллары
бошдула. Билмей турганлай юсюне тюшюб квалмасынла деб,
ол тохдаусуз терезеге кемюрлени джибере эди.

Птаха кюрешгени къайгъылы болуб, чоюнла болган юйню
дагъыда эки терезеси болганын унутхан эди. Ачылмагъан
эки терезеден да мылала сыныб тюшюб, сюртюлген кююлгъа-
нында Андрий ачюудан мыдах болуб, юч терезеге къарыуу
джетмезлигин анъылады. Окъла аны энтда биягъы кемюр
уругъа джыйдыла. Терезелени биринден карабинни учу ке-
рюндю. Андрий алайгъа аямай ташны джиберди. Алай'а баш-
ха терезеден атылган аны ызына тургъузду.

— „Ма энди битди!“—деб Андрий джыларгъа аз квалды.
Аны къарыуу аз болду, кючю кетди. Ол къараб къарагъынчы
уллу арыгъанын билди. Сора, кюрешюню кююб, уруну
мюйюшюне чекдю. Аны къабыргъасына не эсе да бир тийиб
ауртду. Птаха сюймегенлей, тюртюлген затын бвуду. Ол суу
шоккуну ичегисни учу эди. Аны кочегарла кемюрню джиби-
тирге джюрюте эдиле.

Арыб турганлайына не эсе да джарыды.

А—а, сиз мени алдыкъ дебми турасыз, пан итле! Гудокну
хахайындан аны киши эшитмесе да, ол:

Бусагъат кюрешеик!—деб кычыра эди.

Андрий сууну суу шоккуну ичегилерине тартхан чархны
буруун бере эди. Пар ачы сызгырыб брендспойтдан чыккыды.
Аны ызындан исси суу кююлду. Кемюр уру пардан толду.
Андрий солуялмай тебреди, кюллары, квалтыраб, ол брендс-
пойтха квадалды, сора бармакъларын да кюйдюре, исси суу
чачылгъандан дыгалас этиб, къайнагъан сууну чоюнла бол-
ган юйню ичине айландырды.

Сора аны ёлтюрюрге боллукъларына сагъыш этмей, сууну

терезелеге айландырыб урдурду. Терезени ары джанында сынъсыгъан хахайланы эшитиб, ол къуаннъандан, агъач адамча тебсей эди. Энди чоюнланы арасында олтуруб, брендспойтну буруб, башын кёргюзтмейин терезелеге къайнагъан суу ну джау-дура эди.

Аны джюреги кёкюрегинден чартлаб чыгъа эди. Чоюнла болгъан юй пардан толгъан эди. Полгъа къайнагъан суу тегюле эди. Андрей андан кесин, чоюнну джанында ташачыкъда сакълай эди. Ол тылпыуун алалмай башлады. Къолларын кюйдюре эди. Алай'а башха мадары болмагъаны аны дагъыда кюрешдире эди. Гудок хахайлау бютеу шахаргъа бара эди.

Могельницкий ат бла чабыб штабха келди.

— Бу не затды?—деб Вроннъа кесгин сорду.

Капитан къолун козыркъга кёлтюрдю.

— Эшда пан полковник, къауғъала абадан болурла. Мени вахмистрим, къаршчылыкъ этген бир ишчини ёлтюргенди. Ма энди заводда ишге отказ этгендиле да, митинг бардырадыла. Мен ары Зарембаны джибергенме...—деб тышындан сабырча рапорт берди Врона.

Эдвард ачыуланым эринлерин къысды.

— Кимди бу гудокну берген? Бусагъатха дери сиз бу затны нек бошлагъансыз? не, ала заводному алгъандыла?

Врона къолун бир кесек ийди. Кесин алай къатдырыб турмакълыкъ аны алай таб тюл эди. Ол тамада офицерле бла кичилени араларында хар заманда да бетлик, адамлыкъ ючюн айтылыучуча эркин туругъа боллукъсыз деб къачан айтылыгъын сакълай эди.

— Огъай заводда бизни сакълаууладыла. Алай'а кочегарланы бири чоюнла болгъан джерге киргенди да бусагъатха дери аны чыгъаралмайбыз.

Могельницкий ачыудан къайнагъанын тыя къолу бла бычагъыны башындан тутду.

— Бир адамдымы дейсиз? Тынъылагъыз, капитан, бу не затды—хиликгемиди? Бир адам бютеу сахарны къозгъайды, сиз да аны къараб турасыз.

Терезеден гудокну тохдаусуз кючлю таушу келди. Ол Могельницкийни орнундан чыгъарды.

Врона аны аллында къымылдамай адам суратча, бетинде къаны тохдагъанча болуб сюеле эди. Эдвард кесини терслигин туура ма бусагъатда эследи.

— Эркинсиз! Энди бусагъатда, аны къайгъылы болургъа керек болмагъанын анылайсызда сиз,—деб ол къолун силкди.

Врона джукъ айтмагъанлай къолун ийди...

— Пан Врона, сиз анылаймысыз бу тукъум затны биз сахарда бир эки кюнню барма къойсакъ, сора...

— Анъылайма, — деди Врона.

Могельницкий кётюрюлдю. Анъа солургъа кыйын болгъанча, ол къолу бла шинелини, тегерегине алтын чалыу тигилген миик джагъасын тюзетди да, сёзюн былай башлады:

— Сау къаллыкъла, ишни башлагъыз. Барындан алгъа бюгече тюрмеде бу джараусузланы барын да уругъуз—деб буйрукъ береме. Аланы шахардан къайры болса да бир джанына чыгъарыгъыз. Тамыбла аны юсюнден бютеу шахарда мени атым бла билдириу джабышдырсынла.

— Тынъылайма.

— Андан сора, инъирде джети сагъатдан сора ким болса да башын орамгъа къаратса аны агъызыгъыз!—Эдвард къолругъун къолуна кюч бла кийдирди.—Малланы баугъа джыргъа керекди. Сюрюу не заманда да сюрюудю, аны ючюн деб къамчи джюрюудю.

— Терезени тышындан гудок хахайлады.

— Дагъы да пан капитан бу джолдан сора сизден аллай джуабла эшитмейим... Энгда тууайлай тургъан бир адамы хорлаялмайбыз дегенча.

— Заремба андады. Пан полковник гудок тохдаргъа керекди. Могельницкий анъа тынъыламай, эшик таба кетди.

— Сиз мени бла барлыкъсыз.

Сакълауудла тургъан жандармачы капрал алагъа сый берди да, ала тюбуне тюшгенлеринде Вронаны кабинетине кириб телефонну къатына чёкдю.

Штабны аллында атлы взвод тизилди.

Владислав Могельницкий аур арты ат джерге джагъылыб, кюмюш бла тигилген конфедераткасын тюзете тизилгенлени аллары бла озду, къарнашын да, Вронаны да кёрюб, атха шпорлары джетдириб, таушха бёлюне къычырды:

— Взвод, у—й—у!

* * *

Васильчик заводха аушунургъа келген ишчилени биринчи къауму бла кирген эди. Ол не къалай болса да къарнашына, аланы хоншулары Серёга деген кишини къалай ёлтюргенлерини юсюнден биринчи айтыргъа излей эди.

Васильчик таб ишни заманында огъуна, ишчилени аралары бла сторожладан джаллаб къарнашына талай джолда ётген эди. Кёб джолда ишни кёзююнде чоюнла болгъан джерде къарнашыны биргесине анъа не болса да бир болушлукъ эте тура эди. Кочегарла, ол кочегарлыкъ ишни дженъил огъуна иги билген тири джашчыкны сюйген эдиле.

Бир джолда ол, таб пан Струмиланы кёзюне да тюртюлген эди, алай'а кочегарла аны кёрюуладыла да, механик да къолу силкди. Джашчык кочегарлагъа вагонладан кёмюрню къотарыргъа болуша эди, чоюнла болгъан джерде тешиклени,

эшиклени да биле эди, сора дженъил огъуна кесине, эшик сакълаучуланы барындан да джаллаб сугъулурча таб тешик табды. Ол кѣмюр туруучу арбазгъа ётюб, кенъ хауа джюрюу-чу оджакъгъа ёрлеб, аны бла кюйген кѣмюр тѣгюлюучю чунъургъа сыбдырылыб тюше эди. Андан темир аркъау бла ол кѣмюр чунъургъа джетиб, андан да, эки юч антрацит гыртны адуруб чоюнла болгъан джерге, кѣмюр алыучу тешиги бла чыгъа эди. Васильчик кесини ичгисин кишиге, таб къарнашына да айтмай эди. Анъа кочегарла сакъламай тургъанлай, эшик сакълауулланы къатлары бла ычхыныб чыгъыб аланы сеирсиндирмеклик бек иги эди.

— Андрей чоюнла болгъан джерде эшиклени этиб тургъанын, аны ёлтюрюрге излегенлерин билгенинде Васильчикни къоркъуу алды. Джашчыкъ легионерлени чоюнла болгъан джерге ёрлерге дыгаласларына джюреги тохдаб къарай эди.

Сора ол дыгаласдан джукъ чыкъмагъанында, аны къуанынъаныны учу къыйыры джокъ эди, Васильчик ишчилени араларында къатышыб айлана эди эмда, джыламукъдан толгъан кѣзлери бла кесин джазыкъсындырырча къараб, шагърей кочегарларына:

— Бир айтыгъыз, ала анъа не этерикдиле?—деб сора эди. Къашбашлары туюлюб, кочегарла джукъ айтмай эдиле. Бири уа аны къолундан тутуб бир джанына тургъузду:

— Джалла былайдан сау сагъатынъда! Биринъ тюшгенди... не уа сени да башынъы къайнагъан сууну тюбуне тутарларынмы излейсе?

Васильчик андан ызына бурулду. Кѣзлеринден джыламукълары тѣгюле, дагъы да легионерле не этгенлерине къараргъа чабды. Чоюнла тургъан джерде не бола тургъанына, заводну арбазында тыйылгъан ишчиле бары да къарай эдиле. Саутлу легионерле джукъ эталмагъан ётюр, джигит адам джюрек-лени эритдире эди. Мыдах, аур иш талдыргъан—сойгъан адамла, бир адам аллай къаршчылыкъ этиб ала уа кеслери бир джанында тургъанларына кеслерине айыб эте эдиле. Хахайлау уа бир минутну да аны унутдурмай эди. Энди Птаханы джазыуу барын да уллу къайгъылы эте эди. Анъа барыда, артыкъсыз да тышырыула сеирсиниб тебретдиле. Разы болмагъан, айыб этген таушла эшитилдиле.

— Бир да къуруса да къараргъа уялсагъыз эди эркишиле! Биреуленни кесин джанъызлай ёлюрге къоюб, кесигиз'а къачыб!

— Кѣбюсюне къатынла бла уруш этесиз...

— Анда уа, ала джигитле—къатынланы тишлерин къуяргъа...

Ол къычырыкъла, гудок эмда аланы кѣзлеринде бола тургъан затла къыздырыб, ишчиле арбаздан кетерге унамадыла. Легионерле сюнбюлени тебретдиле. Атлыла аланы атла бла къыса эдиле алагъа къамчилени сюрте эдиле.

Заремба къычыра-къычыра хырха болгъан эди. Къаршчы-

лыкъ эте кызгъан ишчиле бир легионерни атдан алдыла. Нёгерлери аны ызына кючден алдыла. Зарембаны эскадрону арбазны кючден ариулады. Васильчик кесине орун табмай эди. Ол джер-джерге сугъула айлангъан адам джапычыкъны легионерле эслеб бошагъан эдиле.

— Эй, сен! Сеннъе мында не барды? Тохда, итден туугъан! Къайры къачаса?—деб къычырды бири анъа.

Васильчик джоббуну ичине ташайыб, чыналары бла, башы бла да ишлеб эм теренине синъди. Тутадыла деб къоркъуб, ол иш ючюн джорюючю эшик бла кёмюр складха къачды да, сора алайда кесини тешик джолу эсине тюшдю...

Кёмюр чунъургъа джетиб, Васильчик тобукълары бла башын ташлагъа ура да ачыта, чунъургъа джолну излей да табмай къарангъа кёмюрде кёб айланды. Ол джангъы келген кёмюр бла басдырылгъан эди, сора ол заманда джашчыкъ аур гыргланы бир джанына этиб кёмюрню къазыб башлады. Аланы бири ызына тёнъереб, аны джалан аякъларына тииб ачитды. Васильчик джыгъылыб кёб джылады. Алай'а джылаб бошаб ишни джангъыдан башлады. Ол бир гитче чунъур этди. Алай болгъанлыкъгъа къазгъан къыйындан—къыйын бола эди. Кёмюр ызына тёнъеремез ючюн аны башына чыгъарыб узагъыракъ атаргъа керек бола эди. Ол чючюре эмда тюркюре эди. Алай'а кёмюрню арты болурча кёрмей эди. Васильчик, керекли джерин къазмайма деб акъыл этди. Аны джюрегин къоркъуу алды. Ол дагъы да джылады.

— Андрий, Андрию—ю—юшка!..—деб ол не кючюн да аямай къычырды. Андрий аны тегерегинден алыб къойгъанча шыб деб чыкъды.

— Ой, шайтан!

Анъа къайда эсе да Васильчик аны арт джанында джылагъанча кёрюндю. Птаха кёмюр чунъурда сюелиб, къолуна карабинни алыб кёзлерин да терезеден алмай къарай эди.

— Брандспойт тюз къатында эди. Аны тунчукъдурургъа джетдирген пар аз-аз терезеден чыгъа эди. Чоюнла болгъан джерде къарангъы эмда тунчукъдурурча эди.

Андрийге бир-бирде, бу бары да—аман тюшча кёрюне эди. Юч сагъат болгъанында да аны киши къутхармады. Аны этгенлери бары да бир джукъгъа джарамайдыла. Сора аны алыкъдылада ёлтюрлюкдюле. Бир адамны анда иши джокъду. Бары да бир джанындадыла, джангъыз ол, Птаха кесини башын салыргъа керекди!..

Андрюшка!—деб Василёк къайда эсе да джуукъда къычырады. Башындан таш тюшюб Андрийни белине тийиб аурутду. Аны ызындан къуанч къычырыкъ: „Менме, Васъкама?“—деб Птаханы атар джеринде тохдатды.

Туура сау Василёк анъа тигеледи. Андрийни, ол аны олсагъат уруб къоя эдим да деген акъыл башына келгенинде тишлери жыгъырдадыла.

— Андриюшка, ол менме... Ала анда энтда кѣб келгендиле... Бютеу арбаз атдан толуду. Аланы эм уллугары да... Секир мындан! былайда тешик барды... Мен хар заманда аны бла чыгъа эдим. Алай'а бусагъатда ёрге дери кѣмюрню къалагъандыла да, мен чыгъалмагъан эдим деб к'учакълаб к'арнашыны к'уулагъына к'ыччырды.

Андрийни джюреги урду.

— Сен бери к'алайы бла киргенсе?

— Ташкѣмюр болгъан арбаз бла.

— Анда джол джокъду...

— Мен оджакъ бла тюшдюм. Ол кенъди! Сен да кирликсе. Джюр Андриюшка, джюр! Ай, ала анда кѣбдюле. Остап, сени ёлтюрлюкдюле дейди!..

Васильчик Андрийни тешикке тартды.

— Кир мен да сени ызындан!

Васильчикъ ёрге тырнакълады. Птаха чоюнла болгъан джерге, джукълана баргъан отха дагъы да бир кере к'арады да аны ызындан ёрледи. Васильчик, аны анда сакълаб тура эди. Андрий карабинни акъыртын огъары аягъына миндириб анъа узатды. Сора имбашларын сойдура, тешикке кириб к'оллары бла оюла тургъан кѣмюрге къадала к'ючден башына чыкъды.

Васильчик аны ашыкъдырды. Андрий к'оллары бла аур гыртха къадалыб, аны тешикке аудурду. Джашчыкъ к'оллары, аякълары бла да антрацит гыртланы ёры тюртюб, анъа болушду. Бир минутдан тешик джабылды.

Васильчик Андрийни, кеси джюрюючу джолла бла элте эди. Птаха хауа джюрюючу оджакъгъа кирсе не боллугъуна к'оркк'уб сагъыш этди.

Васильчик аны ызындан башы бла имбашларын кийириб акъырын аллына тебине тебрегенинде ол уллу тынч солуду.

Была башына чыкк'анларында уакъ джанур джауа эди. Ташкѣмюр болгъан арбаз, заводну арбазындан башха, аны бла арасы уллу таш къабыргъа бла бѣлюнюб эди.

Былайгъа темир джол келе эди.

Васильчик разведкагъа кетди. Дженъил огъуна к'айтыб, ол джолда киши джокъду деди.

— Анда юч къаум бош вагонла турадыла. Вагонланы аралары бла киши да кѣрмей озаргъа боллукъду. Арт къабакъланы к'атында уа киши джокъду. Алагъа кирит салгъандыла. Биз вагоннъа ёрлербизда, вагондан'а къабакъгъа, сора—хайда тюзге!—деди Васильчик туура Андрийни к'уулагъына.

Ала ташкѣмюр къаланнъандан тигелеб, вагонланы арасы бла чабдыла.

Васильчикни планы бек алапат болду. Арт вагон тюз къабакъны к'атында эди. Ала темир тешикли къабакъ бла чыгъыб, темир джолну юсю бла къачаргъа атылдыла. Васильчик къанатлыча, к'олларын да джайыб, аллында эки метр узунлукъгъа чынъай бара эди. Ол к'ысха-к'ысха, к'арнашы джетиб

келемиди деб юзына къарай эди. Андрий не кючюн да салыб чаба эди. Джанъур аланы бетлерине ура эди. Алаша ауур булутла кёкню джабдыла. Андрий карабинин атмай эди. „Тутсала алай-алай да ёлтюрлюкдюле. Сора ахырында экисин бошарма“,—дей эди ол энгда къугуллугъуна ийнанмай. Сора завод да узакъда, артда къалыб, джол да вокзалгъа бурулуб тебрегенинде, Андрий тохдады да, къарыусуз болуб зыгъыргъа сойланды...

— Тохда Васильчик, мындан ары баралмайма!—деб тауш этиб ол къолу бла джюрегин тутду.

-- Къачайыкъ, Андрияша, къачайыкъ, ансы джетерикдиле! Къоркъуб ызына къарай, джашчыкъ тёмей ёрге-ёрге чынъай эди. Джилигине дери джибиб ол суукъдан да, къоркъгъандан да джыйрылды. Балчыкъ чачылгъан аны джалан аякълары буз болгъан эдиле. Шпалда сюелиб ол къысха-къысха бир аягъы бла бир аягъын ышыб джылытыргъа кюреше эди.

Анъа Андрий асыры кёб олтургъанча кёрюне эди.

— Боллукъду Андрияша, къачайыкъ!

Птаха асыры арыгъандан кючден бир джанына бурулуб, Васильчикни аякъларына, аны башына джабышыб тургъан фуражка маталлы затха аны юсюнде, эски тышырыу кофтагъа аны юч бююлген тюрсюнюне къарады, сора ол бу сабийни юсюне, аягъына чурукъла бла юсюне кийим алыр чакълы бир джал табылмагъан ит джашау гъа уллу ачыуланнаны бла ол сабийни джазыкъсынмакълыгъы аны тамагъын кыса эдиле.

„Энди ўа бир хуртдак ётмек да табыллыкъ тюлдю. Кесинъе кирир джер да джокъду...“

— Андрияша,—деб таралыб созду Васильчик.

Андрий кёлтюрюлдю. Завод кёрюнмеген къалын тубандан гудокну ачы таушу келди.

— Кесини нёгерини базыкъ таушуна онъсунуб тынъылай, ол махданыб, хахайлайды,—деб шыбырдады. Сора чабмайын дженъил-дженъил атлаб тебреди. Васильчик аны къатында минут-минутдан ызына къарай уакъ джорга эди.

Птаха минк джерден къараб суу чыгъарыу чуну къатында шагърей юйчюкню кёрдю да сора, кесини къутулгъанына ол заманда ийнанды.

— Васильчик, къарнашчыгъым! Сабийчик... Антсыз Васильчик! Энди тюкюрдюк биз алагъа! Сени ючюн'а мен энгда алырма...—Ол къарнашчыгъын къучакълады, кёкюрегине кысды. Келген джыламукъланы джашырыргъа керек болмай эди. Джанъур уллу джауса алагъа ким къарайды!

* * *

„Къурч къалай къатханды“ деген романны автору Н. Островскийни „Боран бла туугъанла“ деген романы аны арт произведениесиди. „Боран бла туугъанла“ деген романны бирин

чи китабы кѣб болмайын 1936 дж. ёлюрюню аллында бошалгъанды. Анда Украинаны пролетарлары бла элчилери 1918—1919 джыллада, Украинаны тюзлерине халкъны къанын тѣкген польшалы панлагъа къаршчы джигит кюрешлерини юсюнден хапар айтылады.

Островский кеси ол китабны юсюнден былай джазгънды: „Мен кесими китабымда ол палачланы кѣргюземе, кетген затны юсюнден айтама. Мен аны, боллукъ урушлада, аланы бизге ачсала, джаш тѣлюню джангъыз бирини къолу къалтырамаз ючюн этеме. Мен, кесими ата джуртуму чеклерин сакъларгъа къобарыкъ эмда от бла, къурч бла ол чекден ётерге излегенлени барын да тас этерик джаш тѣлю ючюн джазама.“

Островский ол романны бошаргъа джетмегенди. Ол Украинаны комсомолуну подпольный ишин, партизан ишни, 1920 джыл пан польша бла урушну эмда Украинаны къызыл аскерле бош этгенин кѣргюзген дагъы да эки китаб джазаргъа мураты бар эди.

Джашауундан бир кесеги бу хрестоматиягъа салыннъан, Андрий Птаха, джаш ишчи, писателни мураты бла романны баш герою болургъа керек эди. Къалгъан джаш тѣлю бла биргелей, ол, Къызыл Аскерге къошулгъан партизан отрядда урушады, аны бла бирге акъ поляклагъа къаршчы кюрешеди.

Сорула бла иш:

1. Сагъыш этигиз, „Боран бла туугъанла“ деген романны бу кесеги бизге аны магъанасын аныларгъа къалай болушады?
2. Бу эпизодда Андрийни Птаханы не халлары ачыладыла?
3. Автор Андрийни эггенини обществоу магъанасын къалай кѣргюзеди?
4. Андрийни гитче къарнашчыгъыны ишчилени иши ючюн кюрешчи боллугъуну не халлары кѣрюнедиле?
5. Окъугъаныгъздан къысха хапар джазыгъыз.

Д. А. ФУРМАНОВ

(1891—1926).

СЛОМИХИН УРУШ.

(„Чапаев“ деген романдан отрывок).

Танъ джарыгъанлай урушха тебретик. Мутхуз кёкню шрапнеллени биринчи чачылгъанлары джарытдыла. Тобланы тамакълары улудула. Хауа да, улуб, зынъырдаб, сызгырыб башлады. Тоб таушла бла кёллери иги болуб, цепле,¹ учунуб, джарыкъ болуб бара эдиле.

Къызыл теббели къара бёркю башында, къанатлары джел эте, къара джамчысы юсюнде, Чапаев цепни бир къыйрындан бир къыйырына уча эди. Тутурукъ бла бегигенча, къазакъ ат джерге, аны ариу къагыб баргъан назик къаралдысы бир алайдан, бир былайдан чыгъа, дагъыда думп бола да къала айланъанын бары да кёре эдиле. Атны юсюнде чабыб баргъанлай приказла бере эди, керекли затны айта эди, излеген затын сора эди. Кеслерини Чапайларыны не халисин да ариу билген командирле да анъа айтыргъа керекли затларын, артыкъ сёз

¹ *Цель*—былайда магъанасы,—аскерлени кенъ тизилиб, бирден баргъанлары.

к'юшмай, кёзню джумуб ачхан чакълы бир заманны бош тыймай, кысха, дженъил айта эдиле.

— Пулемётла бары да сауудула?—деди Чапаев, аты юсюнде чабыб баргъанлай.

— Саудула!—деб кычырды биреу цеплени къайсындан эсе да.

— Снарядлары болгъан ненча арба барды?

— Алты...

— Командир къайдады?

— Сол джанында...

Чапаев сол флангга атылды.

Цепле арыдан ары бара эдиле. Тушман'а харам тынъылауну басыб эди. Джауну былай кымсыз болгъаны не хыйсабдан эди? Не станисени к'ююб кетгендиле, неда къабхан хазырлаб, таб тюшгенлей, къабханнъа джыаргъа мурат этедиле? Берги тирменлеге ўа бир кычырымдан кёб къалмагъанды. Станисе ўа к'ара тынъылауну басханлай турады. Сынар ючюн шок залпы бергенлей, станисе да бирден атылгъан, кючлю от бла джуаб этди. Тобла шыбыла тауш этдиле, тирмен башладан ашыгъыш пулемётла чыкырмадыла сынсыб, сызгъырыб, биринчи окъла оздула.

Уруш башланды.

Цепле энди бирден тенъ атлаб барыуну к'юйдула,—бир кызыу чаба эдиле, бир да баурларын джерге уруб, дженъил отуна бузлагъан к'варлы джерни к'азыб тебрей эдиле.

Цеплени артларында Чапаев биягъынлай чабыб айлана эди, кысха, дженъил, кючлю приказла бере эди, не джуаб этгенлерин, учуб бара тургъанлай эшите эди.

Ма энди ол, атын кысха буруб, тобланы командирлерине атылыб джетди:

— Тирменлени уругъуз!

— Тирменледе болгъан пулемётланы къалдырмай агъызыгъыз!

— Мен айтхынчы, станисеге тиймегиз!

Алай айтыб атын кысха буруб ызына цеплеге чабды. Тобла алгъындан эсе дженъил, кючлю, хыны атылыб тебретдиле. Станисе, бир джата, бир к'юба баргъан цеплени тыяргъа ашыгъыб кюреше эди. Тирменле, ит юргенча, уллу тауш этиб, оюлдула, чачуу-к'учуу болдула: пулемётла бирден тюбюне акъдыла. Эки джаны да отну кючлюден—кючлю эте эдиле. Алай болса да кызыл аскерчиле джуукълашхандан—джуукълаша барадыла, снарядла джуукъдан джуукъ тийиб, чачыладыла; ёлюм былай кысха джетгенин, джау джуукъ киргени, аны умур-чумур этиб, теблеб, аны юсю бла станисеге кирирге керек болгъаны акъылынъа келсе, джюрегинъ тамагъынъа тыгъылады...

Джюреги к'айнаб, кёзлери джана, Чапаев аскерлени бир

кыйырындан бир кыйырына чабыб айланады. Бир пулемётла таба, бир снарядагъа, бир полкнуну командирине адамланы иеди, бир да джангъдан чабыб тебрейди, джер-джерде аны назик суратчыгыны учуб айлангъанын аскерчиле да кёредиле. Ма бир кавалерист аны къатына шыб деб джетиб, дженъил-дженъил анъа не эсе да айтды.

— Къайда? Сол флангда?—деб, Чапаев къчырыкъ этди.

— Солда...

— Кёбмюдю?

— Кёбдю...

— Пулемётла орунларында турамыдыла?

— Бары ариу джарашыбды... болушлукъ бер деб ийгендиле...

Энди ол ары, уллу къоркъуу болгъан сол флангга чабды. Къазакъла, ырхы къобуб келгенча, басыныб келедиле... чабыб келген атла джуукъ кёрюнедиле... Батальонну командирине Чапаев чабыб джетди.

— Бир адам орнундан тебме! Цепден джаллагъыз... Залп бла атыгъыз!

— Алай этербиз...

Джерде баурланыб тургъан аскерчилени тизгинлери бла атылыб тебреди.

— Хомух болмагъыз, джашла, хомух болмагъыз! Ёрге къобмагъыз... джуукъ келме къоюгъуз—сора команда бла от ачарсыз... Бир адам орнундан къымылдама... Отну команда бла!!

Ол кыйын арт минутлада кючлю сёз аскерчилеге бек керек болады! Ала рахатдыла... Чапаев биргелерине болгъанын ала эшитедиле, кёредиле. Ол болуб кыйынлыкъ джетмезлигине инанадыла, ышанадыла...

Къазакъла шок атымгъа джуукъ киргенлей,—залп урду, аны ызындан дагъыда бир... Пулемёт да дыгъырдаб башлады...

Тра—та—та... тра—та—та... Тра—та—та...—деб пулемётла бёлмей ойнаб тебредиле.

Ах...xxx! Ах...xxx! Ах...xxx!—деб, залпла да бирден ачыкъ уллу тауш этиб къошулдула...

Ырхы басханча келген къазакъла чулгъандыла, къатышдыла, бир кесекге сабыр болдула.

Ахх!.. Ахх!—дедиле дагъы да залпла. Дагъы да бир кесекден ырхы къымылдамай тохдады... Дагъыда бир кесекден атла хамхотларын ызларына бурдула. Къазакъла ызларына къачыб тебредиле, аланы артларындан'а:

Тра—та—та... Аххх!.. Аххх!.. тра—та—та... Аххх!.. Аххх!

Атака ызына ыхдырылды, къызыл аскерчиле энди башларын джерден ёрге айырадыла. Бир къаумланы алкъын суумангъан къайгъылы беглеринде къуаныб ышаргъанлары танылады... Цепле станисеге къысха кириб барадыла... Дженъил-дженъил,

джата къоба, барадыла... Къзакъ пулемѣтла цеплени юслерине отну къуядыла. Цепь бир кесекни чабханлай, къзакъланы заллары алгъа къююладыла, пулемѣтланы джели юслерине урады. Аскерчиле энди берги тирменлени джапларына джоббуждуббу боладыла, ким тебелени джанына, ким буруу джанлагъа къысылыб, станисеге теренден терен, киредиле...

Бар сора киши да джукъ билмей тургъанлай:

— Джолдашла! Ура!!!—деб, къычырыкъ болду. Цепь кѣлтюрюдю, къалтырады, шкокланы къолгъа алыб, алгъа ууладыла, дженъил-дженъил чаба, ахыр атакагъа тебретиле...

Къзакъланы пулемѣтларыны таушлары энди тохдады: пулемѣтчиклерин алайдан иймей туурагъан эдиле... Къзыл аскерчиле, тенъизни толкъунлары шуулдагъанча, шулдаб станисеге къююлдула. Анда къайда эседа узакъда-узакъда, артда баргъан атлыланы къаралдылары кѣрюнедиле...

Къзыл аскер Сломнихин станисеге кирди... Бютеу станисе къымылдай эди, туура улуу къозгъалгъан эди, сесгекленъен эди. Къзакъланы станиседен къуууб къысдагъан эдиле, аланы ызларындан къуаргъа буйрукъ берген аскерле энтда сюрюб бара эдиле...

...Бир-бирини ызындан элли тышырыула юйню аллына келиб башладыла. Штаб болгъан юйге кирирге умут этиб, ала, къолларын да къызыу-къызыу силке, веставойла бла къараууллагъа бир затланы айтыргъа кюреше эдиле. Аланы юйге иймезликлерин терезеден къарагъанлай билдиле, не ючюн десенъ, алайда тургъан къызыл аскерчиле алагъа кюле самаркъау эте тургъан болмаса, аланы сѣзлерине не азда къулакъ иймей эдиле. Фѣдор эшикге чыгыб, не кереклилерин соруб, хапар билди; мюлкюбюзню ташыйдыла деб, джангъы къонакъларындан къызыл аскерчиледен тарыгъа келгендиле. Фѣдор ол сагъат огъуна ала бла бирге аланы тургъан джерлерине барыб, соруу этди, къарады, джазды, тас болгъан затланы табыб иелерине къайтар-тыргъада сѣз берди.

Тоноу этгенле бола эдиле—ол зат джокъду дерге не аз да джарарыкъ тюл эди. Аскерле элге джангъы киргенлей, тоноу этну, эшда, адам тыялмазча зат болур эди, ол ишни Фѣдор къызыл аскерчилени юсюнде да аны кибиб джау аскерлени юсюнде да кѣб сынагъан эди. Ол зат, кѣкден къар джауогъанча, адам тыйыб къолундан келмезлик затха ушай эди, дунияны башындан къазауат къурумай, аны тас этеме деген бош сѣз эди. Джюреклери тюрлениб, къуру къазауатлыкъ, чачуу, уатуу акъылларына синъиб тургъан бизни заманыбызны аскерчилерини ол зат къылыкълары эди. Бу керти зат эди. Ол керти болгъанлыкъгъа уа бусагъатда огъуна тонау бла къаршчы кюреширге керек тюлдю дерге не аз да джарамай эди, ол кир ишни думп этерге бюгюнден огъуна башлаб амалсыз къаты кюреширге керек эди.

Фёдор талай тоналгъан затны табды, ачыкъ этди, алай болса да ол затны этген адамла, мюлк—хакъ джыябыз деб, аман акъыл бла этмеген эдиле. Сёз ючюн, ма бир улуу байланнъанны сыртына кёлтюрюб бир кызыл аскерчи келди:

— Не затынъды бу сени? Кёргюз...

Хабджюклени къайдан алыннъанларын Фёдор билди, кызыл аскерчини да биргесине алыб алайгъа барды. Кызыл аскерчи хабджюклени кёлтюрюб келиб джугъу болмагъан бир темир орундукъну юсюне салыб, уяла, тартына, аузундан сёз да чыгармай, эшикге чыгъыб кетди...

Кёб затны табыб, ызларына иелерине къайтардыла, станисе да рахат болду, тарыгъыуун къойду. Чапаев командирлени джыяргъа приказ берди, джыйылгъанларында уа—къаты сёлешди, дженъил огъуна бир адам къоймай тинтиуёл этигиз, уру заты болгъанны ким болса да къарамай, тутугъуз деб буйрукъ этди. Сыйырылгъан затланы барын бир белгили джерге джыяргъа, аланы иелерине къайтарыргъа комиссия къураб, харекети тас болгъанланы чакъырыб барын разы этерге, аны да... къуру джарлылагъа; „буржуйлагъа“ уа, къара капекни сыннъанын да бермезге,—деди. Аллаиладан алыннъан зат полкну кассасына барлыкъды, алай кассала дженъил заманны ичинде къурамай амал джокъду! Тонал алгъан затын кеси къайтаргъанъа тиймегиз, аны тутмагъыз... Эки сагъатдан аскерчилени площадха джыйыгъыз, „Чапаев кеси сёлеширкиди дегиз алагъа“—деди. „Чапаев кеси сёлеширкиди деб айтмай къоймагъыз!“ деб дагъыда къайтарыб буйрукъ этди.

Эки сагъат кетгенден сора, Петька Исаев, кызыл аскерчиле площадха джыйылыб, сакълаб турадыла деб доклад этди. Полкланы бирини командири да алай келди да, сора бары да биргелей площадха тебретиле. Джолда бара-бара командир аскерчилени халларындан талай зат айтды.

Фёдор Чапаевни сёлешгенин эшитгени бюгюн эди. Быллай ораторланы сёлешгенлерин ол эшитмегенли иги кесек бола эди. Ишчилени собраниелеринде сёлеширге ол джарарыкъ тюл эди, алай къарыусуз эди, аны сёлешгенине бир да ишексиз кюлюрге боллукъ эдиле. Былайда уа иш башха эди, ол огъай; аны сёзю былайда улуу алапатха санала эди, аны сёзюню улуу кючю бар эди. Айтыр затыны аллында андан-мындан джондуруб ол ишни кенъден айыртыб кюрешмей, аскерчилени нени юсюнден джыйгъан эсе.—тонаулары хапары,—ол затны юсюнден айтыб тебреди. Алай болгъаны ючюн бираз сёлеше барыб, не аз да айтыргъа керекли болмагъан, кёб уакъ затланы айтды, айтылгъан ишге учу аз-буз кыйналыб джалгъанлыкъ, бош эсине тюшген затланы да илиндирди. Чапаевни сёзюнде не аз да бир юлгюге сыйыннъан, бир акъылны ёзеге бла баргъан ышан джокъ эди: аузуна не тюшсе аны айта эди. Алай болуб тургъанлай да, ол къадар джетишимсизликлери, къарыусулукълары болгъанлай да, аны сёзю адам-

даны джюреклерине уллу синъди. Джюреклерине синъенни къой, алагъа аны сёзю уллу кюч къарыу берди. Аны сёлешген сёзюне джюрек ачыкълыкъ. кюч, тазалыкъ, ётюрюксюзлюк, кертилик синъиб эдиле. Ол сиз тынъылаб эшитген алай чемер, усда сёлешинънен сёз болмаса да, къургъакъ кука сёз тюл эди. Ол—джюрегинде тырнакъны къарасыча бир кири болмагъан асыл адамны таза джюрегинден чыкъгъан ачыкъ сёз эди, ол алгъын унугъуб, инджилиб, энди терсликге къаршчы къобхан къазауатчыны кычырыгъы эди, ол хар адамны тюшюндюрген, ачыкъ тилек эди таб, айтдырмай къоймасагъыз, приказ эди: тюзлюк ючюн ол тилей билгенни къой приказ бере да биле эди!

— Мындан ары ёмюрде тонамазгъа мен сизге приказ береме. Тонау бетсизлики ишиди. Анъыладыгъызмы?!—деди ол.

Аны ол приказына кёб минъле бла джыйылгъан халкъ къуанч болуб таза джюрегини теренинден чыкъгъан алгъышланы айта, кычырыкъ этиб, гюрюлдеб, бирден джуаб этди. Адам джазыб анъылалалмазча, халкъ къуанды. Къызыл аскерчиле, энди тонауно ёмюрде болдурмазбыз, этеме дегенни да кесибиз къолубуз бла алайдан оздурмай уруб къоярбыз деб, таза джюреклеринден кеслерини вождларына ант этдиле.

Чапаев олсагъатда юсюне миниб сёлешген ящикге, бир кызыл аскерчи секириб миниб, къараб къарагъынчы шинелини тюймелерин тешиб, тыш кёлегин да ёрге этиб, шалбарыны башы бла кысылгъан иги къалын кюмюш къазакъ белибауно тешиди.

— Ма, джолдашла—деб, кычырды джаш, белибауно къолундан ёрге алыб зынъырдата—мен муну кысханлы джети ай болады... Урушда табхан эдим... Ёлтюрген да кесим, этген эдим, аны белибауно да кесим къолум бла алгъан эдим... Ма мен береме. Керек тюлдю... мени неме джарарыкъды? Ара болушлукъгъа барсын. Джашасын бизни джигит командирибиз Чапаев джолдаш!

Бютеу джыйылгъан аскер къуанч этиб алгъышлады.

Да, уллу затды сёз: андан сора станиседе не тонау, не артыкълыкъ не зор этиу—бири къалмай къуруду.

Станисе таушсуз болду. Къазакъланы акъ сюртюлген юйчюклерин бла тышындан келиб къоннъанланы кёксюлдум, мыдах юйчюклерин ашхам къарангъы басды. Джюрюген тохдады. Штаб тюшген уллу, кенъ юйде да джукълай эдиле,—комиссарла, командирле да паходда арыб, сылыт болуб, андан ары чыда-ялмадыла. Чапаев джангъыз кеси уа, мутхуз джаннъан башсыз лампачыкъны джарыгъында картагъа тёрт бюклениб сау кечени тангъа дери джукъламай олтурады. Хар къуру этиуочюсоча,— бир къолунда карандашы, бир къолунда да джим-джим джылтырай тургъан циркулу. Бютеу картаны толтуруб тургъан сызчыкълагъа, саргъылдым точкачыкълагъа, чибин ауча тартыл-

гъан иничге сызчыкълагъа кѣб заманны джити къараб турду. Ол джазылгъан суратчыкъланы бютеу барыны таша магъаналары анъа ачыкъ болгъаны белгили эди: къазакъланы къалай ары кетгенлерин, аланы акъырын—дженъил баргъанларын, таб джерде, табсыз джерде тохдарыкъларын, аланы ызларындан аскер иерге керекмиди эм аланы ызларындан джетерге бол-лукъмуду, ким къалайда солургъа тохтагъанын, суудан къалай ётеригин, мырдыладан, батмакъладан къалай джалларгъа бол-лукъду, бу къарлы джылны джазында къалайлада суу къоба-рыгъын ол аллында карта да кѣре эди. Бу тѣгерекде джер-лени къолуну аязын билгенча билген, былайда эртдеден джа-шагъан адамланы кюндюзюнден огъуна чакъырыб сѣлешген эди. Адамланы айтханларын, берген хапарларын бир-бирлерине тенълешдире эди, айтханлары ётюрюк болуб, аланы айтхан-лары бла барыб, аугъа тюшюб къалмайыкъ деб, ала берген хапарлагъа ышанмай, тинте эди. Бары да ачыкъ болгъанында уа, ала айтханны, да кеси билгенни да акъылында бирикдириб, толу ачыкъ этиб, мындан ары боллукъ походну карта да тин-те эди: кесини гитче циркулчугъун картагъа чанча эди, сора аны тѣрт джанына атлата эди, дагъыда бир джерге чанчыб тѣгерек бура, къагъытчыгъына нени эсе да джаза эди, не да карандаш бла картаны бир джерине белгичик черге эди. Бу арый-тала билмеген сейир адам сау кечени узагъына, танъ джарыгъынчы, эки кирпичи бири бирине джетмей, картагъа къаб-ланнъанлай чыкъды.

Муну юсюне да приказлагъа къол салыргъа комиссарны уята эди; къагъыгла жарашдыра эди; дежурныйлеге, вестовой-лагъа буйрукъ бере эди, ашыгъыш сорургъа керек болса, адамланы чакъыра эди, сора дагъыда джанъыдан олтуруб, ёлчелеб белгичикле салыб, джазыб башлай эди.. Сора танъ бола командирле уяныб къарасала, тюнене походдан арыб ке-либ, кенъ юйню мюйюшлерини биринде аўнаб къалгъанларында къалай кѣрген эдиле эсе, Чапаев энта алай картаны аллында тѣрт бюклениб тургъанын кѣре эдиле.

Соруула:

1. Акъла бла Сломихин урушда Чапаев кесин къалай тутта эди?
2. Чапаев къатларында болгъаны кызыл аскерчилени кѣлдерине къалай келе эди?
3. Сломихин станисени алгъзн заманда кызыл аскерчиле къаллай джи-гитлик кѣргюздюле?
4. Бу сизокъугъан отрывокда Чапзевни къаллай халилери кѣргюзюл-генди?

Ишле:

1. Кызыл аскерчилени арасында Чапаевни сыйы къалай болгъанын, кызыл аскерчилени рѣволюция ючюн джан аямагъанларын, аланы уллу анъыламакълыкълары болгъанын айтхан примерле кѣргюзюгюз (текстен алыгъыз).
2. „Чапаев“ деген кинокартинагъа къарагъыз, анда кѣргенигизни хапа-рын айтыгъыз.

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

СОЦИАЛИСТ ЭРИШИҮ.

(„Сюрюлген кыръдыш“ деген романны 36-чы башы).

Колхозну правлениесини ханслы арбазы, хуторну артында талок кибик, таушсузду. Амбарны башында тот кыошунлары кюнортада кызыу тийген кюнню тубюнде мутхуз джылтырайдыла, алай'а сарайланы салкынларында, тебленнъен хансла да чыккыны тютюн бетли аур тамчылары энтда салыныб турадыла.

Тюю эрши-буршу болгъан арыкъ кыой, кир аякъларын кенъ джайыб, арбазны арасында сюеле эди, аны тубюнде уа, джерге тобукъланыб, анасыны ушаш акъ кыозучукъ, аны джелнин хамхоту бла дженъил-дженъил тюрте эли.

Любишкин гитче тайлы байталчыкыгъа миннъенлей, арбазгъа кирди. Сарайны кыаты бла озуб бара, сарайны башындан кек обур кезчюклери бла кыараб тургъан улаккыккыны ачыу-ланыб кыамчи бла уруб:

— Уй шайтан, не да болсун хаман миикден-миикге ёрлерге кюреш, тюш алайдан бери!--деб, мурулдады.

Любишкин, кыашын-башын туюуб хыны этди. Ол степден джортуб келиб, юйюне да кыайтмай, салыб правленнъе келгенди. Аны машдакъ—байталчыгыны ызындан, бойнунда кыонъурауу зынъырдай, кыалын кыуйруккычугъун тюз тутуб, базыккы ашыкълары бла, иничге бутчукълары бла, тайчыккы ча-

быб келе эди. Любишкинни санына кёре байталчыкъ асыры гитчечикден, Любишкинни бутларына кереклисича бошланнъан ёзеннъиле байталчыкъны тобукъларындан эниште оза эдиле; аны юсюнде сырты мукгур болуб, джомакъда айтылгъанча, тулпар кесини арыгъан атын еки бут арасында кёлтюрюб келгенча, келе эди... Демка Ушаков, Любишкинни келгенине коридордан къараб туруб, джарыкъ болду.

— Исса файхамбар, эшекге миниб, Ерусалимге киргеничады, сени келиуюнъ... Союб къаблагъанча ушайса!

— Сен кесинъсе, эшек!—деб, Любишкин, юнью адлына джете, къыджырады.

— Аякъларыньы ёргерек джыйсанъ'а, ансы джерде бараза этесе!

Любишкин Демкагъа джуаб этерге да уллу кереклиге санамай, атдан тюшдю, сора атны джюгенин басхычны къол тутхан агъачына тагъыб:

— Давыдов мындамыды?—деб, кесин хыны-хуну этиб сорду.

— Мындады, эригиб олтуруб турады, сени кёрюрге кюсейди. Ол не ашамай не ичмей: „Къайдады мени унутулмазлыкъ татлы шохум Павло Любишкин? Ол болмай джашагъаным менъе джашау тюлдю!“ деб тургъанлы юч сутка болады.

— Энтда айтчы аны менъе! Айтчы бир! Тилинъи арты бла кесерме мен сени!—деб, Любишкин Демкагъа джанды.

Демка Любишкинни къамчисине къынъырына къараб, къымсыз болду. Любишкин'а юйге кирди.

Давыдов Разметнов бла тышырыу собраниени келечилерибла бирге сабий яслилени къурауну юсюнден бусагъатда сёлешиб бошагъан эди. Тышырыула чыкъгъынчы сакълаб туруб, Любишкин столгъа джуукъ олтурду. Аны джауорунлары джетген джери букъу болгъан белибау къысылмагъан алакъытай келегинден кюн къыздыргъан тер, букъу иис урду.

— Мен бригададан келгенме...

— Нек келгенсе?—деб, Давыдов кёзюн-къашын тюйдю.

— Джукъ чыкъмайды! Менде ишге джарарыкъ 28 адам къалгъан эди да, энди ала да ишлерге унамайдыла, эринчеклик этедиле... Алагъа не оноу этерге билмейме. Бусагъатда менде онеки плуг бирден ишлейди. Плугчуланы бир джерге кючден бла бутдан джыйгъанма. Кондрат Майданников джаныз кеси ёгюз чакълы бир ишлейди, ол Аким Бесхлебов, Круженков Самоха неда ол хырха, хынч-хынч Атаманчуков, дагъыда къалгъанла плугчула тюлдюле, ёлген ёлюкледиле! Айтчы, энтда ала аналарындан туугъанлы къаладжюкню къолларына алмагъанмыдыла! Къалай да болсун, ары бир сюрген атлы этеик деб суредиле. Бир баразаны баргъанлары сайын, олтурадыла да тютюн ичедиле, таргыб да къобараллыкъ тюлсе.

— Кюнюне кяллай бир сюресиз?

— Майданников бла мен ючюшер четвертни аўдурабыз, ала ўа, бирер джарым десятина сюредиле. Бу сюрюуден сюрлюк эсек, нартюхню октябрда да бошарыкъ тюлбюз.

Давыдов, тынъылаб туруб, карандашыны башы бла столну кягъа:

— Сора сен бери нек келгенсе? Бизге джыламукъларыны сюртдюрюргеми келгенсе?—деб, ачыўланыб кёзлерин ойнатды.

Любишкинни тюгю чюйре айланды:

— Мен джыларгъа келмегенме! Сен менъе адамла бер; плугла да къош, ансы накъырда этерге сен юретмесенъ да, билеме,—деди.

— Накъырда эте ўа билесе, анъа сёз джокъду, ишни джарашдыргъа хырынъ къарыўсузду ансы! Бри-га-дир, эринчеклеге не оноу этерге табмайса! Табхан да этерик тюлсе, мизам джокъду, хар кимни кеси аллына бошлагъанса!

— Мизам сен сал!—деб, Любишкин джюреги кёбгендеи, терлеб таушун кёлтюртдю.—Хар неге анда башчылыкъ этген Атаманчуковду. Халкъны терсине бурады, колхоздан чыгъыгъыз деб удуйду, аны кыстайма десенъ'а, кялгъанланы кесини ызындан тартарыкъды. Кертиси бла да сен, Семён Давыдов, мени бла ойнарынъ келе болур дейме? Къайары сакъатны, аўругъанны менъе тагъыб, ишлемейсе деб, менъеми кычыраса? Энди ол къарт Щукаръны мен неге джаратайым? Ол къарт иблисни бачхаладан турналаны къорургъа къаранчагъа салыр орнуна, аны келтиргенсиз да мени бригадама сукъгъансыз! Неге джарарыкъды ол? Плуг тутаргъа джарамайды, ёгюз башха да аны кибикиди. Таушу чыбыкъныкычады, ёгюзле аны адамгъа да санамайдыла, андан не кесек да къоркъмайдыла! Баразаны аягъына чыкъгъынчы, хуртда гяур, башбаўлагъа абыныб, он кере джыгъылады! Бир чарыкъларымы кысама дер, бир джерге джатыб, эки аягъын ёрге этиб, чымылтырымы джыяма дер. Къатынла ўа аны алай кёргенлей, ёгюзлени къоюб: „Щукаръны чымылтыры къотарылгъанды!“... деб кычырыкъ, хахай этедиле,—чабыб келиб, Щукаръ чымылтырын ичине джыйгъанына къарайдыла, самаркъаў этедиле. Бу зат иш этгеннъе ушамайды, оюнчакъгъа къаранча болуб къалады! Чымылтырлыгъыны себинден, тюене биз аны шапалыкъгъа джарашдыргъанбыз, алай болгъаны ючюн ол анда хата болмаса, хайыр этмейди! Басдагъа туўра деб къуйрукъ бергеними кеси ашагъанды да къойгъанды, басланы тузлу этгенди, тюбуне кюйдюргенди... Энди мен ол адамны неге джаратайым?—Любишкинни къара мыйыкъларыны тюбюнде эринлери кялтырай эдиле, къамчини ёрге тутуб, кёлегини къолтукъ тюбюнде тер онъдургъан тамгъасын ача:—Мени бригадирликден чыгъарыгъыз, аллайла бла

кюреширча менде къарыу джокъду, чыдаялмайма ала мени аякъларыма кишен салгъандыла!..—деб мыдахланыб айтды.

— Сен энди кесинъи ёксюзюк этме! Сени чыгъарлыгыбыз бла къоярыгыбызны биз билебиз, аны къой да сабаннга бар, сора бюгюн инъирге онеки десятинаны сюрюб бошатмансанъ, эшитмедим деме. Сюрдюрмесенъ, менъе айыб этме! Мен эки сагъатдан сизге барыб къарарыкъма. Бар!

Любишкин, эшикни кесини ызындан, уллу тауш этдире, этиб, басхычладан чабханлай тигеледи. Тагъылыб тургъан байталчыкъ мыдах сюелиб тура эди. Алтын тамгъала тюшген кёзчюклеринде кюн дшылтырай эди. Кёбджексиз джерни юсюне бош атылыб тургъан киизчикни тюзете, Любишкин акъырын атха мине тебреди. Демка, кёзлерин кысыб:

— Любишкин джолдаш, сизни бригадагъыз кёб сюрген болур?—деб, селеке эте сорду.

— Ол сени ишинъ тюлдю...

— Мени ишим'а тюлдю... Алай'а мен сизни буксирге алсам, мени ишим болур да къалыр!

Любишкин джерни юсюнде бери айланыб, уллу джумдургъун къаты кысыб. Демкагъа кёргюзе:

— Шо бир кёрюн! Терскёз кяпыр, мен сени кёзлеринъи джангъыз ургъанлай тюзюне айландырырма! Башынъы аллын артына буруб, артынъ бла джюрюрге юретирме!

Демка, ачыуланыб, тюкюрдю:

— Докторгъа къара: эм алгъын кесинъи плугларыны бакъ да, сабанны дженъил сюрюрча бир эте кел, сора...

Любишкин, урушха киргенча, чабханлай арбаздан чыгыб степге ташайды. Тайчыкъны бойнунда къонъураууну таушу тюгел тохдагъынчы, Давыдов коридоргъа чыгыб, Демкагъа:

— Мен бир бёлек кюннъе экинчи бригадагъа барама—деб, ашыгыш айтды,—сени кесими орнума заместителге къояма: яслилени къуралгъанларына къара, болушлукъ эт, ючюнчю бригадагъа зынтхы берме, эшитдинъми? Ары-бери болгъанлай, чабыб менъе джет, анъыладынымы? Атны арбагъа джек да Разметновха къайт, мени ызымдан келсин. Мен кесими квартирамда боллукъма.

Любишкиннъе болушургъа мен кесимикиле бла къырдышха кёчерми эдим?—деди Демка, алай болгъаны ючюн Давыдов ачыуланыб:

— Керексиз затланы айтма! Ала ишлерин кеслери этиб бошаргъа керекдыле! Ма мен бир барайым, аланы къуйрукъларына, къуйрукъларына джетдирсем, ала джарым десятина сюрюню къоярла! Атны джек.

Правлениени аджирлерини бири джегилген арбачыкъгъа миниб, Разметнов Давыдовну квартирасы болгъан арбазгъа келди. Давыдов кълтугъуна да бир туююмчекчикни кысыб, эртде огъуна къабакъ эшиклеге чыгыб сакълаб тура эди.

— Олтур! Аллай бир ашарыкчыны ʋа неге алгъанса?—деб, Разметнов ышарды.

— Ич киимди.

— Не ич киим? Сора аны не этесе?

— Аушдуруб киерге.

— Сора аушдуруб не этериксе?

— Бар ары, бар, энди неге къадалгъанса? Ич киимлени битим болмаз ючюн алгъанма, анъыладынъмы? Бригадагъа барама, ала сабанны сюрюб артын этгинчи анда туругъа тебрегенме. Аузунъу къыс да агны барма къой.

— Акъылынъдан чыгъаргъаы башлагъанса? Сен анда сабаны артына дери не этериксе?

— Сабан сюрлюкме.

— Правлениени атыб сабанмы сюрюрге бараса? Табханса акъыл!

— Бар!.. Бар!..—деб, Давыдов къашын-башын тюйдю.

— Сен менъе къычырма!—Разметновну ачыулана башлагъанына ишек джокъ эди.—Сен менъе айыргыб айт: сенсиз анда иш барлыкъ тюлдю деб умутму этесе, огъесе къалайды? Сен плугну ызындан айланыргъа керек тюлсе, башчылыкъ этерге керексе! Сен колхозну председателисе...

Давыдов кёзлерин хыны джандырды.

— Энди андан сора ʋа! Юрет!.. Мен хар неден да алгъа коммунистме, андан сора ʋа... Кертиди! Андан сора ʋа—колхозну председателиме! Сабаным сюрюлмей тургъанлай, мен былайда олтурубму турлукъма?.. Тебрет, тебрет дейме да мен сенъе...

— Да менъе башхасы джокъду! Но, джукълабмы къалгъанса сен джаман!—деб, Разметнов аджирни сыбыртхы бла тартды. Билмей тургъанлай аллына къысха секиргенинде, Давыдов артына ауаракъ болуб, чыначыгъын арбаны артына кючлю урду; чархла ариу тыкъырдаб, джай джолну степге тебретдиле.

Хутордан чыкыгъанлай, Разметнов аджирни джюрюшлетиб таблары болгъан манъылайын дженъ аллы бла сюртдю.

— Давыдов, сен телилик иш этесе! Аланы ишлерин аякъ юсюне салгъанынъдан сора, ызынъа къайт да кел. Сабан сурген шохум, алай къыйын зат тюлдю. Мен сенъе айтайым, шохум, иги командир цепни аллында туругъа керек тюлдю, акъыл бла башчылыкъ этерге керекди!

— Къой, марджа, кесинъи бу хапарларыны! Мен аланы ишлерге юретирге керекме, юретген да этерме! Башчылыкъ ма олду! Биринчи, ючюнчю бригадалада къылчыкълы мурзеулени сюрюб башлагъандыла, былайда ʋа иш оюлуб турады. Любишкин ишни баджаралмагъаны ачыкъды. Сен'а таймаздан бир затны айтаса да тураса: „Ашхы командир, бирси, бири“... Сен мени кёзлериме тубанны нек иесе? Мен иги командирлени кёрмегенме дебми умут этесе? Иш чырмагъан заманда, кеси

ишге къатышыб, къалгъанланы кесни юлгюсю бла элтген ма олду иги! Мен аланы элтирге керекме!

— Андан эсе, сен алагъа биринчи бригаадан эки кшош ёгюзню кёчюрсенъ иги эди.

— Адамла ўа? Адамла къаидан табарма? Барма кьой, марджа, атны барма кьой!

Туўра сыртлыкъгъа джетгинчи экиси да сёлешмегенлей бардыла. Степни башында кюнню юсюн джабыб, джел чулгъагъан, къара булут бар эди. Аны эки джанында акъ этеклери ары-бери бурулуб, къарча джылтырай эдиле, арасы ўа, къаб-къара къаралыб, аурланыб, къымылдамай тургъаны бла бек къоркъунч кёрюне эди. Будут джарылыб, кюн къызгъылдым этген джеринден кюн таякъла джоббу болуб чыгъыб, андан чыгъыб, чачылыб сёдегей-сёдегей джерге тиедиле. Ала кюнню теренинде сюнъюча джитиле болуб, джерге джукълаша келгенлей, тёрт джанына джайылыб, кём-кём тюзню къызарта эдиле, адам суратлайлмазча тегерекни бир ариў джаш халгъа киере эдиле. Будутну салкъынында тургъан степь къымсыз болуб, бой салыб, джанъурну келлигин сакълай эди. Джел джолну букъусун буруб-буруб кёкге чыгъара эди. Джел мылы джанъур хаўа бла солуб башлагъан эди. Бир минутдан уакъ джанъур себелеб тебреди. Уллу суукъ тамчыла джолну букъусуна батылыб, гитче балчыкъ джоббучукълагъа бвруладыла. Джубуранла ачы къычырадыла, бёденелени таушлары алгъындан эсе джарыкъ келедиле, сабан чыбчыкъны къызыў джоўюлдегени сабыр болду, джертин джел кючлю ургъанында, тары сабанны орулуб тюбюнде къалгъан къысханиги, кирпича тюгюн къайырыб, шуулдады. Былтырдан къалгъан къаўраланы шуулдагъанлары бютеў тюзню таушдан алдырдыла. Туўра къара булутну тюбю бла, бир джанлы бола кенъ джайылгъан къанатлары бла уруб баргъан хаўа шоркъаны тута, бир къаргъа кюнчыкъгъаннъа тебреди. Шыбыла чыммакъ джарыгъанлай, къаргъа къычыргъан да этиб, къысха огъуна баш эннишге мыллыгын атды. Ол бир секундну ичинде—кюнню таякълары да тииб джана тургъан чыракъча, джылтырады; аны къанат тюклерини арасы бла хаўаны, сызгырыб, боран тауш этиб чыкъгъан таушу эшитиле эди, алай болса да джерге джарым джоуз сажнадан джуукъ тигелемей, къаргъа, къысха кенделен бурулуб, къанатларын силкиб кетди; олсагъатдан къулакъланы тунчукъ-дургъан ачы тауш бла, шыбыла да чартлады. Разметнов была келе тургъан адамны эслеген кёзюўде, сыртлыкъда экинчи бригаданы кшошу да кёрюндю. Ол адам джарладан чынъай, бир-бирде уакъ къартлыкъ джортуў да эте, джолсуз джерни келе эди. Разметнов аджирни аны таба буруб, кенъден огъуна ол Шукаръ болгъанын таныгъан эди. Шукаръгъа бир зат болгъанына ишек джокъ эди. Ол салыб арбаны къатына

келди. Аны баш тюклери джанъурда джибиб, башына кьаты джабышхан эдиле, джибиген сакъалчыгыъ бла кьашларында басда¹ кьатханла керюне эдиле. Шукаръны беги кем-кёк кергенген эди, илгиздик болгъан эди. Аны кьараб кергенлей: „Бригада да бир зат болгъан болур... Иш кьатышханды!“—деб, Давыдовну акъылына келди.

— Не болгъанды?—деб, сорду.

— Ёлюмден кючден бла бутдан кьутулгъанма! Ёлтюрюрге умут этген эдиле!—деб, солууун алды.

— Ким?

— Любишкин да, кьалгъанла да.

— Не ючюн?

— Кеслери кылыкъ этиб... Сёз басданы юсюнден чыкьгъанды... Мен джити аузлу адамма, тёзелмедим... Бар сора, Любишкин'а бычакъны алыб, хайда мени ызымдан... Мени тириликим болмаса, мени бусагъатда бычакъ ичимден кьараб турлукъ болур эдим! Алай ёлюб кьаллыкъ болур эдим!..

— Хуторгъа бар ишни аргда айырырбыз!—деб, Давыдов тынчыракъ солуб, буйрукъ этди.

... Бригаданы кьошунда ўа бир сагъат жарымны мындан алгъа оыллай иш болгъан эди: Шукаръ акга, басданы адам ашайлмазча тузлу этгенинден сора, бригаданы кёлюн алыр мурадда, инъирден огъуна хуторгъа барыб, анда кече кьалгъанды да, сора эртден бла ўа юйден мешок да алыб ызына бригадагъа келе тургъанлай, хуторну кыйырында джашагъан Краснокутовну дуркъусуна бурулгъанды, буруудан ичине кириб, кьуукъ кьалаўну джанына урлаўчуча букъгъанды. Шукаръ акганы планы бек тынч зат болгъанды: мараб туруб, шыбыртсыз бир таукъну тутуб башын тюшюртуб, сора келтириб, таукъ эт бла басда джарашдырыб, аны бла бригададан кесине бююреу, сый табаргъа акъыл этгенди. Алайда солууун тыйыб жарым сагъатны джатханды, таукъла ўа аны джюрегин джарыргъа этгенча, алай анда чалманны кьатында кьаза тургъан болмаса, муну кьуукъ кьалаўну кьатына келирге акъылларына келмегенди. Болмагъанында Шукаръ акга „Цып, цып, цып! Тю-тю-тю!“ деб шыбырдаб, ала-ны чакъырыб, кеси ўа, бёрюча тёбени артына кысылгъанды. Къарт Краснокутов'а ол кёзюуде кьаллайла эсе да дуркъудан узакъ болмагъанды. Кимни эсе да акъырын таукъланы чакъыргъан таушун эшитиб, чалман джанына букъгъанды. Таукъла инаныб кьуукъ тёбеге джуукълашхан заманда кимни эсе да кьолу кьуукъну ичи бла сылджыраб чыгъыб, кьолан таукъчукъну аягъындан буўгъанын кергенди. Шукаръ таукъну дженъил огъуна агъаз буўгъанча, бойнун буўб, мешокга сугъа тебрегенлей: „Таукъчукълагъа

¹ Басда—былайда кьаты этидген басда тюлдю: ичине эт зат салыныб той кьуюлуб кьалын шорпача затды.

кӱолму джетдиресе?“—деген сӱзю да эшитиб, чалман джанындан ёрге кӱобхан Краснокутовну кӱргенди. Щукаръ акга асыры эс ташлагъандан кӱолундан мешогун джерге ииб, бӱркюн да кӱолуна ала, керексиз джерге: „Сау бол, Афанасий Петрович!“—деб, салам бергенди. „Аллахха шукур, саубуз, таукъла бламы кюрешесиз дейме?“—деб ол джуаб этгенди. „Керти айтаса, алайды!“—деди Щукаръ.—Эшда былай озуб бара эдим да, кӱарасам: кӱолан таукъчукъ! Быллай тюгю болгъан ёмюрде кӱрмеген эдим да, бар сора бир да тӱзелмегенме. Ансыма, бу алапат тюгю болгъан таукъ не зат эсе да, тутуб джуукъдан бир кӱарамасам дегенме да, ёмюрюмде джашагъанма, ёнье быллай сеир затха уа кӱз ачамагъанма!“

Щукаръны хыйласы адам инанмазлыкъ зат болгъаны себбеден Краснокутов аны ётюрюгюн кысыха огъуна ачды: „Алдама, кӱарт обур!—деди ол анъа.—Таукъгъа кӱарарыкъ болсала, мешокну ичине сукъмайдыла! Не затха урлагъаныны айтда кӱой?“ Бар сора Щукаръ ишни болгъан болумуча ачыкъ этгенди: бригаданы таукъ эт бла басда этиб сыйларгъа акъыл этгенин айтханды. Щукаръны эсинде да болмагъанлай, Краснокутов андан сора ауруу болсун да демей, айтханды: „Сабанчылагъа элтгенликге гюнах тюлдю. Бир таукъчукъну бууб бошагъан эсенъ, аны мешокга ур да, анъа кӱошакъгъа энтда бирни таякъ бла серме, аны тюл, муну, бу кӱозламагъан таукъчукъну, тӱббелчикни... Бир джанъыз таукъдан басда биширелмезсе. Иги мараб дженъил ур, ансы, аллах сакъласын, кӱарт кӱатын эслесе, экибизни да кӱырыр!“ Щукаръ ишни былай болгъанына тиерсиз уллу кӱуаныб, экинчи таукъну да тутуб мешокга салыб буруудан быргъады. Эки сагъатха кӱошха келиб, Любишкин хутордан кӱайтыргъа юч челек кирген чоюнда суу кӱайнай, аны ичинде да тюю ёрге чыгъа, уакъ тууралгъан таукъ этден чоюнну башына шорпа баш кӱалкыб тургъанды. Басда бек таушлукъ болгъанды. Алай’а Щукаръ сынъар бир затдан кӱоркъа эди, ол да неди десенъ, сууу бир тохдаб, башы кӱксюлдюм болуб тургъан сай кӱлден алгъанды да, энди шорпасы иис этмеге эди деб, анъа кӱоркъады. Алай’а иш ол кӱоркъгъанча болмады: басданы бары да бирден махдаб, талпыб ашадыла, бригадир Любишкин’а: мен быллай затны ёмюрюмде да ашамагъанма! Бюгеу бригаданы аты бла, акгачыкъ, сенъе бюсюреу, сыпас этеме!—деб да айтхан эди.

Чоюнну дженъил огъуна бошата тебрегендиле. Чӱрчеги реклери уа кеслери чоюнну тюбюне узалыб, басданы кӱалынын аны кибиб эт кесеклерин чыгъарыб огъуна башладыла. Щукаръны шапалыгъыны бетин ёмюрге дери бедишлик этген иш туура ма ол сагъатда болду... Любишкин бир кесекни чыгарыб аузуна элтирге тебрегенлей, титиреб бети агъарды.

— Бу не зат болду?—деб, бир эзиреген акъ эт кесекни бармакларыны учу бла ёрге тутуб Щукаръгъа сорду.

— Къанатчыгы болур—деб, Щукаръ акга рахат джуаб берди.

— Къан—ат—чыгы? Ма къарачы бери. Ша-ппа!—деб, къычырыкъ этди.

— Ах, мен джарлы, къызла! Тырнакълары да барды!—деб, къатынланы бири ахсынды.

— Огъесе, тырнакъларынъ худжунъа къалсынла сен, налатны—деб, Щукаръ акга къатыннъа кесин атды.

— Къанатда тырнакъла къайдан болукъдула? Тырнакъла? излей эсенъ, кесинъи юбканъы тюбюне къара!—деди акга.

Щукаръ къашыгъын джайылыб тургъан киизни юсюне атыб, кёзлерин джандырыб Любишкинни къолундагъына къарады; къараса Любишкинни къалтыраи тургъан къолунда назик сюекчикни учунда тырнакъчыкъла, тырнакъчыкъланы аралары бла джукъа теричик барыб...

— Джашла биз макъаны ашагъанбыз!—деб, Аким Бесхлебов джюреги титирей, хахай этди.

Бар бу былай айтханлай, халкъны кёлю булгъанды: бек джииргеннъен къатынланы бири сынсый-сынсый секириб ёрге къобуб эки къол аязы бла да аузун тутуб, будканы артына ташайды. Кондрат Майданников Щукаръ акганы, асыры сеир болгъандан чартлаб чыгъарча джана тургъан кёзлерине къараб, къюуб, артына ауб: „Ой, къатынла! Бедишге къалгъансыз!“—деб, къюден бутдан къычырды. Аз джииргеннъен къазакъла аны кёлюн джазаргъа къуреше эдиле. Куженков, кеси-кесин улуу къоркъутхан кибик этиб: „Энди сизге клисагъа кирирге джарарыкъ тюлдю!“—деб, къычырыкъ этди Аким Бесхлебов'а къюгенлеге ачыуланыб: „Былайда не къюкю барды?!“—деб, хахай этди.

— Чоюннъа макъа къайдан келиб тюшерик болур экен?—деб Любишкин дагъыда сорургъа къурешди.

— Ол сууну кёлден алгъанды, анда уа эслемегенди да...

— Итден туугъан чалбаш чымылтыр!.. Не затланы ашатханса сен бизге?! Мени къарным барды! Энди сен джийиргеншли амалтын мен ташлаб къойсам, къалай болур...—деб, Донецковланы келинлери Аниська джыламсыраб аузуна келген аман сёзню къуйду. Ол сёзлени айта келиб, кесини табагъында басданы Щукаръ акганы бетине „шоб“ деб урду.

Къаугъа уллугъа кетди. Щукаръны къоркъгъандан эси кетиб:

— Сабырыгъызны басыгъыз! Ол макъа тюлдю! Керти аллах бла айтама,—макъа тюлдю,—деб, къаты айтханына къарамай, къатынла аны сакъалына бирден джабышхан эдиле:

— Сора ол не затды да?—деб, Аниська Донецкова, уруб ёлтюрюрча ачыуланыб, анъа мыллыгын ата эди.

— Сизге алай кибик кёрюнеди! Кёзюгюзге кёрюннъенди!—деб, Щукаръ алдаргъа умут этди. Алай болгъанлыкъгъа макъа тюл эсе кесинъ бир кемирчи деб бергенинде, Щукаръ

кьолуна алыргъа да унамагъанды... Къатынла бир да кьоймай ачуландыргъанларында, Шукаръ:

— Мылы кьуйрукъла! Юбкалы иблисле!—Бу бош макъа тюлдю, Вустрицады!¹ Сиз аны анъыламайсыз да мени хамхотума джабышхансыз!—деб, айтмаса, даур аны бла тохдарыкъ да болур эди.

— Не-эди-и-и?!—деб къатынла тамаша болдула.

— Вустрица, мен сизге орус тилде айта шоймада! Макъа харамды кирли затды, вустрица уа багъалы къаны болгъан, сыйлы затды! Мени къысха шохум эски заманда Филимонов генералны атчысы болуб тургъан эди да, ма менъе ол айтханды: аланы генераллары ачкъаранъы джюзле бла вустрицаланы джутуб тургъанды! Ол аланы жанлары саулай ашагъанды! Вустрица алкъын чокъурагъындан чыкъмагъанды, ал'а чанчы бла аны бери чыгъаргъанды. Сора чанчыны гыбытына батырыб, джутуб тургъанды. Вустрица хахай этиб джююлдей эди, генерал'а аны богъурдагъына чанчыны чанчыб кьойгъанды. Бу хадаус, вустрицаны тукъумундан эсе уа, сиз аны несин билесиз? Генералла игиге санагъан затны, мен да сиз телилени хантыгъызны татлы этеме деб кьошаргъа да болурма...

Былай айтханында Любишкин тѳзелмей, сермеб кьолуна уллу багъыр чолпуну алыб, тамагъындан не келе эсе алай:

— Генералла?! Хантха кьошаргъа... Мен къызыл партизана, сен'а менъе къайдан эсе да бир итден туугъан генералла этгенча, макъа этми ашатырыкъса?—деб, кычырыкъ этди.

Любишкинни кьолунда бычакъ болгъанча кѳрюб, Шукаръ кьоркъуб ызына бурулуб къарамай, алайдан не кючюн да аямай къачыб тегрегенди.

Давыдов бу хапарны бригадагъа келгенинден сора билген эди, былайда уа Шукаръны хуторгъа ашырыб, атны бираз сюр деб Разметновдан тилеб, къысха огъуна кьошха джетди. Алкъын тюзде жанъур джауа эди. Гремячий Логдан² башлаб аргъы кѳлге дери, кѳкню джартысында, тюрлю-тюрлю бояулу мукгур жанкъылыч турду. Кьошда бир жан джокъ эди. Разметновну ызына ашырыб, Давыдов бригаданы джуукъ джерде сюрюле тургъан сабанларына барды. Алайда ѳгюзле иилиб отлай, плугчу уа—Аким Бесхлебнов,—къошха барыргъа эриниб, баразагъа джатыб, башын да зипуну бла джабыб, жанъур тамчыланы таушларына тынъылаб, къалкыб тура эди. Давыдов аны уятды.

— Нек сюрмейсе?

Аким суймей кьобуб, эснеген да этиб, ышарды.

— Джанъурда сюрюрге джарамайды, Давыдов джолдаш—деди.—Сен аны билемисе? Ёгюз трактор тюлдю. Аны боюн

¹ Вустрица (тюзю: встрица)—адам ашаргъа джарагъан тенгизде болгъан бир тукъум раковина.

² Гремячий Лог—джерни аты.

тюгю не аз да джибиб тургъанлай, боюнса бла бойнун аш-
тыб къанатсанъ, сора ол экинчи джегерге джарамайды. Керти
айтама, алайды!—деб, Давыдовну инанмай къарагъанын эслеб
аны тюшюндюрюрге кюрешди.—Сен андан эсе барыб ол уру-
шну, туююшню тохдатсанъ иги эди,—деди дагъыда.—Майдан-
ников эртденли бери Атаманчуковгъа къадалыбды... Буса-
гъатда ўа майна ол сабан ызда ала туююше турадыла; Кон-
драт ёгюзлени ийгиз дейди Атаманчуков'а анъа: „Мени ёгюз
ийгениме кесинъи сукъма, тохдамасанъ башынъы уатырыкъма...“
дейди. Майнама, энди ала бир-бири джагъасындан алыб тура-
дыла!

Давыдов ол джанында сюрюле тургъан джерге къараб,
керти да туююше тургъанлагъа ушагъан затны кёрдю: Май-
данников темир чомачаны, уллу бычакъны силкгенча, къолун-
да силке эди, узун Атаманчуков'а бир къолу бла аны боюнса-
хадан ары тюрте, бирси къолун'а джумдурукъ этиб артына
джашырыб тура эди. Таушлары ўа эшитилмей эди.

Давыдов ашыгъыш ала таба тебреб, узакъдан огъуна:

— Энди бу'а не ишигизди?—деб, къычырды.

— Да къалай этеик, Давыдов! „Джаум джаўа турады, бу'а
сабан сюреди! Алай этсе ёгюзлени боюнлары зее боллукъду-
ла! Джанъур тохдагъынчы ёгюзлени джибер“—деб мен айта-
ма, бу'а атамы анамы айтыб: „Ол сени ишинъ тюлдю!“—дейди.
Сора бу мени ишим болмай кимни ишиди да, итден туўгъан?
Кимни ишиди сора, хырха ибилис?—деб, энди Атаманчуковгъа
айланыб, чомача бла да кериле, Майданников къычырыкъ эт-
ди. Ала бир-бирлерине къол джетдиргенлери былай къарагъан-
лай да таныла эди: Майданниковну кёз башында эрик тенъли
кюлтюмю бар эди: Атаманчуковну да келегини ёзюю кенде-
лен джылтыргъан эди, джюлюнъен кёбген эринине къан
джайылгъан эди.

Майданников, Давыдов келгенине уллу кёллю болуб.

— Колхозгъа заран салыргъа ўа къоймам!—деб, къычыр-
ды.—Ёгюзле колхознукъудула, меникиле тюлдюле!—дейди
ол.—Сора колхознукъуланы терилерин сояргъамы керекди?
Ёгюзледен арлакъ тур, къанлы!..

— Сен менъе оноў этме! Уругъа ўа эркинлигинъ джокъ-
ду! Тохдамасанъ къарлаўну алырма да, сени мен бетинъи баш-
ха тюрлю этерме!

Мен норманы толтурургъа керекме, сен'а менъе чырмаў
боласа!—деб, Атаманчуков бети да агъарыб, сол къолу бла
джагъасын этерге кюреше, хырылдай эди.

Давыдов, келе-келиб Кондратны къолундан да чомачаны
тартыб алыб, аякъларыны къатыны ата:

— Джанъурд! сюрюрге джарамаймыды?—деб, бойнун эки
джанына ата:

— Хозяинлада джарамайды, колхозда ўа боллукъду!..—деб
кесин кёбдюруб, джуаб берди.

— „Боллукъду“ — дегенинъ неди?
— Алай дегеним‘а планны толтурургъа керекди! Джанъур болса болмаса да сюрмесенъ‘а—Любишкин эртденден инъирге дери этинъи ашарыкъды.

— Ол таурухчукъланы къой... Тюнене, кюн ариуда норманы сюрюб, толтурганмыса?

— Къолумдан келгенни сюргенме!

— Майдников джанды:

— Десятинаны тёрт этиб бирин сюргенди! Къара, аны къаллай ёгюзлери барды! Узалыб мююзлерине джетеллик тюлсе, сюргени уа къаллай бирди? Кел, Давыдов! Бир кёрюрсесе.—Ол Давыдовну джибиген польтосуну дженъинден тутуб баразагъа элтди; асыры джюреги къобхандан сёзюн джартыкъурту айта:

— Юч вершок бла джарымдан джукъа сюрмезге деб оноу этгенбиз, муну уа къалай болгъанын ма кёресе, кесинъ ёлчеле да кёр.

Давыдов энишге илиб, джумушакъ баразагъа бармакъларын сукъду. Баразаны тюбюнден къырдышха дери мииклиги вершка бла джарым, эки вершкадан кёб тюл эди.

— Бу сюрююмюдю? Бу джер сюрюу тюлдю, джерни чанчакълауду! Быллайла этгени ючюн мен муну тюнене огъуна тюерге тебреген эдим. Бу сюрген джерлени бютеу барына айлан да къара-теренлиги быллайды!

— Бери келчи сен! Сенъе айтама!—деб, Давыдов, ёгюзлени, асыры разы болмай ие тургъан Атаманчуковну кесине чакъырды. Ол эрине-эрине, ашыкъмай, келди.

— Бу неди... Сен быллайла нек сюресе?—деб, Давыдов тишсиз аузун ачаракъ эте, акъырын сорду.

— Сиз‘а къалай сюрерик эдигиз? Сегиз вершок ташайтыргъамы дейсиз?—деб, Атаманчуков кесин эрши эте, къымыжа джюлюннъен башындан бёркюн алыб, баш ура:—Сау болугъуз! Кесигиз сюрююз андан терен! Сёзде барыбыз да этебиз, къобуздача, иште уа джукъ да джокъ!

— Сен бетсизни колхоздан къысдаргъа бек сюрерик эдик! Къысдалгъан да этерсиз—деб, Давыдов кём-кёк кёгериб, къычырыкъ этди.

— Ый марджа! кесим кетерме! Сизге кесими теблегирча мен алай атыла-сатыла айлангъан адам тюлме... Былда кючюмю не ючюн тауханамы билмейме!—деб, сызгъыра-сызгъыра, къош таба кетди.

Инъирде, бютеу бригада къошха джыйылгъанлай, Давыдов:

— Бютеу бригаданы аллында быллай вопрос салама: колхозну да, совет властны да алдаб, юч вершка бла джарым теренликде сюрюб джерни халек этген, ётюрюк колхозникге къалай этерге керекди? Биле тургъанлай, джанъурда ёгюзлени джегиб, джараусуз этерге кюрешген, кюн ариуда уа нор-

маны джарымын толтурмагъан адамгъа не оноу этерге болдукъду?

— Къысдаргъа керекди!—деди Любишкин. Артыкъсызда бек къатыла Любишкинни джанындан болдула.

— Барды сизни арагъызда алай заранчы колхозник. Ма ол!—деб, Давыдов арбаны арышына миниб тургъан Атаманчуковну кѣргюздю.—Бригада бютеу былайдады. Голосованиеге салама: заранчы, эринчек Атаманчуковну колхоздан къысдаргъа разы болгъан, къолун ѳрге тут!

Джыйырма джети адамдан джыйырма ючюсю къысдаргъа деб къол кѣлтюрдю. Давыдов къол тутханланы санаб:

— Кет!—деди.—Сен энди колхозник тюлсе, бу керти затды! бир джыл кетгенден сора кѣрюрбюз: кесинъи игиге бурсанъ, алырбыз. Энди джолдашла, тынъылагъыз, мен сизге бек керекли эки-юч сѣз айтырыкъма. Хазна къалмай барыгъыз да аман ишлейсиз. Бек аман! Джанъыз Майданников болмаса, нормасын толтургъан бир да джокъду. Бу уллу бедешлик ишди, экинчи бригададан джолдашла! Былай ишлеу бла бети-бизге айыб тюшер. Бу ишлеу бла кѣзню джумуб ачхынчы къара къанъагъа тюшюб, андан бери чыгъалмай къаллыкъбыз! Колхозда бу тукъум иш болмакълыкъ уллу айыбды, муну тамыры бла тас этерге керекди!

— Норма асыры ауруду, кючюбюз джетмейди. Ёгюзле тартмайдыла,—деди Аким Бесхлебнов.

— Аурудуму? Ёгюзлеге? бош хапарды! Сора Майданниковну ёгюзлери къалай сюредила? Мен сизни бригадагъызда къалама, Атаманчуковну ёгюзлерин да кесиме алама. Кюннѳе бир га, таб га бла четверть сюрюрге боллугъун мен сизге кѣргюзюрме.

— Э, Давыдов, сен'а биле кѳре эдим!.. Башынъ иги ишлейди!—деб, чал бола тебреген сакъалындан тута Куженков кюлду.—Атаманчуковну ёгюзлери бла уа шайганны мюйюзюн да къобарыrsa! Ала бла бир гектарны мен да сюрeim...

— Кесинъикиле бла сюреллик тюлмюсе?—

— Ёмюрде да сюрелмем!

— Сора кел аушдурайыкъ? Сен Атаманчуковнукъула бла мен да сеникиле бла. Ашхы?

— Болсун, бир сынайыкъ—деб, сагъышланыб, сагъыракъ болуб Куженков джуаб берди.

Давыдов кечени тынчлыкъсыз ашырды. Ол будкада джукълагъан эди, алай болгъаны ючюн будканы баш къанджалын джел дюнъюрдетгенденми эди, джанъур джибитиб къурумуй къалгъан польтону тюбюнде джатханы бла кечеги суукъдан-меди, огъесе тюбюне джайгъан тонунда бюрчелени ашагъанынданмы эди—кече къысха-къысха уяныб тургъанды.

Танъ джарый тебрегенлей, Кондрат Майданников аны уятды. Кондрат ол замангъа бютеу бригаданы аякъ юсюне миндирген эди. Давыдов будкадан чынъаб тюшдю. Кѳкню кюн

батхан джанында джулдузла мутхуз джылтырадыла, джаяча бюгюлген джанъы айда кёкню кёксюл къурч кёбесинде алтын оюула джандыла.

Давыдов, кёлден суу ала да, бетин кьолун джуа эди. Кондрат да аны кьатында ёрге сюелиб, кимден эсе да кёлю кьалгъанча мыйыкъларыны учун кьаба:

— Кюннъе десягинаны артыгъы бла ол кёб ишди... Тюнене сен, Давыдов джолдаш, асыры оздургъанса! Айтханыбызны толтуралмай бир айыблы болмагъа эдик...—дей эди.

— Бютеу болгъан бизни кьолубуздады, бары бизникиди! Неге кьоркьаса сен, тели?—деб, Давыдов анъа кёл бере эди, кеси ичинден: „Сабанны ичинде ёлюб кьаллыкъ эсем да, айтханымы толтурурма! Кече фонар джандырыб сюрсем да, га бла четверт бошамай'а кьоймам, алайсыз амал джокъду. Бютеу ишчи классха бешишди ...дей эди.

Давыдов гетен кёлегини этеги бла бетин сюртюб бошаргъа, Кондрат кесини ёгюзлерин да аныкъланы да джегиб:

— Джюр!—деб, тауш этди.

— Плугланы чархларыны джызылдагъан таушлары кьагыш Кондрат Давыдовгъа ёгюзле бла сабан сюрюуно он джылла бла джыйылгъан усдалыкъларын анъылатды.

— Биз эм иги плугга сакковскийни санайбыз: сёз ючюн, ма аксай плугну алыб кьарайыкъ, ол иги плуг болгъанына сёз джокъду, алай'а ол сакковский плугга джетерге кёб керекди! Ол аныча ишленмегенди. Биз былай оноу этгенбиз: хар кимге да юлюш-юлюш этиб, бериб, сора ким да кесиникин сюрсюн деб. Эм алгъын'а Бесхлебнов да, Атаманчуков да, Любишкин да алагъа кьошулгъан эди—бир болуб бир-бирини ызындан сюрюб башлагъан эдиле „Колхоз эсек плугланы да бир-бири ызындан салыргъа керекбиз,—деген эдиле. Айтханларыча барма кьойдукъ. Къарасам иш оюн болуб турады... Алда баргъан плуг тохдагъанлай, артдагъыла да тохдаргъа керек болады. Алдагъы джалкьаудукъ этиб аўнай-саўнай барса, артдагъыла да амалсыз болуб, аны тенъли барадыла. Бар, сора хайда бунт чыгъаргъанма: „не да мени алда барыргъа кьоюгъуз, не да хар кимни юлюшюн башха беригиз“—дегенме да тохдагъанма. Алай сюрюрге джарамагъынын Любишкин да эскерген эди. Сора кимни кьалай ишлегенин да билмей эдик. Бар, сора юлюш-юлюш этгенбиз, мен да аладан кетгенме, ол кюн огъуна бу пасыкъланы хорлагъан да этдим! Бизде хар юлюш бир десятина болады: джюз бла юч джыйырма сажна узуну, онбеш сажна да кенъи.

Сюрюлюб тургъан джерге кьараб, Давыдов:

— Узунуна сургенигизча, кенъине ўа нек сюрмейсиз?—деб сорду.

— Ол'а не ючюндю десенъ: сабанны узунуна барыб, баразаны аягъына чыкьгъанлай, ёгюзлени саўда тогъай айландырыб, бириси баразагъа алай кьайтаса, анъыладынъмы? Алай

болмай, кенъине да сюреме деб, ёгюзлени къысха бурсанъ, аланы боюнларын аурутурса, бойнун джаур не да сакъат этсенъ сора ол ёгюз бошалды, сабаннъа джараусуз болду! Ма ол себеден сабанны узунуна сюрюб бараса, сора кенъинде уа ёгюзлеринъи да бура-бура онбеш сажнаны бош бараса. Трактор'а къысха бурулду да сюрдю да тебреди, юч-тёрт къош ёгюзню уа алай къысха къалай бургъун? Алай этеме десенъ'а айланчда тили къоймай сюрю ючюн, стройдача, сол аякъны ююнде бурулургъа керекди. Ол зат ючюн ёгюз бла сюрюллюк джерни кенъин узун тутаргъа джарамайды. Трактор бла сюрсенъ'а не къадар кенъ болса, ол къадар тынч болады. Ёгюзле бла уа джюз бла юч джыйырманы узунуна алама, кенъинде плугну бир джанына аударама да бош барама. Ма мен сенъе аны суратын салыб къояйым—деб, Кондрат къарлауну джитиси бла джерде бир узун джер юлющню суратын сызды.

— Былайда тёрт десятина барды дейик, узуну джюз бла юч джыйырма сажна болсун, кенъи да юч джыйырма. Энди мен бир баразаны узунуна бардым, бери-къара: мен бир десятинаны сюре эсем, кенъине онбеш сажнаны баргъанлай экинчи баразагъа киреме, алай болмай тёрт десятинаны да бирден сюреме десем'а—юч джыйырма сажнаны бошуна тогъай айланыргъа керекме. Табсызды да? Анъыладынъмы? Къаллай бир заман къорайды...

— Анъыладым. Сен аны менъе бек ачыкъ этдинъ.

— Сизни сабан сюренигиз болгъанмыды?

— Огъай, къарнашчыгъым, ёмюрюмде сюрмегенме. Плугдан хапарым барды, аны баразада бардыра уа билмейме. Сен менъе кёргюзсенъ, мен анъыларыкъма.

— Сизни плугугъузну мен бек къысха джарашдырайым, сора сизни биргегизге бир-эки баразаны барыб кёргюзсем, андан ары кесигиз юренирсиз да къалырсыз.

Кондрат Давыдовну плугун джарашдырды, ёрге кёлтюрюлюгюн кёлтюрюдю, юч вершка бла джарым теренликге бошлады, сора адам эслемезча „сиз“ дегенден „сен“ дегеннъе кёчюб, ёгюзле да бара тургъанлай:

— Сюрюб башлайыкъ, сен къараб барлыкъса, бу салгъаныбыз ёгюзлеге аур болса, ма бу затны былайгъа дери ызына бурлукъса деб анъылатыб башлады.—Муну атына бизде бёчкечик дейдиле, кёремисе, ол къысхартылыргъа, узун этилирге ишленнъен сынджыргъа тагъылады, бараза сынджыр'а бегиб турады. Бёчкечикни бурсанъ плугну темири бир кесек тышына джалларыкъды, алай болса уа толу сегиз дюйюмну алмай, алты дюйюмну тутарыкъды, сора ёгюзлеге да тынчыракъ боллукъду. Хайда, тебреик! Цот къашха! Цоп!.. Давыдов джолдаш, къарыууну къалдырма!

Давыдовну ёгюз башчысы—гитче джашчыкъ сыбыртхысын чакъдыргъанлай, алда баргъан ёгюзле бирден тебретиле. Давыдов бираз джунчуяракъ да болуб, глосладан, къадалыб,

бычакъ кесиб, сора джим-джым джылтырагъан къаблаучу темир джаулу къара кулданы, джукълагъан чабакъны аўдургъича, аўдуруб баргъанына къарай, плугну ызындан тебреди. Баразаны аягъына ётуб, тышына чыкъгъанлай, Майданников чабыб джетиб:

— Плуг табанына таяныб барыр ючюн, баразадан чыкъгъанлай сол джанына аўдурургъа керекди, сора къаблаучу темирни ариулаб кюрешмез ючюн'а, ма былай эт, бери къара! Алай айтыб, онъ глосдан басыб плугну бир джанлы этгенлей, къаблаучугъа джабышыб тургъан топракъ, джаланыб алыннъанча, сыбдырылыб айырылды. Ма кёремисе, былай этерге керекди!—деб, Кондрат плугну ызына аўдуруб, ышарды.—Былайда да техника барды! Плугну алай эте билмесенъ, сабанны ол джанына джетгинчи къаблаучуну да, темирни да къарлау бла ариуларгъа керекди. Былай этсенъ'а, плугунъ джууб алгъанча, кирсиз болур, кесинъ да бош болуб, бара тургъанлайынъа тюгюн буруб джубаныргъа да болурса. Мачы!

Алай айтыб Давыдовгъа тюгюн хизенин узата, кеси цыгаркасын бурду. Сора башы бла ёгюзлерин кюргюзе:

— Кёремисе, ол къотара тургъан бизни аман къатынды! Плуг таб джарашханды да баразадан чыкъмайды, ол кеси джанъызлай сюрюрге да боллукъду...

— Сенде ёгюз башчы къатынынъмыды?

— Олду. Аны бла ишлерге да тынчды. Бир-бирде къыджыраб къоркъутсанъ да, кёлю къалмайды, кёлю къалса да кечеге джетгинчиди. Кече джарашдырады,—къалай алай денсенъ да, кесибизбиз...

Кондрат ышарыб, узун-узун атлай, къарады.

Эртден азыкъгъа дери Давыдов десятинаны тёртден бирин сюрдю. Ол асыры да тартмай, басда ашады, сора ёгюзле ашларын бошагъынчы сакълаб туруб, Кондратха кёз къыса:

— Башлайыкъмы?—деб, сорду.

Мен хазырма. Анютка, сюр ёгюзлени!—деди Кондрат. Энтда джанъыдан—бир баразаны ызындан бир бараза—плугну бычагъы бла темири кесген, джюзле бла джылланы басылыб, къагыб тургъан къырдыш башы тюбюне аўнайды, хансланы тамырлары юзюлюб-юзюлюб кёкге айланадыла, сагалланнъан къырдышны баш джаны сабанны къара баразаларына джашынады. Къаблаучу темирни къатында джер, уакъ—уакъ силкиниб, джюзюб баргъанча, бурулуб, башы тюбюне айланады. Кюн алкъын миикдеди, алай болгъаны ючюн, плугну аллында баргъан ёгюзлени бири терлеб, джабагъы арыта тургъан тюгю къаралдым болгъанды... Инъир болгъанында Давыдовну ботинка ашагъан аякълары талай эдиле, бели ауруй эди. Абынабына кеси сюрген джерни ёлчелеб, кюйген букъудан къаралгъан эринлерин ышартды: бир кюннъе бир десятина сюрюлгенди.

— Хы, къаллай бир джерни башын тубюне этдинъ?—деб, Куженков, ышарыб, самаркъау этерек, аякъларын сюйрей, арыб келген Давыдовгъа сорду.

— Сен къаллай бир болур деб умут этесе?

— Джарты десятианы сюрелгенмисе?

— Огъай, хомух, артыгъы бла десятиана!

Аягъын тырнау ну тишине кесдириб, анъа да джубуран джау джагъыб, Куженков, мурулдай-мурулдай, Давыдов сюрген джерни ёлчелерге кетди... Джарым сагъатдан иги къарангъы да болуб, андан ызына къайтыб келиб, огдан арлагъыракъ олтурду.

— Нек тынъылаб тураса, Куженков?—деб, Давыдов сорду.

— Аягъым не эсе да ауруйду... Айтыб не айтыркъса, сюрген эсенъ, энди анъа не сёз барды... Уллу уа, уллу ишди!—деб, амалсыз джуаб этиб, келиб отну къатына олтура, зипунун башына тартды.

— Аузунгъа бушдукъ этдиле дейме? Энди юрмезсе!—деб, Кондрат ха-ха-ха—деб, кюлдю, Куженков'а тынъылаб, джукъ эшитмегенча этиб къойду.

Давыдов будканы къатында таяныб, кёзлерин къысды. Шынкъартдан агъач кюлиис ура эди. Аякъларыны тубю асыры кёб джюрюгенден отча джана эдиле, балтырлары да ауруй эдиле: аякъларын къалай узатса да, къалайгъа салса да, табсыз салынгъанча кёрюне эди... Олсагъатда огъуна, джатар-джатмаз, чайкъала тургъан къара топракъ аны кёзлерини аллы бла джюзюб тебреди: сабан темирни акъ аузу джерни таушсуз джырыб, аны бир джаны бла уа къара джер кесини тюрсююн тюрлендире, чайыр къайнагъанча къайнаб, къусары келгенин эскериб, Давыдов кёзлерин ачды. Кондратны да кеси таба чакъырды.

— Джукълаялмаймыса?—деб, сорду ол.

— Къалай эсе да башым тегерек айланады, кёзлериме джер плугну тубю бла баргъанча кёрюнеди...

— Алай хар къуру да болуучанды—деб, Кондрат мынъа джан аурута ышарды.—Кюнню кюн узуну джерге къарагъанлай айланаса да, башынгъы тегерек айлангъаны аны ючюндю. Былайда джерни тылпыуу кючлюдю да, адам эсирирге да боллукъду. Давыдов, сен тамыбла джерге алай кёб къарама, тёрт джанынъа ары-бери къарай айлан.

Кече Давыдов бюрчеле ашагъанын билмеди, не атланы кишнегенлерин, не да кеч уча келиб, аушну сырглыгъында кече къалгъан киик къазланы къычыркъларын эшитмеди—ёлген адамча, джукълаб къалды. Ол, танъ атарны аллы бла уяныб, Кондратны зипунгъа чырмалыб, будканы къатына келе тургъанын кёрдю.

— Къайда эдинъ сен?—деб, Давыдов башын кёлтюрюб джарты уяна сорду.

— Сени ёгюзлеринъи да кесимикилени да кютюб келеме. Ёгюзле иги тойгъандыла. Ары чатха элтген эдим да, анда ўа ханс уллу кёре эдим...

Кондратны хырха таушу узакъдан-узакъда чыгъа, тас болду... Давыдов аны сёзюю артын эшитмеди: жанъыдан джукъу аны башын чыкъ джибитген тоннъа аўдурду...

Ол кюн Давыдов ашхам болургъа десятина бла четверть сюрдю, Любишкин бир десятина, Куженков—десятинагъа бир кесек керекли, сора не азда кишини эсинде болмагъанлай, биринчиге Антип Грач чыкъды, ары дери ўа ол къарыўсуз къаумда эди, ол къаумну кесине да „къарыўсуз команда“—деб Давыдов алай атагъан эди. Ол Титковну арыкъ ёгюзлери бла сюре эди,—азыкъгъа тохдагъан заманда ўа къаллай бир сюрсенин джашырыб къойгъан эди; ёгюз башчысы болуб иш-леген аны къатыны кюнорта азыкда кеслерини ёгюзлерине джети гюренке концентратны этегине куюуб, ёгюзлеге алай ашатхан эди; Архип'а кюнорталыкъдан къалгъан ётмек умурланы да джыйыб ёгюзлеге къабдыр деб къатыныны этегине куйгъан эди. Любишкин аны эслегенинде ышарыб:

— Кесинъи къатдыргъанса, Антип!—деген эди.

— Къатдыргъан да этерме! Бизни тукъумубуз ишде артха къалыўчуладан тюлдю—деб, Грач этрдеден кюн кюйдюрюб тургъан бети андан да бек къаралыб, ачыў этерча джуаб берди. Керти да, ол къаты кюрешген эди—инъирге десятина бла четвертни сюрюб бошагъан эди. Кондрат Майданников ёгюзлерин иги кеч болгъандан сора сюрюб келди. „Къаллай бир сюрдюнъ?“—деб, Давыдов соргъанында, Кондрат: „Десятина бла джарымгъа бир кесек керекли сюргенме,—деди.—Цыгарка буругъа тютюнчук беригиз... кюнортадан бери ичмегенме...“ деб, Давыдовгъа къуаныб къарады.

Ушхуур ашаб бошагъандан сора Давыдов бюгюн этилген ишни юсюнден былай айтды:

— Экинчи бригадада, джолдашла, бизде социалист эришиў бек кенъ джайылгъанды! Иш аллына уллу силкинъенди. Сабан сюрюўде иги ишлери ючюн колхозну правлениесинден бригадагъа большевик бюсюреў! Багъалы джолдашла, биз артха къалыўдан чыгъарыгъыбыз хакъды! Чыкъмай да къалай болур, норманы толтурургъа кълубуздан келлигин кесибиз кёзюбюз бла кёрдюк? Энди тырнаўгъа кюч салыргъа керекди! Тырнаў юч кере этилмей амал джокъду. Майданниковха, керти ударник болгъаны ючюн, артыкъ да бюсюреў!

Тышырыўла саутланы джуўдула, плугчула джукъларгъа джатдыла, ёгюзлени отлатыргъа сюрдюле. Кондрат кълкый башлагъанлай къатыны, Кондратны зипунуну тубюне кире, эрин тюртюб:

— Кондраша! Давыдов сени уллулаб... махданнъанча этди... ударник дегени ўа не зат эди?—деб, сорду.

Кондрат кѣб кере эшитген эди ол сѣзню, алай болгъаны ючюн былайда аны магъанасын анылаталмады. „Давыдовха соруб билирге керек эди!“ деб джюреги кыйнала, ичинден сагъышланды. Алай'а къатынына джукъ айтмай кыйса, ол мени джукъ билмегеннѣе санарда, сыйым тюшер деген болур эди, къарууна кѣре анылатыргъа таукел болду.

— Ударникми? Ой сен тели къатынны огъесе! Ударникми? Гмм... Ол'а... сенѣе бираз тынчыракъ къалай анылатсын адам? Сѣз ючюн, шкокада пистонну чанчхан джити темирчик барды аны аты ударникди. Шкокну ичинде ол бек магъаналы затды, ол болмаса, шкокну аталлыкъ тюлсе... Колхозда да аны кибикди: ударник эм баш адамды, аныладынмы? Энди дженъил джукълаб къал, кюрешме мени бла!

Соруула:

1. Бригада да сабан сюрююню нормасы нек толмай эди? Колхозникле ишни бирча этеми эдиле?
2. Давыдов бригадагъа келгенлей колхозниклеге ишни юсюнден не айтды?
3. Атаманчуковну колхоздан не ючюн чыгъардыла?
4. Давыдов кеси юлгю кѣргюзюб, норманы къалай толтурду, нормадан артыккыны къалай сюрдю?

Иш:

1. Башдан аякъ окъугъандан сора хапарын айтыгъыз.
2. Сизни элигиз, совхозугъуз, колхозугъуз, бригадагъыз ким бла эришедиле? Аланы юсюнден жарашдырыб хапар джазыгъыз.

КЪОЧХАРЛАНЫ КЪАСБОТ (БАГЪЫР УЛУ)

(1834—1940).

ДЖАШ БОЛДУМ.

Къар кюнледе кечем тубан, кюнюм чарс,
Кёб заманланы болуб турдула кёзлерим тас.
Байланы, бийлени къолунда,
Падчахлыкъ властны зорунда.
Ненча джылланы кёб артыкълыкъла сынаб,
Сан къыйынымы табмай хар кюнде джылаб,
Бу артыкълыкъда мен къыйынлы кёб кюнлерим
кетдиле.

Ол кир законда къан ичген къуртла кёб артыкълыкъ
этдиле.

Джалдан юйюме къайытыб келсем,
Юйюм гырджынсыз тура эди,
Бу къыйынлыкъда джашаялмайын
Атам кёб сагъышла къура эди,
Байланы, бийлени залимлигинден
Атам саулай ёксюзлюк сынадым,
Кесим кибик кёб джарлыланы
Кёрюб, чыдаялмай, джыладым.
Эски закон, къара, кир закон
Кёб джарлыланы тас этди,
Ленинни джарыкъ ёмюрю
Мени джанъыдан туугъан джаш этди.
Энди мен джанъыдан туугъанма
Къарачайда ариу таулагъа,
Сыйлы партия менъе бергенди
Бу эркинликни саугъагъа.
Джуртуму ёрге ёсдюрюб барады
Ударниклени къоллары,
Менича джырчыла бары джырлайла
Ачыкъ болгъанды джоллары.
Совет власта мен да джырлайма
Джанъы джашауну юсюнден,
Къан ичгенле бизден кетдиле
Сыйлы партияны кючюнден.
Эндиге дери джюз джылымдан эсе,

Энди онбеш джылым баш болду,
Бийле, байла барысы
Бизни дуниядан тас болду.
Совет къралда жарыкълыкъ джашнайды
Джаз майда чакъгъан ханс киби,
Сыйлы Лениннъе джырла джазама
Онбеш джылы толгъан джаш киби.
Мен онбеш джыл тергеб турама
Совет власта атыма,
Уруш болгъанлай мен да чыгъарыкъма
Бир джау келелмез къатыма.
Мени сыйлы джуртума этген джырларым
Чырта джетмейди келоме,
Джуртха ёшюн сялгъан джауланы
Джибермем сыйлы джериме!
Кёб тенъизле кършалаб туралла
Мени джуртуму джагъасын,
Бизни партиябыз таба биледи
Къарт джырчыланы багъасын.
Колхозларыбыз кенъ джерле алыб,
Тюзледе сабан сюрелле,
Стахановчула, кёбден-кёб болуб,
Этер ишлерин билелле.

Соруула:

1. Джырчыны джаш заманы къалай кетгенди? Ол кюн, некъ кёрюнмегенди?
2. „Къан ичген къртгла...“ деб кимлеге айтылады?
3. „Атам саулай ёксюзлюк сынадым“ дегенни къалай анъылайсыз?
4. „Эндиге дерн джюз джылымдан эсе, энди онбеш джылым баш болду“ дегенни къалай анъылайсыз?
5. Къарт джырчы Къасбёт совет власта табхан джашаууна къаллай багъа береди?

ЁРТЕНЛАНЫ АЗРЕТ ЛОКЪМАННЫ Д ЖАШЫ

(1907—1955).

ОКТЯБРНЫ БАЙРАМЫ ЭДИ.

Минълеб джанла джашау кѣрген,
ишчи халкъгъа хурлукъ деген,
Капиталгъа ёлюм берген
Октябрны байрамы эди.

Мазлумланы, факъырланы
уруда тутханланы
чачыб чыккъан, ол къаланы
Октябрны байрамы эди.

Коммунизмни дженнетинден,
эмда татлы кѣгетинден,
джарлыла ашасын деген:
Октябрны байрамы эди.

Социализм тушманларын,
Эмда ачы джауларын
тѣкген аланы къанларын
Октябрны байрамы эди.

Болсун халкъгъа да тенълик деген,
ишчи, эллиге эркинлик деген,
бизге бу хурлукъну берген
Октябрны байрамы эди.

Терсликсиз тюремде джатхан,
эти терисине къатхан,
Джазыкъланы тышына чыгъаргъан
Октябрны байрамы эди.

Халкъны синифлеге бѣлген,
джарлыланы ызындан кюлген
залимлеге, ёлюм берген
Октябрны байрамы эди.

„Дунияда адам джашамасын,
менден башха ашамасын“
дегенлени чачхан башын
Октябрны байрамы эди.

Адамны хайыуанныча джекген,
ишчилени къанын ичген
байланы тас этген
Октябрны байрамы эди.

Мындан он джыл алгъа туугъан,
капиталны кенъе къуугъан,
таза бла кирни джуугъан
Октябрны байрамы эди.

Соруула:

1. Октябр байрамны биз къачандан бери эмда нек сыйлайбыз?
2. Коммунизмни дженнетинден... татлы кегетинден дегенни къалай анъылайсыз?
3. Ишчиге, эллиге, халкълагъа тенглик, эркинлик берген Октябрны байрамы дегенни къалай анъылайсыз?

ТАУЛУ СТУДЕНТНИ АУЗУНДАН.

Ол таш ёзенде—
Мутхуз гёзенде,
Мен бир джарлы таулудан туудум,
Джалчылыкъ бла,
Малчылыкъ бла
Аягъыма чабыр бау буудум.
Къолумда таякъ,
Джаб-джалан аякъ
Хар кюн сюрюу ызындан кетдим,
Къыш боранлада,
Къая ранлада
Къалтырай, титирей къой кютдюм.
Таймай бу халда
Къош бла малда,
Тююлюб, унугъуб джашадым
Башым айланыб,
Тилим байланыб
Кесим кютгенлеге ушадым.

Мен инсан эдим
Кёр аллах!.. дедим,
Андан да бир мадар чыкъмады.
Межгитге бардым
Чёлюб джалбардым
„Кет!..“ делле молла бла къады.

Джарлылыгындан
Итге саналгъан
Къаумдан болгъанымы сездим.
Бу кючлюклени,
Аур джюклени
Кёлтюре зор кезюуден бездим.
Хей озгъан заман!
Сенге джаиаман
Сен мени бла кёб ойнадынъ.
Бойнумдан бууб,
Къанымы куюоб
Сан-санымы эзинъ чайнадынъ.
Революционер,
Кючлюк чекгенлер
Къалмай бу ишге кёз ачдыла.
Бирлик кюч бла
Сюнюю уч бла
Залимлени къумлай чачдыла.

Ма, кезюу келди:
„Окзугъуз“!—деди
Мен да джарыкъ жолну сайладым.
Джахил къалмайым,
Сокзур болмайым,
Деб илмугъа джюрек байладым.

Кёб джерде джюрюб,
Кёблени кёрюб,
Тюзлюкге бой салдым ийилдим,
Зорлукъдан эрек
Халкълагъа керек
Затланы энди мен да билдим.
Джарлыны джакълар,
Онъсузну сакълар,
Бир таукел джюрекли джаш болдум,
Терсликни ургъан
Тюзлюкню къургъан
Большевиклеге джолдаш болдум.
Джокъ болсун бийлик;
Ханлыкъ, буржуйлик,
Джокъ болсун къан ичгенни аты!..
Джашасын тюзлюк,
Мюлке эгизлик,
Джашасын Ленинни мураты!

27-ХІ-28 сж.

АНЪА „ЗУКУ ЧИБИН“.

Джанъылыкъ-джарыкълыкъ Зорлукъну юйютед
Кёзлени ачады, Советлени оту,
Эскиликни уруб Кетед дин, ораза—
Бомбача чачады. Джаулары саууту.

Джарлыны кетеди Айырылад джарлы бла
Кёзлеринден ауу, Джауу арасы,
Кёред ол молланы Джан тартыб солуйду
Фитнасын алдауун. Молланы классы.

Безгек тийиб титирейд Къан ичген къаумгъа
Оразаны чагъы, Бичилед тар кебин,
Туталмайд молланы — Моллагъа не ашхы?!.
Алгъынча аягъы. — Анъа „зукгу чибин!..“

Соруула:

1. Джанъылыкъ-джарыкълыкъ кёзлени ачады, эскиликни уруб бомбача чачады дегенни къалай анъылайсыз?
2. Моллала, афендиле кимлеге джараулу ишлегендиле, аланы фиғналары леб неге айтыла, ы?
3. Оразаны адамгъа зараны неди? Ол класс джауу сауутуду дегенни къалай анъылайсыз?
4. Анъа „Зукгу чибин“ деген сёзюу къалай анъылайсыз?

УУЧУЛА.

- 1— Къар терен. Ай джарыкъ
Джарыкъ ышаннъа джарарыкъ
а... марджа уугъа чыгъарыкъ?
- 2— да... болмаса ўа атарыкъ?
- 1— Бир да къайгъырма аны ючюн сен
Керек затны къурадым мен
Дженъил бол алан кий чабыр!
- 2— ой, ашыкъдырмачы, сабыр!
- 1— Бир къаралды кёрдюм гяур.
- 2— Ол къабырды тели, къабыр!
бирини асыры ичи суймей,
бири да къадалыб иймей,
Бир чабады аякълары ташха тиймей,
бири да джунчуб табанын да иги киймей,
не болса да кетдиле,
чаулагъа джетдиле.
- 1— майна къоян—майна къоян!
джукъунъ келиб турмада уян!

- сеи тели кёреме баян!
хайда—хайда ызындан таян!
- 2— Огъай... бери айланыб келеди,
марджа бугъун бизни кёреди!
талада да эки ит юреди!
огъесе адаммы сюреди?
- 1— къояннъа туююл къушха ушайды,
майна къулакъгъа ташайды!
- 2— къайгъырма ол ханс ашайды.
Чырпы тёбеледе джашайды!
къоркъма биз аны табарбыз.
Ол къачса биз да чабарбыз.
Таб тюшсе „тарх“—деб атарбыз,
аны эшикчигин джабарбыз!
эгин бишириб къабарбыз!
терисин элтиб сатарбыз!
- 1— Хайда чабышыб барайыкъ!
джатхан джерине къарайыкъ,
тамам кёзюнден урайыкъ,
биз да аллай бирге джарайыкъ.
бир заманда къоян туруб,
джюрекчиги тебиб уруб,
къуйрукъчугъун къалач буруб,
къалын чегетлеге кириб,
баргъанын была да кёрюб,
чабсала джеталмады киши кёрюб.
- 1— „Ууъгъа тебресенъ бек тойма
джорталмайын намыс джойма“
десем къой аллах ючюн сойма!
деединъ, ма энди табсанъ къойма!
деб ёбгелеб бир-бирине,
джарлада абына, сюрюне
айда бата аз кёрюне,
къайтдыла блада юйлерине.

Соруула:

1. Уучула ууъгъа къалай айланадыла?
2. Уучуланы джоллары нек болмайды?
3. Назмуда уучуланы ишлери къалай суратланады, аллай суратлауъгъа къалай айтадыла?

АППАЛАНЫ ХАСАН АЛИЙНИ ДЖАШЫ

(1900—1937).

„КЪАРА КЮБЮР“

(Романлан).

ЭКИНЧИ КЕСЕГИ.

Биринчи башы.

Туар кез кирик, тиормени терезесинден кюнню джилтинлери киредиле. Ала Абдул-Къадырны аллында кюзгю мияла сын-нъанчыкъгъа тийиб, кюн джарыкъчыкъ къабыргъада къалтырай келиб, къоянча ойнайды. Абдул-Къадыр сакъалын тюзетген заманда кюзгючюкню ёрге-эннишге тутса, батнарда таяныб тургъан нёгерлерин кёзлеринне кюн таякъла тийиб къаматадыла.

Батнарны аллында бешеулен, тань атхандан бери олтуруб, башларын кёлтюрмей, карт ойнайдыла. Не заманда къарасань да кир къолджаулукъну ичинде кёб джюрюген багъыр шайла кёрюнедиле. Бешиси да бир-бирине къош-баш болуб, суукъ кече отха чёкген адамлача, бир уллу хазнаны бир биринден джашыргъанча, бир къоллары бла картланы тутуб, бирси къоллары бла да джабаргъа кюрешиб, хар ким эслетмей нёгерини картына къараргъа кюрешеди.

Абдул-Къадырны туурасындагъы, ёзюю киндигине дер джылтырыб, сакъалында юч-тёрт узун сары тюю бла, башындан эсе джелкесине джанаша, отда бишген гардош хычынча, картузу бла, картла тартылыб тебреселе, къачар къоянча тегерегине къарайды. Картларында къарамашакъ туз кёрмегенинде, кир къолджаулукъда багъырланы сермерге ийилгенин къатында олтургъан джырыкъ эрин эслеб, сермеб бойнундан буууб тюбюне салды. Ала бири-бирин басыныб тюйерге болгъанлай, Абдул-Къадыр сакъалын джарашдыргъанын къоюб, таш юй тюбде зынъырдаб, тёнъереб айланнъан багъыр шайланы джыйды.

Тюйюшгенле бир-бири хамхотун бузуб, кимни бурну къанай, кимни кез тюбю кёгериб, кир сары чачлары манълайларына тегюлюб къарынлары, тобукълары ачыла, тизилиб шайланы ким алгъанды деб бир-бири кёзлерине къарадыла, алай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадыр, багъыр шайланы джан хурджунуна джыйыб, кюзгю сыннъанчыкъ бла къадалыб сакъалын тюзете эди.

Джырыкъ эрин ышарама деб сары къаралдым мухут тишлерин кѣргюзте, кѣгермеген сау кѣзюн, нѣгерлерине айланыб, Абдул-Къадырны сыртын кѣргюзте, къысды. Аны эслеб, сакъалында юч-тѣрт сары тююг болгъан къысыла келиб, Абдул-Къадырны къабыргъасындан тюртюб:

— Эй, басурман, ахчаны бер!—деб къоркъмай аны къатына баргъанына кеси—кесине сеирсиниб, Абдул-Къадыр ызына айланнгъынчы ызына атлаб тебреди.

Ашыкъмай тюрмеде ёсдюрген къара сакъалын сылай, арба тохунча, кѣкюрегин аллына чыгъарыб сорду:

— Менден ахча излеген кимди?

Иничге таблы мангъылайын джыйырыб, джамчыла кибик энишге салыннган къашларын туйюб, къутургъан туарча, кѣзлерин джандырыб къарагъанында, ахча излегенларин да унутуб, бешиси да барыб биягъы батнарны аллына джарашыб, коннга да тюрмеден чыкъсала урларыкъ ахчаларын салыб, туйышген заманда чачылгъан, къыйырлары кемирилген картланы джыйыб, биягъы ойюнуу башладыла.

Абдул-Къадыр кесин джарашдырыб, эски ич кѣлегин сархча башына байлаб, сакъалын сылай кюзюге кѣб къараб туруб, эшек тамырдан тоюб окъугъанча, кеси аллына кюлюб, нѣгерлерин илгендирди. Сархын тешигенлей, кѣзлерин сюзюлтюб, карт ойнагълыларын кююб, сеир болуб анча къараб тургъанланы алларына келиб сорду:

— Къарачыгъыз мен шыйыхха ушаймамы?

Къалгъанда сеирсиниб аузларын ачыб джырыкъ эрин:

— Эки имбашыннга къанатларынъ болса, салынлагъа салыннган шыйых сурагъа бек ушайса,—деб кюлюрге кюрешиб джырыкъ эрин къыйыгъына джиберди.

Кѣлек башындан ычхыныб, джарашдырыб къысылгъан сарыхы бузылмасын деб, бир къолу бла джелкесине джабышханлай, бир къолу бла да сакъалын сылай:

— Тутхан ишим терсеие тебрегенди, бир кере шыйых болуб кѣрмесем да боллукъ тюдю,—деб гитче заманында окъугъан къуран аятланы, башын эки джанына кѣзюу атыб, къычырыб окъуб тебреди. Окъууны къызыууна кириб тургъанлай, часауай тюрме эшикни тешигинден джангъыз кѣзюн къаратыб:

Мында туарча къычырма, межгитде турмайса!—деб къычырды. Айтханын иги белгили этер ючюн, къарагъан тешигинден сюнгюню къыйырын кѣргюзюб кетди.

— Кѣремисиз, аланла, мени кибик аманлыкъ сюеклерине синннген бир адам шыйых болургъа тебресе да къоймайдыла, ха-ха-ха,—деб къарнын тутуб кюлюб, батнаргъа аунады.

Абдул-Къадыр аманлыкъ этиб, тюрмеге тюшюб тургъанлы юч джыл таусулуб, тѣртюнчю джылы толуб, башына бош болургъа бир ай джарымы къалгъанды. Акъыл-балыкъ болуб, джыйырма бла онбеш джылгъа киргинчи, хар бир тюрлю аманлыкъны этиб кѣргенди, хоншусуну бузоуун урлаб, кес-

генден башлаб, адам ёлтюрген аманлыкъгъа деричи, ол этмеген къалмагъанды.

Башына бош болурну аллы бла кёб сагъыш этиб, урлагъанны табсыз болгъанын таныгъанды. Урларгъа кесинъи кыйнаб, кече-кюн джукъунъ бёлюнуб айланьргъа керекди. Малны несини къолуна тюшсень, аямай „къунуз илеуёнью“ береди.

Танымагъан, сенден хайыр кёрмеген бир оноучуну къолуна тюшсень, кесилир кыйну гёзеннъе атханча, тюргеге тыгъыб къояды. Бу затланы барысында сюзюб, урлагъандан эсе шыйых болгъан тынч болгъанын билиб, тюрмеден чыгъарыны аллы бла кесин шыйых бетден джарашдыргъаны аны ючюн болгъанды.

Тюрмеден чыгъыб шыйых болуб тебресе, къалай этерин, кесин къалай джюрютюрюгюне сагъыш этиб, эски кёлекден чырмалгъан сарыхын да башындан тешерге унутуб, шыйых болуб джашил абасы бла чыммакъ акъ дарийден сарыхы бла эл тегерегине басыныб, алтын ахча къалай кыйууллугъу кёзюне кёрюнуб, ышаргъанлай джукълаб къалды.

„Локъум тузну картланы тюбюнден кесинъе тартханынъы кёргенме“ деб джырыкъ эринни кычырыгъына уяннъанында, сакъалында юч-тёрт сары тюгю болгъанны сырты айланьб олтуруб, къолунда крест падчахы Абдул-Къадыргъа къара тура эди.

Суратны салыннъанын джаратыб эсине келди: кёб къалмай мени бетим, сакъалым мынъа ушайды, аны юсюне акъ сархым бла джашил абам болса, бир да къоркъмай къалайда да шыйых болургъа боллукъма деб къуаннъандан эки къолун бирибирине ышыб кычырды.

— Эй, сиз аман, битли гудула, карт ойнагъанны кююгъуз да мен сизден айырылыргъа кёб къалмагъанды, туругъуз, хар ким этген аманлыкъларыгъыздан бирер хапар айтыгъыз, — деб къобуб аягъы бла уруб къолларындан картларын чартлатды.

Джырыкъ эрин къайырылыргъа да бир тебреди, алай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадырны эки къашыны ортасы дукъур туюле тебрегенин эслеб, ышарама деб биягъы эрнин кыйыкъ этиб, джауорнунларын ура, къалгъанладан алгъын къатына олтурду.

Батнарда олтурургъа орун табылмай, аллына таш юй тюбюне олтургъан, сакъалында юч—тёрт узун сары тюгю болгъанны аягъыны бурну бла кёлеги джыртылыб ачылыб тургъан къарнына тюртюб:

— Сен башла—деб буйрукъ этди.

Къалгъанладан болушлукъ излегенча, нёгерлерине мангъылайы бла къараб киши аны джанындан сёз къошмагъанында, джелкесин къашый амалсыздан башлады:

— Мени аманлыкъларымда алай сизни сеирсиндирирча зат джокъду, алай болса да бу кёзюуде тюргеге тюшгенимден айтайым:

Хабджюкле урлаб тюрге тюшдюм да, азабымы чегиб чыкыгъанлай, кеси-кесиме урламазгы сёз бериб, элимде бир бай тукенчиге джалгъа джарашдым. Джалгъа кирген заманда сёзюбюз алай болду: мен хабджюк ташыргъа, атларына къараргъа, ол да айына къарныма къарагъанындан сора, эки сом берирге деб аны тукенини ичинде бегим этдик. Айым джетгенлей эки сомну да къарт анамы къолуна бериб, ач, джанлапач болсам да, тёзерге кюрешиб турдум.

Бир кюн тукеннге беш арба бла ун машокла келтирдиле. Тукенни иеси артыкъ капегим къорайды деб менге болушургъа башха адамны тутмай, юсюме ёре туруб, джендил бол дерге къалгъанында, юч машокну да бири-бири юсюне салыб кёлтюруб басхычдан чыгыб баргъанлайыма, этегими джылтыргъанына абыныб джыгылдым да къабыргъа иегилерими сындырдым. Мени машокла юсюмю басыб къобалмай тургъанлай, тукенни иеси джендил къобмайса деб чуругъуну бурну бла хамхотума уруб, джарым ай джалымы да бермей къысады. Къарт анам чапракъла сала къабыргъамы сау этгенинде, дагыда джалгъа джарашыр мурат бла тегерегиме къарадым, алай болгъанлыкыгъа тукенчи мени юсюмден осал хапарла джайгъан эди да, ол тегерекде киши джалгъа алыргъа унамады. Къобуб аякъ юсюне минъенинде, толу бир айны иш излеб айланыб турдум, алай болгъанлыкыгъа атым амангъа айтылгъан эди да, киши джалгъа джарашдыргъа унамады. Эртден бла къобуб кетсем, ызыма къайтыб ачдан ёле тургъан анамы кёреме деб къоркъуб юйге къайтмагъанларым бола эди, къайда болса да чалдыш джанында кече къала, бир бёлек кюнню айландым.

Бир ичбирде мени къысагъан тукенчини тукенине кёб адам басыныб тургъанлай, къысыла-къысыла бардым да адамланы ичине къатышыб, кёз байлаб мамукъ чырмалгъан дженгени артына къысылдым да къалдым.

Адам эслемесин деб тылпыууму чыгъармазгъа кюрешиб, сатыугъа келген адамла чачылыб тюкен этилгинчи турдум.

Тукенни ичинде къалайда не зат болгъанын билгеними себинден, уакъ-уакъ тюртюле барыб, ахча джыйылгъан кюбюрчекни ичинде ахчаны къойнума къотардым. Энди ол кёбден бери кёзюм къараб тургъан халыуадан бир аяусуз ашаб тояйым деб табхадан туруб ары атлайма дегенлей, табханы къыйыры ычхыныб, бир къауму да менге тийе, мияла саутла зынъырлаб джерге, къуйулдула. Джунчуб къалай этерге билмей сюелиб тургъанлайыма эшик ачылыб, къолунда лампасы бла, кёкюрегинде базыкъ алтын сынджыры джылтырай, полицейский нёгерлери бла тукенчи юсюме кирди да къалды.

Тукенни иесини алтын джюзюклери бла семиз джумдуругъу бююнча кёзюме кёрюнеди. Андан сора не болгъан эсем да

билмейме. Аз кѣб заман кетген эсе да уяныб къарагъанымда, болгъаным къан болуб ма ол мюйюшде эшикге чыкгъан джыкгырны джанында баурланыб тура эдим,—деб хапарын бошаб, бойнун бир джанына салыб джыкгыр тургъан мюйюшге кѣзлерин чыракъ ийди.

Абдул-Къадыр хапарны аллындан артына дери ауз ача, эсней туруб башы кесини сагъышына кетиб хапарны тохтагъанын эслемей, сакъалында юч-тѣрт узун сары тюгю болгъаннъа айланыб:

— Сени хапарынъ да джапынъа кѣре болгъанын къарагъанлай да таныгъан эдим,—деб къобаргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа джырыкъ эрин бу хыны къара сакъаллы не тукъум адам болгъанын кѣбден бери билирге излеб, бюгюн таб тюшгенинде, этегинден тартыб, къоймай тилеб олтуртуб:

— Сен башынъа бош болургъа да кѣб къалмагъанды, бир ай джарымдан бизден кетериксе, сени къаллай адам болгъанынъы билирге сюе эдик. Сен аманлыкъ этгенлеринъден бизге бир хапар айтсанъ,—деб аузуна къараб тохдады.

Не заманда да Абдул-Къадыр аманлыкъ этгенлеринден кишиге хапар айтыргъа ёч тюл эди, алай болса да бир бѣлек джылны биргесине джашагъан адамла тилегенлеринде, айтмай болмады. Аягъына чыгъанакъ киргенча джыйырылыб, хапарны башлады:

— Унутмагъан эсем, он беш адамны тоноуун алгъанма, юй тонагъанымъи санын эсиме тюшюраллыкъ тюлме. Аманлыкъ эте тургъанлай тутулуб бир бѣлек джолда къыркъылгъанма, менъе сормасагъыз да мангъылайымда табларым айтыб турадыла. Мен бу шахаргъа келгенли алты джыл бола эди, хар кечесине урлаб, тоноу алыб тура эдим, алай болгъанлыкъгъа шахарны тамадасы бла иги джашагъанымы себинден аманлыкъ этгеними кѣрген оноучу да кѣрмеген кирик этиб къойгъан болмаса, къатылмай эди. Айтханымча, алты джылны табханым урлаб, урлагъанымы шахар тамадасы бла эки тенъ этиб, сюйген ичгими ичиб, ашымы ашаб турдум. Бу игиликлени барысыны да юсюне шахар тамаданы къатыны менсиз джашаб болмай эди. Чагъыр бѣчге кирик, туар бюреклекча, ууртлары дженъе, кесин дух ийис этдириб мени таба тебресе сарыубек келгенча кѣре эдим, алай болгъанлыкъгъа этни хатери бла шорпасын ич дегенлей, эрини менъе джарагъаны ючюн тѣзюб турдум. Башха джерге кетерге да былайыча джылы джер табыллыкъ тюл эди.

Хурджунум къалын болгъанлай, мен тышына джайылмай болмай эдим, къатын'а мен эшикге чыкгъанлай, уугъа айлангъан итча, къалайгъа барады деб ызымдан къарагъанлай айлана эди, алай болгъанлыкъгъа, ол таш макъача джайрала тургъунчу, мен къоян согъунчакъ этиб, ызымы аджашдырыб джаллай турдум.

Бир кече бир юден кюмюш, алтын саутла урлаб келиб, фатарымда кесим суйген бир къара къашха башымы салыб тынчайыб турганлай, эшикни гъырт деб ачыб. шахар тамаданы къатыны юсюбзге кирди да къалды. Бир кесекни кёзлери тегерек айлана къараб туруб, туюе къусханча бетибизге тюкюрюб чыгыб кетди. Бу бечкеден бир заран джетмеге эди деб джюрегим къркъду, алай болганлыкъга не юю кьургъанды бир талай джылны мени „къол къыйынымы“ кёрюб джукъ этерик болмаз деб къайгысызыракъ болуб джукъладым.

Эртден бла хамхотума бир суукъ зат тийиб уяныб къаранымда, бир джез тюймели юсюме ёрге сюелиб, гёрохну бурнун хамхотума тиреб тура эди. Этиучюмча секириб къобуб хамхотуна бериб джыгъайым деб къараганымда, джез тюймелиле тёртёулен да болуб экиси тинтиуёл эте, экиси да къара къашны кийинирге да къоймай ортагъа алыб, тюенене мен саугъагъа берген алтын бууунлукъну кьолундан сыдыра тура эдиле.

Кюче марда джокъду, мени орнумда ким да не эталлыкъ эди, полицейскийлени алларында башымы энишге тутханлай, артымдан тобукъ джете келиб, ма бу тюрге кирдим. Ол кюнден бери бир бёлек джылны сизни бла турама, ма алайды иш,—деб хапарын бошаб, джырыкъ эринни сыртындан къагыб къобду.

— Хапарымы туура аламанат джерин унутуб барама. Менъе сют этилген заманда, бир къарт прокурор тёбен джаягъыны салынган тишлери тюше да ызына джыя, къадалыб, тюкюрюклерин чачыб менъе дау айтхан заманда, шахар тамада бла къатыны эм алда олтура бир-бирлерине не затны эсе да шыбырдай эдиле. Къатын мен урлаб берген алтын кёзюлдюреуюкнү кёзюне тартыб, менъе-менъе къарай эди.

Сермеб башына сарых этген эски кёлегин джерге уруб, Абдул-Къадыр кёзлери джана къычырды:

— Алада уят джокъду! Энди мен да кесими шыйых этиб акъыллы уятсыз болурга тебрегемме,—деб джерге урган кёлегин ёрге алыб ызына къараганында часауай эшикни ачыб кьолу бла эшикге джюрюген джыкгырны кёргюзыб, ёрге сюелиб тура эди.

Соруула бла иш:

1. Абдул-Къадыр тюрге некъ тюшгенди, ол къаллай адамды, сиз аны къалай анылайсыз?

2. Тюрге ким не ючюн киргенди, анда адамланы сиз къалай анылайсыз?

3. Окъугъаныгъызы хапарын айтыгъыз.

Кёбден бери джанъур болмай, кюн бетле юйлени башлары замансыз саргъалыб тебрегендиле. Кёк, тау кёллеча кёгерюб тургъан болмаса, кёз джетген джерде бир булут кёрюнмейди. Эшик аллында кюнден къачыб джатма тюбюне кирген эшекни чибинле юсюне басыныб дыгалас этдиредиле. Тохдамай къуйругъу джетген джерден силкиб къысаргъа кюрешеди, алай болгъанлыкъга сыртындан учуб келиб къарын тюбюне къонуб басынсала, чибинлени тохдамагъанларына сеирсиннъенча башын силке амалсыз болса, эки аягъы бла джерни кёзюу къагдады.

Бир батхан таз бла эски джууулгъан кир сууну арбазгъа тегюб Мёлехан, сен не заманда да алайса деб, кеси-кеси бла селеше, дженъил огъуна ызына юйге кирди.

Отджагъада Темуркъа бир мырышгъы агъачны аякъ этеме деб ичин къаза, Таулан да аны онъ джанында олтуруб бычгъын къара билеуге билей, Темуркъа башын ёрге кёлтюрюб, Тауланнъа айланыб айдъ:

— Сен да, бизни кирик, бир джарлыса, кесинъ да узакъ адамыбыз тюлсе, сау къалгъын, бизге бир тюз сют эт. Бу къатын юйюбюзде гырджынлыкъгыбыз болмагъанлай, Ибрагим элде айлансын да хауле болсун дейди, мен'а сен аны афенди. къады эталлыгъынъ джокъду, кимге болса да бир адамгъа джарашдырайыкъ да малгъа барсын деб алай айтама.

Эски джюн ышымланы къурургъа джая, Мёлеханни бети къызарыб айтды:

Мени юйюмде бир джанъыз балам къалгъанды да ёлсем да кесим кюреширикме аны биреуню къолуна атыб джашлай чыныкъдырлыкъ тюлме, сиз джалгъа айлана ёмюрюгюз кетиб барады, андан келген хайырны мен кёрмегенме, окъуса, ол да къалгъанлача суукъгъа, ача къалмай башын...

— Кёбдю эшитгенме, сени акъылынъа къалгъанында къыз сабийинъи къачхынчы этиб тураса,—деб Темуркъа керти кёлю бла къызара тебрегенинде, Мёлехан киши адам тургъанлай юйде даур этмейк деб, кесин джарашдырыргъа кюрешиб тохдады.

Темуркъа, къатынын кюркютханын таныгъанында, Тауланнъа айланыб айтды:

— Ма сен да бизге насыбха келгенча келгенсе, адам табмасанъ, бёрк агъач бла да кенъеш деб сёз барды, аны айтханым, сен да джюрюген, кёрген адамса, оноу бла болушурса деб кёлومه келеди, кесим бир бёлек кюнден бери сагъыш этиб табханым олду: Ибрагимни тамбыладан оздурмай, сени къатыш Джуммакълагъа джалгъа джибериб, кесим да къартлыгъымда ташчыгъа джарашыргъа мурат этеме. Къалай кёресе, сен да кёлюнъе келгенни айт,—деб Тауландан оноу излеб тохдады.

— Игилик айтайым, санауу тохдагъан мен бир къарт, сизден игиними айтыркъма, алай болса да, Мёлехан, юйню тамадасы айтхан болса, иги болур, джашны элде тутуб хауле этгенден не файда барды, къалай алай болса да мал къыйырында болса башын кечиндирир,—деб кёзлерин сюртерге джюрютген бир эски бусхулчукъну къаза кетиб джан хурджунундан чыгъарыб, кеси аллына кёзюнден бурнуну сырты бла тёнъереб келген джыламукъну сюртдю.—Элни къутургъанына джылкы гёзет эте, боран кюйдюрюб эки кёзюм ауруулу болгъандыла да джыламукъ къуюлады да турады,—деб эски бусхулну джарашдырыб, чырмаб биягъы хурджунуна салды.

— Да, Таулан! джашчыкъны сенъе аманат этеме, тургъан джеринъде кёз-къулакъ бола тур, мен бюгюн Ташчыгъа барыб ишге джарашыргъа тебregenме. Адам ортасы болгъунчу бусурман байлада къуландым, энди джашагъанымдан кёбмю джашарыкъма, гяурланы байларын да бир сынаим,—деб, не айтыркъды энди уа деб Мёлеханнъа къынъыр къарай, эшек джаурлукъну сюррей, юйден чыкъды.

Ол эшикке чыгъыб Таулан бла Мёлехан кеси къалгъанында, тилеб джыламсырай айтды:

— Ёлгенинъ, къалгъанынъ бла, сени къартлыгъынъ бла тилейме, ол джантыз сабийге, кесинъи баланъа къарагъанча къара. Джашчыкъны атасы эришгенди да тохламайды, ансы Джуммакъланы мен билмеймеми, аланы къолларына сабийин берген, джыланны аллына макъаны атхан кибики. Ма аурууунъу алайым, кеси Ташчыда ишлейме деб орус къолуна кетеди, бир сабийим къалгъан эди да аны да къолумдан думи этиб барады, сагъыш эт кесинъ, мен джарлы къатын къалай джашайым, къайры обагъа кетейим,—деб Тауланни аллын тыйыб джыларгъа болуб тургъанлай, Темуркъа Тауланни къатында къатынына сау тур дей кетерге уялыб, эшикни туура-сына келиб къычырды:

— Таулан эртденбла эртде къошха чыгъарыкъды, алай эте турма да джашчыкъны кереклисине къара, мен да кёб турмай келликме,—деб чымырта бла эшекни уруб арбаздан чыкъды.

Эртденбла ертде, таукъла арбазгъа джанъы джайылгъан заманда, Таулан келгенинде, Мёлехан от тамызыб какчыкъ булгъай Ибрагим тюгел кийиниб бошамай, сол чабырыны бауун къыса тура эди. Темуркъаланы эшиклеринден ийилмей кирирге болмай эди, алай болгъанлыкъгъа Тауланни къаудан къойла, джылкы гёзетле ийилтиб бошагъан эдиле да келгенича юйге кириб,—юйюгюзге игилик—деб как чоюннъа да кёз джетдире, олтурду.

— Джигит улан (къайсы джашха да Таулан алай айтады), къарт къобуб келгенинде да сен чабыр бау къыса тура кереме. Эй заман! Мен сени кибики заманымда, „Багъатыр тала-

гъа“ эки кере таяныб келгенлигиме арымай дагъыда юйде не джумуш болса, аны эте эдим,—деб къарт болгъанын бюгюн кѳргенча, кюрек кирик акъ сакъталынлан сылады.

Ибрагим чабыр тизген къолларын отджагъаны кыйырына джууа айтды:

— Айыб этме бу джол кечге къалгъаныма, джата туруб чабырларымы тизмей джатхан элим да танъ атханлы алагъа кюреше мычыгъанма. Къоркъма, Таулан, сени разы этер да бир кюн чыгъар эсе уа,—деб шиндигин Тауланни къатына тартыб, суу къошулгъан айран бла какга джарашды.

Ала ашагъан заманда, Мѳлехан, этеги бла кѳзлерин сюрте, Ибрагимни кийимлерин бир-бир джаягъына кысыб, машок артмакълагъа джыя эди. Анасы къалгъан джанъыз баласын къойнуна кысыб, джыламукъдан башын джибитиб дыгалас этгенин кѳргенинде, кагы къалгъанына кѳзю къараса да, Таулан туруб таягъын алыб эшикге чыгъа айтды:

— Сен, къайнайса, джаш адам, къараб къарагъынчы мени джетерсе,—деб таягъын белине кѳнделен салыб, къош азыкъ джюкленнѳен эшекни табаны бла тюрте, арбадан чыгыб кетди (Тауланни хайуанни ачытыб ургъандан суймегени джюкъду).

Кюнню кѳзю чегегден чыгъаргъа джолоучула эшеклерини джюгюн алыб, кѳк талада тохдадыла. Кырдыкгъа олтуруб чабыр джанъырта тургъанлай, Тауланни кѳзлерин къамата, кюн чибинлени къозгъай тийди. Чабырларыны чыклары тизгенин да къоймай, кюн чыкыгъаннъа айланыб айтды:

— Ассалам алейкум!

Ибрагим Таулан кимге салам бергенин тѳгерегине къараб кѳрмей сорду:

— Таулан! кимге салам бердинъ, къарайма да адам кѳрмейме?

— Джигит джаш, кюн чыкыгъаннъа салам береме, бир къаум аман адамгъа салам бергенден эсе, кюннѳе салам берген кѳб да игиди, ол болмаса, бизни не джашауубуз боллукъ эди. Кюнню игилигин кюн аман джунчутуб сюрюу бла къалмасанъ, билмейсе.

Таулан чабыр тизгенин да тохтатыб, джаш нѳгерини сеирсиниб тынъылагъанын эслеб, хапарын башлады:

— Не джыл болгъанын билмейме, бир джай мен сени атанъ тургъан Къыямытда къойчу эдим. Бюгюн кирик эсимдеди, кечке къойланы джанымда джатыб тургъанлайыма, къойла хаман юркеге къалдыла, джамчы тюбюнден чыгыб къарагъанымда, кѳк алай кючлю джашнай эди, бир кесек заманны тѳгерегим кюндюзгю кюнча болуб къала эди. Алай эте бир кесек тургъанлай, Минъи-тауну башындан айырылыб бир къара булут тебрели, кеси тюгел джетгинчи, бугъоудан ычхынъан игча, алай бир джел къобду, къошда болгъанны хапа-сапа этиб, не къадар дыгалас этдим эсем да къойланы тыялмай, башымдан да челек бла къуйгъанча джанъур къуя, бир ѳзеннѳе къуйулдукъ.

— Сенъе болушлукъ этерге сени биргенъе адам джокъму эди?—деб Ибрагим сорду.

— Не адам боллукъ эди, Къыямыт келтириб атыб кетген эди да сенден гитчерек бир джашчыкъ тура эди. Джел алай къобханымда аузундан сютю тѣгюле бир сабий, ол менъе не къарыу эталлыкъ эди. Хы, аны айтханым... Сер болгъанма да къалгъанма, къалайда тохдагъан эдим?—деб сорду.

— „Джел къатыш джанъур сюрюб къойла бла ёзеннъе къуюлдукъ“ деб алайда тохдагъанса,—деб Ибрагим сагъын этиб болушду.

— Керти айтаса, джашаулу бол. Алай ёзеннъе къуюлгъанлай, тюбю тюшюб къалгъанча, джанъур алай улуу къуюлду, къойланы тыяргъа бир мадар болмай, ала да бар, мен да джаллыдан къоркъ да туайла да бар, ёзен таусулуб, танъ атаргъа бир ачыкъ талагъа чыкъдым. Юсюмде бир халы къалмай джибиген эди, тангъ аласына кесим да суукъдан къалтыраб, от этерге мадарым болмагъанлай, мамукъча джерге джагъылыб бир тубан келди. Не этерик эдим, ач да, суукъ да болгъан эдим, биреуню мюлкюн атыб кетерге не мадарынъ бар эди, алай бла юч кюнню талада къойланы тѣгерегине айлана турдум. Онъсуз болуб танъ аласына башымы таякъгъа салыб къалкъыдым. Бир заманда къой манъырагъаннъа уяныб къарагъанымда, къойланы джартысы да сыртлары тютюнлей джайылыб, тубан да чачылыб, кюн тийиб тура эди. Кѣремисе, джигит джаш, кюнню нелай бир хайыры барды, кюн алай тиймей, кюн аман узайса, мен не этерик эдим,—деб Ибрагимден джуаб излегенча къарады, алай болгъанлыкъгъа ол сыртындан тюшюб, бѣркюн кѣлекге этиб, кѣкге къараб тура эди.

Эшек бир джанына джаллаб, сыртындан аур джюгю кетиб, солуб, къуйругъу бла юсюнден чибинлени къысдай, ашыгъыб джити тау кырдыкны отлай эди. Таулан эртден азыкъгъа, джолдан соругъуб, эски джамаулу къабчыкъдан къыйыры кюйген къатхан нартюх гырджынны ала тургъанлай, Ибрагим кѣкге къолун узатыб айтды:

— Таулан! Ол мазаллы къушну кѣремисе? Биз былайгъа келгенли узакъ кетмей тѣгерекге айланады. Барыб къая башына къонуб, андан учуб нарат терекге къонуб, энди ашыкъмай джамчы кибиб, къанатларын силкиб тѣгерек айлана турады. Мен бусагъатда аны кибиб болсам, дунияны мюлкюнден бек сюер эдим.

— Къайдады къуш дегенинъ, мени кѣзюм джетмейди,—деб къолун манъылайына кѣлекге этиб къарады.

— Нечик кѣрмейсе, ма былайгъа къара,—деб Ибрагим къолун садырла таба тутуб кѣргюздю, алай болгъанлыкъгъа Таулан къолтукъ тюбюнден эсги бысдырны чыгъарыб кѣзлерин сюртюб къарагъынчы къуш тауну башындан аууб ташайды.

— Кѣрмейме, джигит джаш, кѣзлерим азгъандыла абадан

к'уш эсе, к'айда болса да мыллык болуб аны ыстымлай болур,—деб кёз сюртген эсги бысдырын к'ойнуна сала айтды:

— К'айнайды к'уш, к'арай кетсе, бир мыллык табыб да ашар, сени бла мени мыллык табарыбыз да джок'ду, ма джолда ёз тутарг'а игиди, мени тишлеримден хайыр джок'ду,—деб к'атхан нартюх гырджынны Ибрагимге узатды.

Ибрагим к'уш учхан джанына кёзюн джибериб, гырджын джартыны таш юсюне салг'анын эслегенинде Таулан айтды:

— Джигит джаш, к'урудан к'уйрукъ да игиди, энтда иги кесек джолоу'чу боллук'буз, к'уш да кесини кереклисине айланады, ан'а к'араб турма да, гырджындан к'аб, кесин'и джел элтмезча эт,—деб ташны юсюнден гырджынны алыб Ибрагимге тутдурду.

Таулан гырджын умурланы сак'ялына аг'ызыб, тюшмей аллында к'алг'ан эки тиши бла гырджынны кемире турганлай, эшек отлаг'анын к'ююб, шык'ыртха тын'ылаг'ан к'ойча, к'улак'яларын аллына узатыб, тебен джанында к'улак'дан чык'г'ан джолг'а к'арады.

Кёб турмаганлай тору аджирни к'амчи тауш этдириб, алтын хазырлары кюнде джылтырай, онъ к'олун да джан сюегине сылыб, к'улак'дан Джуммак'ны джашы чык'ды.

Атдан тюшген ог'ай эсенъ салам да бермегенлей к'ашын-башын туююб сорду:

— К'ошха бармай былайда сыртыг'ыздан тюшюб нек турасыз?!

Бёркюн асыры ашык'г'андан киялмай, тохдаг'ан джерлеринде к'ююб, к'ын'ыыр бел к'арт, сыртха джан'ы тюшген к'арча, башы аг'ара, атлыны аллына келиб айтды:

— Не этеик, хан балам! Тикден аур джюгю бла чык'г'ан эшекни былайда бир кесек солутурму эдик деб тохдаг'анбыз. Бир кесек аузлана эсек, бусаг'атдан тебрейбиз, тюш сен да атын'ы бир ауз кинин алдыр,—деб ёзен'исинден тутду.

Джуммак' улу турсунуб аны таба да к'арамай, аджирни к'абырг'асындан аяг'ы бла тюртюб, атны ёшюню бла Таулан-ны урдура, ташайыб бериб кетди.

Ибрагим атлы узайыб кетгинчи джумдуруг'ун к'ысыб, ызындан к'араб турду, сора джен'ил-джен'ил солуй, к'артны к'атына келиб сорду.

— Ол сен'е алай нек этди?

— Да не билеим, джигит джаш, к'айнайды ол, к'алай этсе да джилиги джауду,—деб эшекни джюгюн салыб ак'ыртын-ак'ыртын, бир-бирде эшекге тауш эте, сыртдан адула.

Кеч болуб кёз байлана экиси да к'ошха джуук' джетгенлеринде бир бёлек чырпа тюк'лю ит бир-бирин озарг'а кюеше, ёзенни ит юрген таушдан алдырыб джетдиле.

Таулан: „Ай гияур парийле; не этесиз?“ деб к'олун узатханлай, итле юргенлерин к'ююб, к'уйрук'яларын ары-бери

силкиб, Тауланны юсюне секирирге кюрешиб, бек тансыкъладыла.

— Кёремисе бу итлени, бла къауму да кючюкле болуб, мен асыраб ёсдюргенме, аналары къарт болуб, сер болгъан эди да, кече стауатдан джаллаб кесин бёрюлеге чачдырыб къойду. Мен быланы кёрмегенди кёб болмайды,—деб тегерегине басыннъан итлени кёзюу башларын сылаб айтды:

— Аман адамгъа игилик этсенъ бурнунъу къан этер, арыкъ токълуну асырасанъ, эрнинъи, бурнунъу май этер деб аны ючюн айтадыла. Бюгюн менъе Джуммакъ улуну этгенин кёрдюнъюм, бу иг кючюклени этгенлерин да кёресе. Аны айтханым, джигит джаш, аллай урунмагъан адамла итден эсе амандыла.

Къоркъма, итле мени къатымда сенъе чабарыкъ тюдюле, эшекни бери тый, деб итле да эркетитиб юсюне секире, экиси да къошха ташайыб кетдиле.

.....

Кюн орта болуб, кюн къыздыргъандан джаллаб, тау кырдыкладан тоуб, къойла эримей къалгъан къортлени тегереги джити джашил кырдыкда джер-джерде джоббу-джоббу болуб, къысха солуб, кюнню таякъларындан башларын джашырыргъа кюрешиб джатадыла. Исиден тезалмагъан къой, секириб къобуб, къуш джасдыкъча къуйругъу къалтырай, чабыб барыб, къурте миниб, ёрге сюелиб туруб, дагъыда ызына айланыб, нёгерлерине къошулуб джатады. Бютеу сыртны узуну къарамдан ауб кетгинчи тюрлю-тюрлю ханс чыкъгъан джерге омакъ согулгъан кюйюз джайылгъанчады.

Баурунъдан джатыб, таудан аяз ургъан заманда къарасанъ, кюртюню тюрбюнден ычхыннъан кырдык, къыз сабийни башын джел тарагъанча, чайкъалыб джашнайды.

Кюн иги боллукъ болур, Минъи-тауну башы ачылыб, ёмюрлюк бузлагъа кюн таякъла тийиб, биленнъен къама джылтырагъанча, джылтырайды.

Минъи-тауну аягъында таулагъа чыгъыб тынъыласанъ, бугойладан таймай кёк кюкюреген тауш келеди. Малла бла бугойлагъа джуукъ келсенъ, асыры гюрюлдегенден къойла юркъюб отларгъа унамайдыла. Кюз арасында Минъи-тауну тегерегинде таула джити кырдыкны джашнаб тургъаны аны ючюн болур.

Ибрагим къойларын джая чыгъыб, дуббурдан къараб, Тауланны олтуруб тургъанын кёрюб:

— Мал кёб болсун!—деб къатына келиб чёкдю:

— Сау бол, джашаулу бол, кел, джигит джаш, джуукъ бол, мени „малларым“ асыры кёб болуб сыртымы ашаргъа къалгъандыла да, къойла джатханларында алыб бир къырайым деб тешиниб чёкгенме,—деб баш бармакъларына тюркюрюб, джерге сюртюб, имбашысын къашый сорду:

— Къалайды къойчулугъунъ, не эте айланаса? Джетгенлей къойчу болуб къалгъан къыйынды, мен да сени кибик заманымда, алгъын таякъ атыб юркуюте, халилерине кючден тюзген эдим.

Ибрагим таягъы бла ташны къобарыб, сары къумурсхаланы тебелери бла ойнай айтды:

— Алкъын мени таякъ атханым да джокъду, кенъден сени къойланы алларында баргъанынъы кёрюб, мен да алай этерге юрешеме.

— Ой, сиз джашла бютюн хаталысыз! Къумурсха тебени къозгъама, джаудураса.

Батыу джерде олтургъанбыз деб къобуб экисиде сыртлыкъны джитисине келдиле.

— Кёремисе, къойчу болургъа тебреген эсенъ, ма Хамитча кютчю къойланы,—деб къабыргъада къойланы джайыб келген сюрюучюню кёргюздю.

— Тауш этеле эсенъ бир кёр, бери чакъырсанъ, къаура сыбызгъы бла бир-эки согъар эди,—деб Таулан эсги чебгенин джайыб олтурду. Ибрагим, Тауланни чебгенини къынырына олтурургъа да намыс этиб, алай бир джанында ташха чёге сорду:

— Хамит сыбызгъыны алай игими согъады?

— Кимге къалай эсе да мен билмейме, ол къатыма чёгюб кесине этген кюулени къаура сыбызгъы бла согъуб тебресе, кёзлеримден къуюлгъан джыламукъла акъ сакъалымы джитидиле.

Хамит, быланы эслеб, Ибрагим къычыргъынчы да кенъден ышара келиб, салам бериб, сакъалын таягъына тиреб, къатларында ёрге сюелди.

Алгъы бурун Таулан—бир тартгъу сокъ—деб тиледи.

Хамитни кёлю иги болур эди, мыдах кюулени орнуна, тебсеу тартгъу согъуб кеси тебсегенинде, аны алай жарыкъ болгъанына сеирсиниб, Таулан:

— Хамит, бюгече малмы къанатхансыз да, кёлюнъ игиди!—деб ышарды.

— Къандаур болгъан джерде мал къанатыргъынъ джокъду. Мени къуанчым ол тюлду, башхады. Мен Къыямытда тургъанлы беш джыл таусулуб, кетер болджалым джетгенди, бу бёлек кюнден джалыма аллыкъ малланы да сатыб, къарт анамы къуандырыргъа кетерикме,—деб кёзлерин тебен джанына аралтыб, киши тилемегенлей, биягъы къаура сыбызгъысын тартгъыб, кеси аллына тебсеб тебреди.

Не Таулан, не Ибрагим аныламыгъан бир сёзлени да айтыб, къычырыб тебсеб эрикгенинде, сыбызгъысын джерге атыб, ойнаргъа сюйюб, Ибрагимни тегерек айландырыб: „къарыулу мамы джолдаш?“ деб соруб, кёб къымылдагъанындан бети агъарыб, ичин тарта, Тауланни къатына олтурду.

— Сен быллай бир къуанырча Къыямыт улу сенъе неллай бир мал берликди?—деб Таулан сорду.

— Минъи-тау ну тубан басханча, Къандаур къашын башын туююб, энишге къараб, селешмей тургъанлы юч кюн болады. Андан бусагъатда не къадар кюрешсень да сѣз эшиталлыкъ тюлсе, мен къой джалгъа джарашхан заманда этген кесама-тыбыз бла тергесем, менъе бир джыйырма къой, эки инек джетерикди.

Таулан, Хамит селешген заманында, аны джашлыгъына къарыулулугъуна, джумукъ кѣзлерине, чыммакъ акъ тишлери-не, бетини джез бетли терисинде, джанъы тюкленнъен джю-джек кибик, джумушакъ къара тюк уруб келгенине къараб кесини джаш заманы эсине тюшюб, юч кере терен ахсынды.

Бу къарыуу, къууанчы тышына тѣгюле тургъан Хамитни тау башына атыб къойсанъ да, башын тутарыкъды деб кѣлю-не келди.

— Ахырда да бизни къоюб кетеринъи аллында биягъы кюулеринъден бир сокъсанъ, джигит джаш, сени Ибрагим да, мен да эсибизге тюшюре да сагъына туруп эдик,—деб Ибра-гимге сыбызгъысын келтиртиб къолуна берди.

Хамит согъуб тебрегенлей, Тауланни бети, чибин ау кибик, терен сызладан толуб, башын энишге тутуб тебреди. Ол сагъ-атда къарт Таулан джаш болуб чабыр бау къыса тебрегенден уллайгъынчыннъа дери не къыйынлыкъны, не тукъум мыдах-лыкъны кѣлтюргени эсине келиб, кѣзлеринден, мынчакъла ки-бик, джыламукъла джаягъын джуууб бурнуу сырты бла тѣнъереб акъ сакъалына къуюлуб джибитдиле.

Джаш болса да Ибрагим, Хамитни тартхан кюулеринден джюрегин къум басханча, мыдахлыкъ басыб, аны Хамид эсле-месин деб джаллаб дуббурну бир джанына аууб, аллында кѣрюннъен таулагъа къараб тохдады.

Ибрагим, таякъгъа таяныб, кѣзлери чыракъ бара тургъан-лай, къая ортасындан тютюн ышан чыкъгъанын эслеб, къабыр-гъасындан ийне чанчылгъанча, илгенди. Джанъыла болурмамы деб, иги башха таулары да ышан этиб къарагъанында, тютюн этген Бадимат бла Къанамат тургъан дорбун болгъанына бир ишеги болмай инаныб тохдады.

Хамитни сыбызгъы сокъгъанын аяз къулагъына келтире, кѣзлери тютюн чыкъгъан къаягъа аралыб, иги кесек заманны кѣзлерин айыраламай турду.

Бир заманда Таулан келиб имбашысындан тутуб:

— Джигит джаш, не затха къарайса?—деб сорду. Кѣргенин къартха билдирирге сюймей башын алып джуаб этди:

— Бош алай кесим, таулагъа къараб турама.

— Сени таулагъа къарагъанынъы кѣреме, къойларынъ узай-ыб, кетиб барадыла, алагъа къарамасанъ Джуммакъ улу сыр-тынъдан къайиш алып,—деб таягъын сыртына кѣнделен салыб, сыргны энишге айланыб кетди.

Ибрагим, тютюн чыкыгъан къаягъа карагъаны джюрегине джара салыб, ёзеннге тюшюб баргъан къойланы ызындан къаягъа туурадан ташайгъынчы ызына къарагъанлай чабыб кетди.

Соруула бла иш:

1. Мёлехан бла Темуркъа Ибрагимни юсюнден не оноу этедиле, аланы къайсы тюздю?
2. Темуркъа ишлерге къайры барады?
3. Таулан бла Ибрагим кимде ишлейдиле?
4. Къарт Таулан Хамитни кюулерине тынъыларгъа нек излеиди, ол кесине андан не дараджа табады?
5. Окъугъаныгъызыны хапарын айтыгъыз.

Ючюнчю башы.

Кёкден бир тамчы акъмай, болгъанны саргъалтыб, кюйдюрюб барады. Маллары кёбле къайнайдыла, башха джерге ётюб кетселе да, малларын джазгъа чыгъарыргъа къолларындан келликди. Къара кюн туугъан аз маллары болгъанладыла: джер несинден джазны бурну къарагъанлы, болгъанларын бериб, кеслери да джумушуна чабыучу болуб, арендге алгъан джерчиклери кюйюб, чалкъы айланмазча болуб барады. Къургъакъ тутханлы тар тийрелеге тели ауруу кириб, кюн сайын элде юч-тёрт ёлюкню басдырадыла. Ёлген кёб болгънлы молала бла байла болмаса тиши ышаргъан адам джокъду. Алагъа элге джетген кыйынлыкъ джетмейди. Афенди эки—юч джаназыгъа ётсе, кюмюшден хурджунун толтуруб къабырладан кючден къайтады. Байлагъа уа джарлыла кырылгъанлыкъгъа бууну къулагъына джел ургъан чакълы бир кёрюнмейди.

Элни джарлысыны башын кыйынлыкъ басхандан, ораза болгъанлыкъгъа, межгитге хазна адам келмейди. Байрым инъирде ёлгенлери болгъанла артха асырагъан бышлакчыкъларын салыб, нартюх кышхырдан къабыргъалары джылтырай джибериучю хычынларын да иймей тохдагандыла.

Алгъаракъ афенди, саханны ачмагъанлай гугурук суратлы кир джанджаулукъдан хычынла кимден келгенин билиб, эринлерин кымылдатыб, дуа этген кибик этиб, „ары элитигиз“ деб межгитни аллын сакълагъан джамау къабдаллылагъа къолу бла кёргюзюб къоя эди. Энди хычын келген тохдагъанлы, киши сахан келтирмеймиди деб межгитни коридоруна къабланыб, тегерегине къараб, абдез алыргъа да унутуб, межгитге тыгъылыб кетеди.

Къыямыт адам кёб джыйылгъан заманда болмаса, межгитге алай хазна джюрюмейди, бюгюн инъирде аны намазгъа келгенин кёрюб, артыкъсыз да джити-джити къарагъанында, Мухаммат-Амин не зат эсе да бир бек керекли затны айтырыкъды

деб кѣлюне келиб, намазын да джарты-кѣурту этдириб, Къыямыт бла михрабны джанына бурулду. Адам эшитмесни деб тамагъын дженъине арыта, Къыямыт башлады:

— Да, сау къалтыкъ, былай тургъандан хайыр джокъду: джатхан инекни башына къобхан бузоу... дегенлей, биз былай тынъылаб тургъанлай, бир къаум тыгъырыкъсызны айтханы болса, сакъалым агъаргъынчы кюрешиб джыйгъан ырымсымы къолумдан алыб кетерикдиле.

Бизни хашгенлени да къозгъаб айлангъан, Семѣн дейдиле, Ташчыда ишлей тургъан бир оруслуду. Ол аланы орталарына киргенли ъмурден бери стауатындан чыкъмагъан адамла бурунларын тургъузуб тебregenдиле.

— Мен аланы къабларына джыярма,—деб Къыямыт джумдуругъун чалдыш таба силкгенлей, „мияу-мияу, гъырр-рр“ деб эки кишдик джагъалашыб, сѣлеше тургъанланы илгендире, юй башына таяндыла.

Мухаммат-Аминни билегине къолун сала, Къыямыт тохдагъан джеринден башлады:

— Бир кюн Темуркъа деген хыбырт тонну джанбаш юйюне джыйылыб, орусла Семѣн да орталарында, сѣлеше тургъанларын бизни тышырыу озуб бара, ала таба бурулуб тынъылаб эшитгенди.

Михрабха таяныб мынчакъларын къызыу-къызыу тарта, къурмач чыкъырдагъанча чыкъырдата, афенди сорду:

— Семѣн дегенинъден сора анда кимле болгъандыла?

— Ким боллукъ эди, ичлеринде бир чыры болгъан джокъду. Ма алайда сени хоншунъ Бийнегер, андан бери келиб Къасым, Батдал, Ахмат, Темуркъаны джашы, сен къуран окъута айлангъан, Ибрагим дейдиле, замансыз къарт болгъан бир суу джылан, Темуркъа кеси, Токъал деб да менъе хоншу болгъан бир чакъмакъ тон.

Мухаммат-Амин Къыямытха джукъ сагъыннганы болмады, алай болса да Ибрагимни аты сагъынылгъанлай, ташланы тийгени эсине тюшюб, энди бир ишексиз ол этгенди деб кѣлюне келиб, тарта тургъан мынчакъларын бууунуна атыб, балакъа ургъанын эсине тюшюрюб, джумдуругъун къысыды.

Кечеге сѣз кері барады,—деб аякъ бюгюб, афендини къулагъына къысыла айтды:

— Бизни аман къатын бютеу не айтханларын да эшиталмагъанды, алай болса да джыйылгъан къаум экибизден башлаб, бютеу элни ичинде къарыуу болгъан адاملаны сѣгюб, айтмагъанлары къалмагъанды.

Мухаммат-Амин, кесини аты сагъынылгъанында, мынчакъланы къызыу-къызыу тартыб сорду:

— Менъе уа не айтыргъа къолларындан келликди, мен аллахны юйюм сакълагъан бир адам,—деб ийлиб Къыямытны кѣзлерине къараргъа кюрешиди.

Къыямыт, гулочун михрабха таяндырыб, афендини эки

кьолу бла билеклеринден тутуб кьулагъына шыбырдай айтды:

— Байла джарлыланы терилерин алгъан заманда, сен да кьуранынъ бла келиб анъа болушаса дейдиле.

— Менъе алай айтыргъа кьолундан келген кимди?

— Семёндү!

— Аллай гяурла айтыркъдыла ансы, менъе ол затны мени ызымдан намаз кьылгъан бир адамны айтыргъа мадары джокъду,—деб сёзню узакъгъа кетерин таныб, джолда ары-бери озгъан адам джукъ эшитмесин деб кьоркьуб, Къыямытны билегинден тутта михрабха кириб, бир-бирлерине алларын ай-ландырыб олтурдула.

Афендини кьыркъдыргъаны Къыямытха ачыу болуб, михрабда адам эшитмекликден кьоркьуусуз болуб:

— Мухаммат-Амин! Экибиз бир-бирибизни билмеген адамла тюлбюз, сен менъе джумада ауаз айтханча селешме да, ишни болушлусун анъылаб, сенъе менъе да келлик заранны ызына бир оноу бла кьайтарыгъа керекбиз. Экибизден сора былайда киши джокъду, сен, суу айланмача, кёзлеринъи сюзюб айланнъанлыкъгъа, чакъмакъ тонлула сени билмейдиле дебми тураса, ала билмей эселе да, алагъа юретирикле табыладыла, ма, сёз ючюн, ол Семён деген Ташчыдан бери келиб, не менъе не сенъе, бармай, кесине ушаш Темуркьаны чириген юйюне кириб, элни хашгенин тегерегине джыйыб, ол алагъа дерс бериб турады. Сен джаш сёзлени кьой да, мени хапарыма тынъыла, сиз афендиле ыргажик этерге усда болуучансыз, къалай этеригибизге бир таб оноу эт,—деб сёзюб дагъыда эсине тюшген затланы кьошаргъа башлады:

— Семён деген дагъыда айтханды: „Сиз джарлыланы къанлы джауларыгъыз байла бла афендиле, джер иелеридиле, джарлы къаум биригиб, аруудан, ачдан кьырыла турмай, ырджыланы бузуб, джер иелеринден джерлени сыйырыб, байладан малланы сыйырыб, ишни кеси кьолугъузгъа алыргъа керексиз. Сиз былай турсагъыз, сизни джауларыгъыз семирив, кесигиз тыгъыркъладан чыгълмай, ёмюрюгюз боюнсаханы тюбюнде кетерикди. Биз, ишчиле, фабрикалада, заводлада биригиб, бизни кьыйыныбызны урлаб семирген мюлк иеле бла кюрешгенча, сиз да кесигизни байларыгъыз бла кюреширге керексиз, бу затда биз, ишчиле, сизни аллыгъызда барыб болушурукъбуз“ деб не айтыркъларына тынъылаб тохдагъанында, аман Токъалдан къалгъанла бири да къалмай: „Керти айтаса, кюрешеик, кёбдю термилгенибиз“ деб, Семённу бек уллу инакълагъандыла.

Къыямыт хапарын айтхан заманда, афенди онъ джанында кьуран къалаулагъа кьараб айтды:

— Шайтан хыйлалы болады деб аллахны келямларында да барды, ол Семён дегенинъ бир ишексиз...

Къыямыт, ийнеге олтургъанча, тынчлыкъсыз болуб, ары-бери бурула, афендини аузуна чабыб айтды:

— Келямладан хапар ауаз берген заманынъда айга турурса, бусагъатда ол керексиз затланы къой да, ишге джуукъ сѣлеш, алай тюл эсе мен кетеме деб къобхан кибик этиб тебреди.

Керти да кетиб къалады деб къайгъылы болуб, Къыямытны этегинден тутуб, олтурта айтды:

— Айыб этме, мен афендилик этгенли джыйырма джыл болады, юреннѣн сѣзлеримден бери бурулуб кеси адамынъа кесилигинъ бла дженъил сѣлешиб тебреялмайса. Биз афендиле, ауаз айтыргъа юрениб къалабызда, къуру да аузубузгъа эл къарайды деб турабыз. Ол Семѣн дегенинъи джерни башындан тас этерча сен оноуъчула бла сѣлешиб мадарын кѣрюрсе, сакъыш этиб мени кѣлюме келгени былайды: Токъалны къолгъа алыб кесибизге джуукъ этиб, ишлерини тюбюн билиб турургъа керекди. Сен айтхан хапардан, ол бизге джараулу адамды. Андан сора бизи элибизге ауруу кириб, къургъакълыкъ къысыб, межгитге келгенлери бир кесек тохдаса да биз афендилени кѣб джылны къыйыныбыз сыраф болмагъанды, энди да таулула диннѣе бек ийнанадыла, ол себебден аланы Семѣн кибикле джюрютген ишден тыяр ючюн, дин джаны бла бир къарыу этерге керекди, сен къалай кѣресе?—деб Къыямытны имбашысындан тутуб сорду.

— Мен не заманда да сизни ишге усда адамла болгъаныгъызны билиб, айтхан затыгъызны кери урмагъанма, не кѣлюнѣе келе эсе да айт,—деб, чыкъыртха тынъылагъан тонъузча, тынъылаб тохдады.

— Кѣб айтырым джокъду, бизге шыйых келирге керекди. Аллаи бир болушлугъубуз да болуб, биз экибиз къолгъа аласакъ Семѣн деген не аламат адам эсе да, биз аны ызындан баргъанланы тыярбыз,—деб секириб ѳрге къобду.

Керти айтханыча, Къыямыт таргъа тюшген заманында афендилени хыйлагъа усда болгъанларын эртдеден бери билиб, аладан болушлукъ излерге ѳч эди, алай'а бюгече Мухаммат-Амин шыйых келирге керекди деб незатха айтды эсе да, аны дженъил анъылаялмай, бир кесек баш энишге къараб туруб сорду:

— Анъылаялмайма, шыйых къайдан табыллыкъды?

— Ахча болса, шыйых табылыр, быягъы сен къара **кюбюрюнъю** бир ачарынъ тюлмюдю, бир ыйыкъны ичинде сен ѳмюрюнъде кѣрмеген шыйыхны келтирirme, мен къайтыргъа сен мында хар затны хазырлай тур,—деб экиси да бири-бирине къош-баш болгъанлай межгитден чыгъыб кетдиле.

Соруула бла иш:

1. Къыямыт бла Мухаммат-Аминни тынъысыз этген не затды?
2. Семѣн кимди? Ол къайдан эмда къайры келгенди, не излейди, кимге не хапар айтады?
3. „Къара-Кюбюр“ деген ат къайдан чыкъды? Ол не затды?
4. Окъугъаныгъызны хапарын айтыгъыз.

Кюпледен эсе бюгюн мутхузду. Кёкге мамукъну джукъа джайгъанча, акъ булутла кёкню джартысын джабхандыла. Кюн батхан джанындан къоргъашын бетли булутла этеклери таулагъа тийиб, джел эте ауадыла. Чибинле малгъа адамгъа да, гыбы къадалгъанча, къадалгъандыла. Итле, чибинле басынъандан кеслерин къоруялмай, ал аякълары бла джелкелерин къашый, къош артында эшек джаурлукъну тубюне кирирге къурешедиле. Стауатны огъары джанында къая ышанчыкълада, чарсха чабханча, улакъла секириб, бир-бирин мюйюзчюклери бла тюртюб, дыбырдаб ёрге-энишге чабадыла. Аяз ургъанлай юйдеги къошладан гугурукну таушу бёлюне-бёлюне келеди.

Кёк къой териден этилген чырпа бёркча, Минъи-тау къашларын туюб, кесин хыны-хуну этиб, башына джанъур булутланы гыла-мыла чырмагъанды.

Къандаур, бир бёлек кюнден берн кесини кереклиси болмаса, хазна киши бла сёлешмейди. Бир сёз айтса да, балтаны эмен тюкгючге ургъан кибикди. Бюгюн эртденли артыкъсыз да, къара тонъузну джелкесича сакъалы да джетиб, къысха манъылайы да, къатхан гыбытча джыйырылыб, гида балтагъа ушаш бурну, къой сохта кибик, къалын тёбен эрнине салыныб джетгенди. Бир джанына къынъырына адамгъа къараса, тёгереги къызаргъан, къара боялыб онънъан чабыр бетли кёзлери джашыртын къабаргъа тебреген самырны кёзлёрине ушайдыла.

Къайсы сюрюучюнюкю эсе да аркъаудан бир джанъы къара чебгени алыб, аны бла чурукъларын сюртюб, эки къолун джансюегине салыб, атына джер салгъанларына къараб турады.

Хамит, джалчылыкъ болджалын бошаб элге тюшеригине къуаныб Къандаурдан джаллаб къош артына барыб, бурну бла джырлай, чабырларын кийеди. Тер синъиб джагъасы саргъала, сюрююню ызындан джюрюген заманда кеси джууъгъан акъ къабдалын кийиб, эки джылны асыралгъан сюзюкден этилген чебгенини хазыр орунларына чёртлеуок таякъчыкъланы джонуб тизиб, джолгъа чыкъгъынчы кийерге кёзю къыймай быкъыгъа такъгъанды. Суюген къаура сыбызгъысын джылтыргъан кёлегини ёзююне чырмаб, унутуб кетмейим деб къош аллында уллу ташны юсюне салгъанды.

Узакъда аны сакълагъан къарт анасын кёрлюгю эсине тюшюб, улакъча ойнаб, къошда Хамит эркететмеген джан джюкъду. Сюрюучюле бла бирер кере къучакълашыб, аланы сюрюуге ашыргъанды, сюрюуде биргесине айланъан итлени кёзюлетиб къойнуна къысыб, башларын сылайды. Аладан бошагъанында, къошха кириб, эски тонну тубюне кириб джукълаб тургъан, къабыргъасы юйюген къолан кишдикни къойнуна алыб эркететди.

Хамитге сау кьал дерге келгенча, кьошну эшигинден кьараб бир шауракъ улакчыкъ макъырды. Кишдикни тонну тюбюне, джукълагъан джерине салыб, шауракъ улакчыкъны тутуб, кёзюн, башын убба эте, кьалгъан улакъла да тегерегине басыныб, юсюне секириб тургъанлай, Къандаур къара кьамасы атджер къашха тийиб дькъырдай, атха миниб кычырды:

— Сен аман къазанлы, улакъланы джалай турма да, тебре-рик эсенъ тебре,—деб атыны аузун бир къарыш ачдырыб, сдауатдан чыгъыб кетди.

Хамит эрлай чебгенин кийиб джаулай стауатдан чыкъгъынчы, Къандаур узайгъан эди. Джолну билмеймеми кесим, атлы джаяугъа джёнъер тюлдю деб эки этегин джанына кьаблаб, дубурдан аууб чегетге кирди.

Хамит аягъы юсюне минъенли чегетден суйгени джокъду. Чегетге киргенинде, чыбчыкъла бир бутакъдан бир бутакъ-гъа секириб джырлагъанларын эшитиб, дженъинден эсги кёлекге чырмагъан къаура сыбызгъысын алыб, согъуб тебреди.

Чыбчыкълагъа кьошулуб кюлерин сокъгъан заманда къайын бутакъны юсюне кьонуб, кымылдагъаны сайын, сенкичекдеча силкине, къартджыгъа нарат терекни кьуу бутакъына кьонуб тургъан чыбчыкъланы марлаб турады.

Сыбызгъыгъа тынъылаб бир-бирде бурунчукълары бла къанат тюблерин къаза тургъанлай, окъ атылгъанча, джел эте джетиб, къартджыгъа бир чыбчыкъны сермеб кьоратды.

Хамит эски нарат тюкгючге олтуруб, сыбызгъысын согъа, кёзлери чыракъ бара тургъанлай, джел таушну эшитиб ёрге къарагъанында, чыбчыкъла кьонуб джырлай тургъан бутакъда эки тюк айырылыб, хауада къалтырай, экиси да тобугъуна тюшдюле.

Тюклени тюшгенлерини себеби не болгъанын билмей, тюкчюкле бла бир-эки джолда бетин сылаб, сыбызгъысыны кыйырына чанчыб согъа тургъанлай, Къандаур, бети кёгериб, кьутургъан бёрюню кёзлерица, кёзлери кызара, огъары джанындан илгендириб кычырды:

— Сен тууардан туугъан тууар, кесинъ тюкгючге чёгюб, мени сакълатыбмы турлукъса, алай барсам, хамхотунъу бузарма,—деб кьолунда кьамчиси бла джаныулаб, атыны аузун тарта тохдады.

Хамит, сыбызгъысын да дженъине сугъа, башын энишге тутуб, кёмюк этиб тургъан атны тер джылыуу ура къаты бла озгъанында, Къандаур кьамчи бла урмай къалай кьойду деб Хамитни кёлюне келди.

Ол къаты бла озгъанында, Хамитни бойнуна да кесини къара кьамасына да къараб, ышаргъангъа ушаш эринин кынынъыр этиб, Хамитни ызындан къарагъан заманында башында къара тубанла къайнай эдиле.

Бара-бара секиртмеден озуб, тегерегине къараб адам кымылдагъан кѳрмегенинде, агъачны къалынына джетме кѳююб, Къандаур акъыртын къамасын чагъарыб, кѳзлери кызарыб чыгъаргъа джетиб, бети кѳгериб, Хамитге бериллик кѳйиланы энлерин бузарыгъы кѳзюне кѳрюнюб, эсине джукъ да келмей, къарт анамы къачан джетиб керейим деб баргъан джарлыны ызындан джетиб, бойнун къама бла сермеди.

Хамит, шыбыртсыз артындан келгенни джюреги суймей, кѳолларын кѳлтюрюб ызына айланыргъа тебреди, алай болгъанлыкъгъа, къара къама андан эсе дженъил кымылдаб этерин этди.

Кюн аман боллугъун билдире, Хамит бысдырылгъан тамырны тюкгючюне миниб, „къакъ, къ—акъ, къакъ, къа-а-акъ“ деб къундуз кычырды.

Ибрагим, тобукъларындан джел ургъанны эски чебгенчинини этеги бла джабаргъа кюреше, кѳйила кюн аман боллугъуна кѳоркѳуб отларгъа джабышханлай, Тауланны къатына келиб айтды:

— Мен кютгенли кѳйиланы джерге бюгюнден иги джарашыб билмейме.—деб таягъына таяныб, бойнун бир джанына салыб, Тауланны керкгенине къарады.

Таулан таякъ керкгенин кѳююб, башын кѳлтюрюб, тегерегине къараб айтды:

— Таула джылайдыла, бир ишексиз, уллу кюн аман боллукъду, бюгюню бери да тобукъларым джызылдайдыла,—деб ышымларын ёрге тартыб джарашдырды.

Ибрагим Тауланны таягъын кѳолуна алыб:

— Бу иги джабышмакъ таякъны былай керкиб зее нек этесе?—деб сорду. Атасы берген кесини сюрюучю таягъын ариу тутханына махдана, Тауланны кѳолуна берди.

— Джигит джаш, мени таягъым сенден эсе тамадады; кюн санны керке турмасам, мен, къара танымагъан адам, кимде къаллай бир тургъанымы билмейме. Джалда тургъан адамларымы джылкъы тамгъаларын башына салыб, аны тѳбюне тургъан кюнлерими керкиб барама. Таякъ керкилиб таусулса, аны асырайма да дагъыда башха таякъны алама, аны да ма былай чанчакълагъынчы джюрютеме. Таякъларымы алыб тергесем, кимде неллай бир тургъанымы санаб кѳолунъа тутдурурма,—деб кѳйиланы ызларына бура тебреди.

— Кеч болуб джанъур джетгинчи аллыбызда къалын четгенден ары чыгъайыкъ, сен да кѳйиларынты ызына ышыра тебре,—деб бу джанына айланнъанлай, атын къара кѳмюк этиб, энишге къарагъанлай, джамчысы джел эте, Къандаур джортуб озуб кетди.

Таулан ызындан къараб ичинден айтды:

— Ай налат болсун сизге, туар туаргъа тѳбесе да ёкюреди да, салам бермегенлей, кѳйй баугъа тѳшюб кѳйиланы кес-

ген бѣрюча, сыртдан аууб барады,—деб джанына тийиб бир кесекни мурулдаб анъа урушханлай турду.

Къойланы уакъ-уакъ ышыра барыб чегетге киргенинде, тауш эшитиб тохдаб, шыктыртха тынъылады, алай болгъанлыкъгъа ачыкъ зат эшитмей „эй къартлыкъ“ деб кеси-кесинден кѣлю чыгъыб, инъирде къошха келтирирге тыбыначыгъын ат джолгъа джайыб, къургъакъ нарат чымыртачыкъла джыйыб тебреди.

Бир заманда солууун алалмай къолуна да къан джугъу болгъан сыннъан къаурачыкъны алгъанлай, Ибрагим чабыб джетди. Сѣзлерин да бѣлѣ-бѣле, кѣзлери манъылайына чыгъаргъа джетиб:

— Хамитни сыбызгъысы сыныб, къан джугъу болуб джолда табыб келеме,—деб бир къыйырына да чыбыкъ тюкле чанчылгъан сыннъан къаураны Тауланнъа узатды.

Мукгур къарт, сыннъан къаураны алыб, къоллары къалтырай, чымырталарын да къоюб, Ибрагимни ызындан тебреди. Секиртмеден ѳтуб къара чегетге киргенлеринде кѣк тоб атылганча кюкюрѳб, бир-бир тамчыла тамыб башладыла.

Ибрагим Тауландан алгъа чабыб, нарат аугъан тамырны къатында „ма былайда“ деб нѳгери джетгинчи бармагъы бла кѳргюзюб тохдады.

Ибрагим кѳргюзген джерде ат аякъ ызланы, къан тамчыланы эслеб, джюреги чанчыб, джанъы кырдык уатылгъан ызы барыб къарагъанында, тюкгючню тубюнден бир къол къараб тура эди. Тюкгючлени ары-бери тюртуб къарагъанында, бутлары къалтыраб артына туракълаб, бети агъарыб Таулан джыгъыллыгъын билиб олтурду. Акъ къабдалыны кѳкюрѳгин къан джуууб, бир кѳзю джабылмай, бетине топракъ себилиб, Хамит джатыб тура эди.

Кѳк къаты-къаты джашнаб, тау суучукъну ол джанында битген бир наратны шыбыла уруб бутакъларын ѳзеннѳе къуйду. Кѳкде булутлада джанъур аны сакълаб тургъанча, шыбыла ургъан тауш кетер-кетмез челекден къуйгъанча, джанъур къуюб тебреди.

Хамитни ѳлюгюн Ибрагим келгирген баласлагъа салыб, экиси да ѳрге сюелиб, кѳзлери элге баргъан джолгъа айланнъанлай бир кесек турдула, сора Таулан айтды:

— Энди да бир джарлыны къойну кесгенча, кесиб бараса. Бу уа сенѳе не хата этген эди, къан ичген джылан?—деб Къандаур озгъан джолгъа къарады.

— Бюгюн бетинъи адамлагъа кѳргюзалмай аны ючюн бара болур эдинъ. Тохлагъыз сиз, сизни артыкълыкъларыгъыз башыгъызгъа таякъ болур кюн табылыр. Бизни къолубуздан келмей эсе да, бу джашнагъан сени алай джибериб нек къояды?—деб къоллары къалтырай, таугъа демлешгенча, джанъур бла джыламукъ къатыш джибиген сакъалын джел тарай

Минъи-таугъа бурулду, алай болгъанлыкъгъа суукъ джел джанъур къатыш бетине ургъан болмаса, ол умут этиб къарагъан джерден болушлукъ келиб кёрюнемей, башын энишге ийиб тохдады:

Таулан сагъышха болуб таугъа айланыб баш энишге къараб кёб турлукъ болур эди, алай'а Ибрагим этегинден тартыб; — Хамит джибийди, кеч болгъунчу кошха элтеик,—деб тартаргъа хазыр болуб, баласны бир къыйырына джабышды. Таулан бла Ибрагим баласны тартыб, чегет джолну энишге айлангъанларында, таудан келген джел уруб тереклени ийилтиб, джанъур бекден бек къуя эди...

Соруула бла иш:

1. Хамит джалчылыкъны бшагъанына нек къуанадч, кимге ашыгъады?
2. Химигни ким ёлгюрдю, нек ёлтюрдю?
3. Хамитни ёлюгюн ким къайда табды?
4. Окъугъаныгъызы хапарын айтыгъыз.

Бешинчи башы.

Таукъта бири-бирине ал бермей къычырадыла. Танъ джарый тебрегенлей джулдузла бири-бири ызындан джукъланадыла. Кече джолда къалгъан арба болур, узакъда сабий джылагъанча, джызылдаб озду. Анда-мында эртден бла эртде эшикге чыкъланганы тамакъ арытхан таушлары келеди.

Мухаммат-Амин Къыямыгны аджирине миниб арбазындан чыкъланында кюн тийиб джарытыб кюн батхан джаны къабыргъаны белине джегген эди. Къабхакъдан тюшюб баргъанлай, бир къатын башына чыбчыкъ къоннганча чохун тургъузуб, къуру челеклерин дынъырдата джолну кесгенинде, афенди ол джолну барыргъа ырыслаб, ызына бурулуб, башха джолну кетди.

Не заманда да афендини адети алайды, джолгъа чыкълан заманда, аллына урчукъ ийирген, къуру челекле бла келген къатын тюбесе, аллына тюбегенге да дуняны аман сёзюн къуюб, ызына къайтыб кетеди. Бюгюн да къатын къуру челеклери бла аллына чыкъланында, урушургъа бир-эки кере аузун ачды, алай болгъанлыкъгъа тохдаб аны бла уруша турургъа заманын аяб, бурулуб джукъ айтмай аны ючюн кетгенди.

Ораза болгъанлыкъгъа, афенди бал бла басылгъан локъумланы уакъ-уакъ къаба барыб, экинчи кюнюнде элден узакъ болмагъан бир чегетни аягъында атын кишенлеб, къырдышха аянды. Бир заманда джукълаб къарагъанында аты да узайыб, тюн иги къызыб, джолну арасында бир акъ сархлы, джашил абалы адам онъ бутундан аур асхай келе тура эди. Ким болгъанын билирге сёйюб, атын бери тыйгъан сылтау бла кел-

генни джолун кесе аллына тюеб, иги ышан этиб къараб сорду:

— Къайдан ахшы джолдан келесе, сен мубарек адам! Аур асхагъанча кёрюнесе, былай тохда да солуй бар, мен атымы бери къайтарайым, ма ол алайда джамчы бла артмакъла меникиледиле. Алай бар да олтур, мен бусагъатдан келеим,— деб аты таба кетди.

Ач болгъан болур эди, афенди атыны ызындан къулакчыкъдан ташайгъанында, джашил абалы тегерегине къараб, адам кёрмегенинде, асхагъанын да къоюб, дженъил-дженъил атлаб артмакълагъа джетиб дагъыда, къачар къоянча, тегерегине къараб, артмакълагъа узалды.

Афенди атны аллына соре къабхакъдан бери чыкъгъынчы, джашил абалы, акъ сархлы, бишген таукъну джартысы бла бир белек локъумну тигелетиб, джел элтмез кибиб болду. Афенди туурагъа чыкъгъанында эрнин-бурунун дженъи бла ышыб къургъакъсытыб, эки аягъын тюбуне салыб олтуруб, мынчакъ тартаргъа джарашды.

Афенди джашил абалыны къатына олтуруб, башындан аягъына деричи къараб, сымарлаб келюне келди.

„Тум къара сакъалы, таймай джаныб тургъан къара кёзлери ичкиге иги болур, бурну къызарыб турады, аны алай болгъаны артыкъ да игиди, нюр басыб турады десем, бир адам сёз табаллыкъ тюлдю. Манъылайы таблары бла къысыгъыракъды, алай болса да башын дженъилирек джюлюй турса, алай хаталы боллукъ тюлдю. Хар бир заты да, насыбха кёре, джарашуу, хазыр шыйых аллыма тюеб къалгъанды, буту асхагъаны шыйыха асыры таб тюлдю, ансы тамам излегеими табханма“ деб ичинден къуана сорду:

— Хапар айт, оразалыкъда джаяулай къайдан келесе, кесинъ да аур асхагъанча кёрюнесе, айыб этме мубарек, атынъ да неди?

Афендиге бир джанындан бир джанына тешиб ётгенча джити къараб:

— Мени атым да Абдул-Къадырды. Гитче заманымда юй-юбюз къадырны къойуб Абдул дей эдиле, сабийле къозургъа эслерине тюшсе, „Къадыр-Къадыр“ деучен эдиле. Мен эс библиб аякъ юсюне миннъенди уллу аллахны кючу бла (алай айтханлай къолларын кенъ джайыб, ёрге-кёкте къарады) атыма Абдул-Къадыр дейдиле. Аягъымы асхагъаныны тауруху уллуду, былайда аны айта турургъа заман джокъду.

Гитчеликден бери да аллахны къуулугъун этгенден сора башха дуня ишлеге къатышмай бусагъатха деричи туруб, энди былай бузулгъан джюреклени тюзете, Меккъагъа, Мединагъа тебрегенме,—деб хапарын бошаб, кёзлерин сюзюб эниште къараб, мынчакъ тартаргъа къадалды.

Афенди: „Шыйых къаумну алдаргъа тебреселе халилери

бирча кѳреме, мен да мунуча кѳзлерими сюзюлтуб мынчакъны кызыу тартама“ деб эсине келиб, анъа сеирсиниб: „Ораза тутуб кыйнала да болмаз, бир аузлансын да андан сора башларма сѳзю“ деб кѳлюне келиб артмакъгъа узалыб локъумланы кырдышха тѳкдю.

Къараб къагъыт чырмалгъанда сау таукъну орнунда джарты таукъну кѳрюб, бек сеир болду, алай болса да былай-алай деб джукъ айтмай, таукъну къалгъанын да чыгъарыб чакъырды:

— Сен, узакъ джолоучу адам, сафар болурса, берлакъгъа олтур, бир кесек аузланайыкъ,—деб локъумланы аллына ышырды.

Джашил абалы къолларын силкиб, кесин итден къоруулагъанча этиб:

— Ол керахат затны менъе айтыргъа сени къолунъдан къалай келеди, мен джылдан бир айны огъай эсенъ, джылны асламысын гюнахлы муслиманлыла ючюн суаб ораза тутуб турама,—деб балчыкъдан атлагъанча этеклерин джыйа, ашаркъдан арлакъгъа джаллаб тохдады.

— Да ашамасанъ да иш сеникиди, алай мен джолоучу адам ашаса, гюнах тюдю деб кѳб афендиден эшите тургъанма,—деб таукъ джартыны къолуна алды.

Таукъну бутун кемире, джашил абалыгъа джити къараб кѳлюне келди: „Таукъну аслам джартысын тигелетсем, мен да ашамазма, былай алдай билгенинъе затха къарасам, шыйых болургъа излеб табмазча аллай адам кѳреме, муну хайырын алмай къолдан иймезге керекди“ деб татлы ышара сорду:

— Мубарек, къайда да сен дин джанындан джюрюй эсенъ, сени кибик адам мени элиме бек керекди, мени бла ызынъа къайтырмы эдинъ?

Мынчакъланы чыкырдатыб кызыу тартыб, джашил абалы башын эки джанына силке айтды:

— Къайда да мен адамланы джюреклерин тюзетирге къорешеме, сени элинъе мен керекли зат бар эсе айтсанъ, огъай деб артыма турмам.

— Да, алай эсе. ушатсанъ бюгюн элге барайыкъ да алайда кече къалыб тынчаяыкъ, эртден бла къобарбыз да кегербиз,—деб ѳрге къобуб тебрегенинде, джашил абалыны бети бир кесекге тюрленди, алай болса да къайгъылы болгъанын билдирмезге къорешиб, афендини этегинден тута, олтуртуб айтды:

— Бусагъатда сен барыргъа тебреген элден мен бюгюн чыкыгъанма, эртдеден бери да мени адетим алайды, эртден бла чыкыгъан элиме экинчи ол кюн къайтыб кирмейме, сен кѳргюзген элге баргъандан эсе, былай ары барыб (колу кюн батхан джанын кѳргюздю), анда джолдан бир джанына джаякълаб эл барды, анда тохдаб алай кетсек деб мени кѳлюме келеди,—деб узун къара къашларыны тубюнден кѳзлерин джылтыратыб къарагъанында, афенди ол айтханнъа

огъай деб айталмай: „Сен айтхан болсун“ деген магъаналы башын силкди.

Джашил абалыны окъууун-билимин билирге суюуб, арабча бир-эки сёз сорду, алай болгъанлыкъгъа Абдул-Къадыр анасындан туугъанлы гитче заманында куран окъургъа юреннъен болмаса, араб тилден хапары болмагъанды, алай болса да афенди аны билимин билирге осмакълаб соргъанын анъылыб, тауча джуаб этди.

— Бусагъатда кереклибизге тау тил джетиширикди, ушатсанъ экибиз да шагърей тил бла селешеик деб мени келюме алай келеди,—деб къара сакъалын сылай, кезлерин ышарта, афендиге къарады.

Ол алай джуаб этгенинде, не айтыргъа билмей джунчуб, аллына баш энишге къараб: „Уллу къазанда бишген эт чий къалмаз“ деб таулула билиб айтхан кереме, менден эсе бу гинасуууракъды, къайда эсе да хыйлагъа бир деменъили джерде юреннъенди. кеси джунчур орнуна мени джунчутургъа кюрешеди деб келюне келиб къамчини бурну бла ёлген касканы ары-бери ауната айтды:

— Тау тил бизге селеширге джетмейди деб айтханым тюлдю. мен эртде заманда сохда бола айлангъан эдим да, бу илмулу адам бла селешиб бир-эки араб сёзню эсима тюшюреим деб айтханлыгъымды.

Абдул-Къадыр хиликге этгенин анъылаб, джелкеси айлыкъ турмача къызарыб айтды:

-- Тюшюнде керемен эсенъ, мен сенъе илмулу адамма деб айтхан болмазма да, сен менъе тюбегенли сагъат кетменди, мени не тукъум адам болгъанымы къалай билдинъ?—деб аллын бурмагъанлай кезюню къыйыры бла эриши къарады.

Мухаммат-Амин, сёзню къозгъалыб эршиге кетериклерин суймей, кесин тюлкюча ышарта:

— Керексиз сёзню селеше тургъанны кююуб, джолубуз узакъды, акъыртын-акъыртын барсакъ игиди,—деб этеклерин къагъа ёрге къобду. Заман не болгъанын билирге джанында сагъатына узалгъанында, алтын сагъат бау сынджыры кюлуна тиймей, кюйнуна от тюшген адамча тегерек бурулуб алтын сынджырны табмай айтды:

— Кертда дегеннъе сен'а бирда аман оздунъ да, таукъ джаргыны ашагъандан озуб энди кесиме тоноу эгерге теб-регенсе, бусагъатдан сынджырны бере эсенъ бер, бермей эсенъ, былайдан ары атлатмай къабларма сен пох затны!—деб къамасыны башындан тутта, Абдул-Къадырны аллына барыб джагъасындан тутуб тохдады.

Абдул-Къадыр джагъасы тутулургъа юреннъен эди, алай болгъанлыкъгъа башында акъ сарыхы, юсюнде джашил абасы тургъанлай туура сермеб адам джагъасындан тутарыкъды деб акъылы джокъ эди. Алгынча не полицейский, не да прустоп тутса, алай бек ачыу боллукъ тюл эди, джолда тюбеген бир

аман сюзюлме кез сермеб джагъасындан тутханында, бек ачыу болуб, къабдалыны ичи бла къысылгъан къынъыр бычакъгъа узалды, алай болгъанлыкъгъа джагъасындан буугъаны хире кибиб кёрюб, орнундан къымылдамагъанлай, тюремде арестантланы тюртюучюсюча, асхагъан аягъы бла киндигинден тюртгенинде афенди къоллары бла хауадан тутаргъа узала, чортлаб кетиб, эшек аунагъанча букъулата, арба джолгъа сыртындан тюшдю.

Абдул-Къадыр афендини джолда тынчаймагъа къоюб, атына миниб кетерге да тебреди, алай болгъанлыкъгъа афендини элине адамланы джюреклерин джумушакъ этерге барлыгъы эсине тюшюб, асхагъанын да унутуб, джыгъылгъанны къатына келиб, ёрге къобарыргъа къолун узатыб болушлукъ эте айтды:

— Бу джолдан сора тюз адамгъа керексиз затланы айтыб къадала турма.

Ийилиб къолун узатханлай, алтын сынджыр Абдул-Къадырны джан хурджунундан сылджыраб джерге тюшдю, алай болгъанлыкъгъа афенди джан сюегин аурутуб, къобар къайгылы болгъан болмаса, алтын сынджырны букъулатыб джолгъа, узакъ болмай къатына тюшгенин эслемеди.

Джан сюегинден къадала, асхаб артмакъларыны къатына келиб, Абдул-Къадыргъа къарамагъанлай, аур ынъычхаб:

— Кесинъи супу этиб айланъанлай, сен дюрген адам кёреме, сенича болсам, абагъа кириб айланмай, къайда болса да геджеб болуб турлукъ эдим. Мени бла туюшюрге джетгенинде, асхагъан аягъынъ да сау болуб къалды дейме, — деб аны таба къынъырына къарады.

— Джан ауруса, сокъур кезден джаш чыгъар дейди богъурдагъымдан буууб айлансанъ, асхакъ аякъ да меникиди, ол да къарыуундан келген бла мени къорууларгъа кюрешеди, — деб эки къолун джан сюеклерине салыб хыликге эте, ышарыб айтды.

Джан сюегини ал ачыгъаны кетгенинде, афенди чегелерге кюрешиб, Абдул-Къадыргъа джити къараб айтды:

— Сен бла мен бир-бирибизге бош тюбемегенбиз, къаллайла болса да бизни ырысхыбыз бирге келлик болур, сени къолунъ бир кесек да чибиди, алай болса да бир-бирибизни агъарта турмай, не зат адамла болгъаныбызны ачыкъ этиб билдирирге керекбиз. Сени къаллай адам болгъанынъы мен манъылайынъда табларыны кёргенлей да таныгъанма, сагъат бауну огъай эсенъ, адамны джанын алыргъа да огъай демезлигинъи билеме. Къалай-алай болса да мен сени кенънъе ташлар адам тюлсе, къылыгъынъ, юсюнъ, сыфатынъ да мен излеген адамса, — деб Абдул-Къадырны ол селешген заманда манъылайында таблары къызарыб джаягъыны бир кесек териси къалтырагъанына кезю джетиб джити къарады.

Аллына къараб тынъылаб туруб, бетине къоннъан чибинни кысдагъанча, сагъышларындан башын силке айырылыб:

— Мени не адам болгъанымда сени къллугъунъ джокъду, сенъе менден не зат керек эсе айг, аны эштитейм. Экинчи сенъе айтырым, сен асыры кѣб затны билирге сюйесе, бюгюнден-ары биз бирге турлукъ эсек мени ким болгъанымдан соруу алгъанынъы къой, алай болмаса, экибиз джарашмазбыз,—деб эртле джууулгъан кълджаулукъ бла манъылайын скортген кибиб эте, эслетмей афенди таба къарады.

Аллына сюркеле, кълларын узатыб, эки кѣзю джана, афенди кычырыб айтды:

— Сен шыйых! Шыйых болургъа керексе.

— Ха-ха-ха, андагъылы бери мени да, кесинъи да союб турмай аны айтсанъа. Энди мен экибизни тирменибиз да бир джанына айланнъанын анъыладым. Кесинъ билгенден, менден соруу алгъанны асыры сюймейме, алай болса да, айыб этме, сен кесинъ афенди болурмуса?

— Алайма, нек сордунъ?

— Ушаб тураса. Башха адам болса, мени шыйыхха ушагъанымы эслемей кетер эди, сен'а хариб, таукъ тюшюнде тары бюртюк дегенлей джараулу адамны къараб кѣргенлей таныдынъ. Энди джыгъылгъанынъа да разы бол, бир къл да тутдур, аны бла былайдан кетеик,—деб узалыб афендини къллун ачыта кысды.

Мухаммат-Аминни бутун сюйреб алгъанын эслеб, „хыны тюртген кѣре эдим, энди да ачылалмагъанды“ деб кѣлюне келиб, аны асхагъанына джашыртын ышара айтды:

— Сен менден эсе къарыусуз кѣрюнесе, атха сен мин. Джолда адам тюбесе, кѣзге эршиди, мени бу чапым бла кѣрген, „шыйыхны бу атлы къайры сюрюб барады“ деб кѣлюне келирге боллукъду, джюрюрге да бутларыма чырмалыб асыры таб тюлю, сен быланы артмагъынъа сал.

Тешиниб, ич къабдалы бла къалыб, хурджунундан чыгъарыб бетине да бир къабны къаблаб, тѣббесине окъала тигилген бир боз бѣркню да киийиб, афендини сеирсиндире, джыйырма джыл болгъан джаш болуб, аллында силкиниб тебреди.

Мухаммат-Аминни аты онъду ат болса да, анъа кесин оздурмагъанлай, инъир бола баргъан эллерине кирдиле.

Инекле джелинлери толуб, бузоуларына ашыгъыб, башлары силкине, эл таба къарай да ѳкюре, тири-тири атлаб бардыла. Къаранъы бола тебрегеннъе къркълуб, тийреледе калак итле эриниб юредиле. Кечге кългъан бир къатын, суу агъачы челеклерине тийиб дынъырдата, ашыгъыб, эки этеги джел эте, суу алыргъа чабыб кетди. Къайда эсе да баш-аякъ юйюген ийис келиб, артыксыз да Мухаммат-Аминни ауз суулары келтиреди. Кечге кълыб бугъунчакъ ойнагъан сабийлени чалдыш-чалдышда уруша, аналары юйге джыйадыла. Ораза

тутханлагъа ашаргъа эркинлик бере, кюн батханда джарыкъ сюрюучю джулдуз джанды.

— Сен мен чыкъгъынчы былай тур,—деб Абдул-Къадыр, орамда итле тегерегине басыныб, бир эски чалмандан секириб, дыран баш юйге ташайды.

Бир кесек тургъанлай, Абдул-Къадыр ызына чыгыб, атны джогенинден тутта айтды:

— Менъе джанъы тюбеган замандача соруу алгъанынъы къойсанъ, былайда кече къалыргъа боллукъду.

Атны тегерегине басыннъан итлени ташла бла къоруй, бир тар арбазгъа джыйды.

— Сен бар да эшиги ачылыб чыракъ джана тургъан отоугъа кир, мен бусагъатдан келеим,—деб Мухмат-Аминни сыртындан тюрте, юйге ашырыб, кеси къарангъыда ташайды. Джангъыз агъач орундукъ салыннъан, къабыргъаларына эски газетле джабышдырылгъан гитче отоучукъ терезеге къысылыб аракъы ийс эге, юсюнде гырджын умурлары бла джабуу болмагъан кир столчукъ, аууб кетмесин деб орундукъгъа къысылыб бир аякъсыз шиндик. Къутургъан инек кирсе мюйюзюне уругъа джукъ табыллыкъ тюдю деб быллай юйге айта болурла. Терезе тюбюнде джалын оджакълы лампачыкъ да сыннъан оджакъны газет джабышдырылгъан къабыргъасындан джел ургъаны сайын джукъланыргъа тебреб, дагъыда джалын этиб мутхуз джанады. Сыннъан шиндикге олтуралмай афенди кир оруннъа таяныб тургъанлай, бир заманда Абдул-Къадыр, юч бишген таукъну табакъгъа салыб, тююнлете келиб столгъа салды. Тегерегине къараб джараулу шиндик кёрмегенинде, кёлтюрюб столну орундукъ таба къысды.

— Ачдан къырылдыкъ, хариб, ауз ач,—деб ызына айланыб кетиб тебреб, Абдул-Къадыр юйню арасында тохдаб айтды:

— Бюгюнлю таукъ джартымы ашагъанса деб кёзюме къарай джанымдан этгенсе, юч сау таукъ бир джартыны орнун толтурлукъ болурла, менъе къарама да олтур да аша,—деб чыгыб кетди.

Бир кесек замандан афенди таукълагъа иги къарыу этиб тургъанлай, бир сабийни да къолуна алгъанлай, быягъы Абдул-Къадыр саутоланы джыяргъа келди. Сабийни къолунда алтын сагъат бауун эслеб, кёзю джаныб къарады, алай болгъанлыкъгъа аны амалтын джолгъа бир керексиз джыгъылгъаны эсине тюшюб, джукъ айтмай къойду.

Сабийге джити къарагъанын эслеб:

— Афенди алтын сынджыргъа бош къарайды, аныкъындан сора да алай сынджырла кёб этилгендиле,—деб бир къолу бла саутоланы кёлтюрюб чыгыб кетди.

Афенди ызындан, кеси-кесине: „Аманлыкъчы болсанъ муну кибики уятсыз болургъа керекди. Кёз кергенни кётлек дженъер деб сагъат бауну кёре тургъанлай, дагъыда менъе фатауа-ла джарашдыра турады. Мени тонагъаны аманды ансы, алай

болгъаны бизни ишибизге аман тюл эди“ деб кёзлерин кысыб сагъыш эте тургъанлай, аякъ тауш этиб юйге бир джырыкъ эрин кириб, къутургъан туарча, тегерегине къараб чыкъды.

Джан хурджунуна къоркъуб, афенди джукъламай танъ атдырыгъа мурат этди, алай болгъанлыкъгъа юренмеген адамны атда джюрюгени татыб, кирпичлери къоргъашын тагъылгъанча, джабылыргъа къалгъанларында, кесин тыялмай бир кесекден юйде хурулдагъан тауш чыкъды.

Ёксюзле джаны, суу къошулгъан сютча, кегере тебегенди. Гугурукла кычыра-кычыра эригиб, таукъ сюрюүлери бла арбазгъа чыгыб, тышына джалларгъа тебеген таукъну джетиб къабыргъасындан бурунлары бла тюртюб негерлерине къошадыла. Таукъла танъ атханнга къозгъалгъан къуртланы джайылыб чёблейдиле. Къайда эсе да кюн чыкъгъанын белгили эте, кызыл булутла кюн чыкъгъандан кюн батхан джанына атлангъандыла.

Мухаммат-Амин, джанъы туугъан кючюк балача, кёзлерин ачалмай, ары-бери аўнай арбазгъа чкъгъанында, Абдул-Къадыр ёрге сюелиб тебен джанына къараб тура эди. Аякъ таушха ызына къараб, Мухаммат-Аминни кёрюб айтды:

— Танъ ашхы болсун!

Афенди къалай тынчайды деб адамгъа селешгенча, бир джанына къарай къатына келди.

Аязыргъа кюрешиб кёз химиллерин ууа, къараб арбазда атын кёрмегенине къайгъылы болуб сорду:

— Арыгъан эдим да иги джукълагъанма, кюн тийиб келеди, къараб атны кёрмейме, къайдады?

Афенди къолун гылджа этиб, кёзю къамагъанча, манъылайына тутуб тегерегине къарады.

— Керек болса, ат да табылыр, бир аузланайыкъ да тебреик,—деб Абдул-Къадыр негерини чапысызлыгына къараб, анъа ышара юйге кириб, биягъы столну терезе тюбюнден орундукъгъа тартды. Абдул-Къадыр юйге киргенлей, атны кёрмегенине къайгъылы болуб, тири атлаб, чебгени бутларына чырмала, арбазда тегерекге къарады, алай болгъанлыкъгъа джомакъда айтханларыча—учду, кюйдю—табылмады. Биягъы аманлыкъчы биреуню хаух берген атын джоймагъа эди деб къоркъуулу болуб, этеклери сибиртги эте, юйге кириб сорду:

— Къараб атны кёрмейме, меники тюлдю, башха адамныкъды, къайдады, нек керюнмейди?

Афендини джукъусу дженъил аязыгъанына кюле, Абдул-Къадыр джуаб этди.

— Мен сенъе айтханма, ат керек болса табылыр, тегерекге чабыб айланма, да кетерге, кесинъ айтханлай, заман болгъанды, олтур да бир джукъ аузлан.

Абдул-Къадыр, сабий джылагъан бир башха юйге кириб бир кесек тургъанлай, сохан ийис эте, бишген семиз этлени

келтириб афендини аллына салыб, хурджунундан башына балауз бла патчах мухур салыннган аракъы шышаны чыгъарыб столгъа салды.

— Мен былай эртден, ингир сайын бу кёк суучкъдан аузума къуя турмасам, джюрегим ауруйду да тебрейди, чагъыр харамды, ансы сен да мындан тарта болурса,—деб ичинде ёлген чибини болган бир кир стаканнга къуюб, афендини къолуна тутдурду.

Маулутда бал сууну алыргъа юреннган къоллары бла аракъы стаканны белинден буууб, тартарыны аллында бир-эки ауаз сёз айтыргъа эсине тюшуб тебреди:

— Файгъамбар да (суратын аракъы стаканда кёргенча, джити къараб салауат салды) чагъырны юсюнден болмаса, керти сен айтханча, аракъыны кенънге ташламагъанды, алай болганлыкъгъа биз афендиле, къарангы адамланы къатында ичерге тартынабыз. Бирин къуюб бирин айтайым, файгъамбар кесини суйген негерлери бла джолоучу болганында...

Афендини узакъгъа кетерин таныб:

— Сиз къаум бир джаншакъ боласыз, билеме айтыргъыны, файгъамбар негерлери бла джолоучу болганында, тохдагъан джеринде николай аракъыдан тартханды. Джаншаргъа башха заман табылър, сени къолунъдагъындан сора стакан джокъду, мен да аны сакълаб турама, тарт да бери къолума джетмеге къой,—деб семиз негини къолуна алыб хазырланады.

Стаканны тюбюн ёрге айландырыб, афенди аракъыдан джибиген чал мыйыкъларын да сюртмей, семиз этни джонуб тебреди.

Иги, джел элтмезча болуб, хамхотун дарий къолджаулукъ бла сюртюб, узун кекире, халал болсун деб орундукъдан къобуб:

— Танъ атмай бу татлы семиз этни къайда табханса?—деб сорду.

— Бери къонакъгъа тюше тебрегенлей да сенден соруу алганынъ тохдат деб тилеген эдим, алай болганлыкъгъа юреннган ауруу сени къояаргъа унамайды, озса сенге озсун, ашагъанынъ былай тебен джагъада мычхы джаргъан оруслу джашны чочхасыны этиди.

Сен былай келиб тюшгенден ары, урланнган мал болса да, сенге бир тыйыншлы къурманлыкъ этмей иялмагъанма.

Не айтырыкъды деб къуру шышаны да орундукъ тюбуне ата къарады.

— Сау бол, не зат эсе да, иги джарашыу эти болган хайыуанды,—деб тишлерин къаза, атха джюреги тынчлыкълы болмай, арбазгъа чыкъды.

Кёзлери чарс кёре, ат джыйылган джатманы тюбуне барыб къараганында, кесини аты джокъ, аны орнуна, къабыр-

гъалары ашалгъан эшек кибик, бир осал ат тагъылыб тура эди. Кёзлерим чарс керюб эте болурмамы деб кёзлерин ууб иги къарагъанында, биягъы ат суйелиб, ёзенъисине Абдул-Къадыр къадалыб тура эди.

— Афенди адамгъа оразада аракъыдан тоюуб тентирей айланургъа айыбды, бу атха мин да уллу джолну ёрге бар, мен ызынъдан джетерме,—деб афенди джуаб этгинчи, ызына юйге ташайыб кетди.

Соруула бла иш:

1. Мухаммат-Амин бла Абдул-Къадыр бир-бирлерине къалай тюбешдиле? Мухаммат-Амин андан не изледи? Ала къалай джарашадыла?
2. Абдул-Къадыр Мухаммат-Аминнъе аракъыны къалай ичиреди, андан сора ол аны не бла сыйлайды?
3. Окъугъаныгъыздан халар айтыгъыз.

Алтынчы башы.

Къатына джетгинчи узакъдан огъуна къурч тёшно зынъырдагъан таушу келеди. Эртденбладан беричи тохдамай джанъур джаууб ачылгъанды да, чегет баургъа джалан къаяланы кюн къыздырыб, тютюнлетеди. Тикге чыгъыб арыгъан ёгюзча, таш уатхан машина солуулаб, къара тютюню къаягъа къазан къара джагъа, къарынына арба темир джолда тёнъереген арбачыкъла келтирген ташны къуйюб, къараб-къарагъынчы кюмюшлю ташын бир джанына къысдырыб, керексиз ташын тышына къотарады. Тёбеге басынъан къумурсхалача, машинадан чыккыгъан таш къалауну тегерегине басыныб, адамла хар таш кесекни къолларына алыб, ары-бери буруб, къыйырына кюмюш джабышханын керселе, бир джанына айырыб агъач гырынлагъа саладыла.

Джез бычагъы бутларына тийе, бир кёзюлдюреуюкю, намазда салам берген афендича, кёзюу-кёзюу имбашларыны джылтырагъанына къарай, чибин къоругъанча, къолунда сиписин ары-бери силке, ишлеген адамлагъа бир кёзюню къыйыры бла къарагъанлай, ёрге-энишге барады. Бир зыкгыл сары шинли къарт, энишге ийиле, бели ауруб, бир кесекге солургъа чёгелегенинде, джез бычакълы эслетмей къартны артындан келиб, табаны бла уруб, таш къалаугъа къаблады.

— Былайгъа тынчайыргъамы келгенсе, сен къарт итери!—деб хурджунундан къагъытны чыгъарыб, кёзюлдюреуюклерин бурнуну къыйырына джетдириб, не зат эсе да бир затланы джазды.

Къартны бурну къанай, таш тёбеден бери айырылыб, джез бычакълыны аллына тобукъланыб барыб тиледи:

— Он башлы юйдегим барды, джазма, джалымдан тыйсагъыз, ачдан къырыллыкъбыз,—деб аягъына башын уругъа

тебреди, алай болгъанлыкъгъа хыны эте, артына туруб, биягъы сипини силке, къалгъан ишлегенлеге къарай кетди.

Ол ары джаллагъанлан, джерни тюбюнден таш келтирген арбачыгъын машинагъа къотарыб, бир келбетли кёк кёз джаш, сары чачы да тер бла манъылайына къатыб, таш тёбеге миниб, тёгерегине къараб джез бычакъланы кёрмегенинде, бурну къанагъан къартха къолу бла кёргюзе айтды:

— Кёремисиз, Ташчыны несини итлери энди бизни аулары бла къыджырагъандан да озуб, аякълары бла уруб тебрендиле! Айыб тюлмюдю, сен эски ишчисе, ол ит ургъанында, аны блайдан къоратдыыр джанындан кюрешмей, сен баш уруб, аны аякъларыны тюбюне джатаса.

Сары шинли къарт къалтыраб, къобаргъа кюрешиб бурнундан келген къанны бир къолу бла сюрте, джылай-джылай:

— Мен не этеим, къарт къатын ауруб джатханлы ай болады, мен анъа ашатыргъа джукъ табмайма, — деб кёзлерин сюрте, кетиб тебреди.

Былайда ишлеген джюз джарым адамдан бир сёз айтхан болмай, ишлегенлерин къоюб, башларын энишге тутуб, хар ким да къалай этерге сагъыш этиб тохдагъанлай, машинадан бир къарт ишчи бери айырылыб, джау къолларын бусхулгъа сюрте айтды:

— Семён керти айтады, бюгюн ол итни къартха артыкълыкъ этгенин алай кечиб къойсакъ, тамбыла ол анданаман да этер. Ишчиле барыбыз да ишибизни къоюб, Ташчыны иесине барыб айтыргъа керекбиз, ол кёзлюкю итни былайдан къысдаб джалыбызны ёсдюргюнчю бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Мен айтханнъа разымысыз?

Къарт алай айтханлай, былайда болгъан ишчиле бары кюреклерин, гетменлерин алыб, Ташчыны мияла кёк баш юю тургъан джерге айланыб тебретиле. Семён, таш къалаудан тюшмегенлей, картузун силкиб тохдатыб айтды:

— Бир бёлек адам алай баргъандан хайыр джожкьду. Бютеу ишчи болгъанны къобарыб, иш этген адам къоймай, кюмюш къазылгъан тешикледи адамланы да чыгъарыб, не зат излепенибизни былай хар кимге билдириб, алай барыргъа керекди. Былайда, мени аллымда сёлешген къарт айтханча, биз къараб тургъанлай къарт ишчиге артыкълыкъ этген итни алай къоймай, Ташчыны иесини аллына гешикден таш чыгъаргъан арбагъа сыртындан салыб алай элтирге керекди. Экинчиси биз эртденбладан инъирге деричи ишлейбиз, алгъан ахчабыз къарныбызгъа джетмейди, джалыбызгъа къошулуб, ишлеген сагъат саныбыз аз болмай, бир адам ишге чыкъмазгъа керекди. Бу мен айтхан затлагъа разы эсегиз, машина тохдасын, — деб тёгерегине къарагъанында, таш къалауу къаты адамдан тыкъ-тыкълама болуб, бир къауму: „Керти айтаса, кёбдю тёзгенибиз,“ — деб къолларын силке, бир бёлек джашыракъ ишчи

да джез бычакълыны тешике тутуб, аякъларын къалтырата кѣлтюрюб келе эдиле.

Къараб аны кѣргенлей, бир ауздан къычыргъанча: „Таш ташыгъан арбагъа сыртындан салыгъыз“ деб къычырыб, аны таба тебиниб, къолларын силкдиле.

Таш арытхан машина ишчилени джыяргъа, бугъа ёкюргенча, къаяланы занъырдата къычырыкъ этиб, къарылыб тохдады. Сууну шууулдагъаны, джыйылгъан адамланы даурлары болмаса, ишлеген тауш тохдады.

Джез бычакълы таш ташыгъан арбагъа иги сыйырмай сыртындан тюшюб, кѣзюлдюрѳюклерини бир мияласы да сыныб, этеклери джерге сюйреле, ишчиле да ызындан Ташчыны иесине тебретдиле...

Тѳбентин къонакъгъа келген инаралла бла тюнене кече тюрлю-тюрлю чагъырланы иче кѣб олтургъанына болур эди, бюгон онеки сагъатда къуллукъ этген къызы Вераны юсюне дарий чебгенин къаблата къобханында, башым ауруйду деб кесин хыны-хуну этиб къуллукъчусуна буюрду:

— Адам келген болса, „мен бюгон юйде джокъма“. Анъыладынъмы? — деб соруб, башха юйде акъ масгени къансыгъан таушун эшитиб, джумушакъ башмакларын къаблай, гузаба этиб, башха юйге кириб кетди

Эртдеден бери бусагъатда Ташчы тургъан джерни таууланлыкъы болуб, къайсы эсе да тау бийлени бирине джукъ джалатыб алыб, Ташчыны иеси кюмюш, къоргъашын чыгъартдырыб, энишге ташытады.

Ташчыны иеси бир-эки джылдан бир айны, ай джарымны тургъан болмаса, мында кѣб турмайды.

Ташчыда беш-алты джылны ишлеген адамла аны эки-юч джылдан бир-эки джолда кюшден кѣредиле, аны да ат джегилген файтон бла ары-бери озгъан заманда.

Алай кѣб туруб Ташчыгъа бир кесек, заманнъа келсе да, чырпа акъ масгесини къайгъысын этген болмаса башха зат къулагъына асыры кирмейди. Ташчыда ишлерин джюрютген тюлкю къылыгъы болгъан бир адам барды, ол аны орнуна не зат керекли оноуу да этиб, бютеу ишлерин джюрютеди. Бери келген заманында, орунда джатыб къахауа иче не да акъ масгесин къоюнуна алыб къозуй тургъанлай, ишлерин джюрютген адам бѳркюн къолтугъуна къысханлай, тѳрт бюгюлюб, эшик артына сюелиб, Ташчыны ишлери къалай баргъанындан хапар айтса: „Кюмюш аз чыгъараса, кѣб чыгъар“ деб бир-эки сѳзю айттыб, „бошаса“ деген магъаналы къолун силкеди, сора масгени эки ал аякъчыгъындан тутуб кѳкюрегинде секирте ойнайды. Ишин джюрютген, Ташчыны иесини, кѳбген сют кибик, акъ къолуну силкинъененин кѳргенлей, гудулукъ этерге келген адамча, тауш этеме деб къоркъуб, акъыртын аякъларыны бурну бла чыгъыб, эшикни къайтарыб кетеди.

Вера, масгеси бла анъа къараб тургъан къулдукъчу тышырыу джатхан юйге кириб, акъ масгени аягъын эшик къысыб, тырнагъында кесек джарасын кѣргенинде къолларын силкгени сайын ууртлары, бал гыбытлача къалтырай, чыммакъ акъ бети, айлыкъ турмача къызарыб, джашил кѣзлери орунларын-дан чыгъаргъа тебрегенча джылтыраб, аузуна келген аман сѣзню айтыб, масгеге къараб тургъан къызны бир къолу бла чачындан тутуб, бир колу бла да алтын башлы гулоч таякъ бла тьююб тебреди.

— Мен сени Жоржикге (масгени атыды) иги къарарса деб тутама ансы, сени инекни бакъгъанча мен не этеме.

Джюн машокча, аякъларын джерге къакъгъан заманда силкиниб, тьююб къоллары ауругъанында, сеирсиниб орундукъгъа миниб тургъан масгени къоюнуна алыб, силегейлерин чача, къычырыб айтды:

Бусагъатдан докторну алыб кел!

Эшикни тауш этдириб уруб, масгени кѣлтюргенлей кеси джатхан джерге кирди.

Суу-агъач кибик, къынъыр, къуу доктор, челек кирген чоюнча, кийиз бѣркюн да чюйге тагъа, мияла ящик бла бир дарманны да эшик артына сюеб, ышарыгъа кюрешиб, ат тишлерин кѣргюзе, ийилиб кирди.

— Кѣремисе доктор, Жоржикни аягъын къысдыргъандыла, анъа къайгъылы болгъандан къалайгъа кирирге билмей турама,—деб стол тьюнде чибинлени тутаргъа кюрешиб ойнау тургъан масгени къойнуна алыб, аягъын докторну кѣзюну тутду.

Масгени аягъын тѣрт джанына бुरुб къараб, бир джез таякъны кѣкюрегине тиреб тынъылаб айтды:

— Джюреги, ъбгеси иги ишлейди, аягъыны да тырнакъчыгъы къобхан болмаса, башха хатасы джокъду.

Байлау сала тургъанлай, Ташчыны ишлерин джюрютген бети-къуту кетиб, эшикни къыйырын ачыб сорду:

— Бек уллу ишни юсюнден кирирге боллукъмуду?

— Не уллу ишди ол? Жоржик ауругъан этеди, мен бош тюлме, артда келирсе!—деб аягъы байланнъан масгени къойнуна къысханлай терезеге барыб, эслемей къая къыйырына барыб чынъылгъа къарагъан адамча, артына туракълаб, киралмай, эшикни къыйырындан къараб тургъан ишин джюрютгеннѣ сорду:

— Ишлемей мени арбазыма нек басыннъандыла? Къуйругъу сыннъан итча, Ташчыны ишлерин джюрютген, мукгур болгъанлай юйге кириб, эшик артында тохдаб айтды:

— Ишчиле не эсе да бунт этиб басыннъандыла, ишлегенлеге къарауъчуну да таш ташыгъан арбагъа салыб келиб, сенѣ сѣлешмей кетерик тюлбюз деб басыныб турадыла.

Акъ бети чибин ау джабышханча джыйырылыб айтды:

— Мени кыйры зыкылдыла чакырганныңа чыгаргъа заманым джокъду, сен билемисе, мени Жоржикни къатындан кетерге мадарым джокъду. Ызынъа кыйт да ишигизге барыгъыз де да былайдан ары къорат, кетерге унамасала, стражниклени тамадалары абчарны менъе чакыр.

Докторгъа айланыб:

— Бюгонден кыйгъылы кюн кѳрмегенме, Жоржик ауруйду, арбазгъа бу зыкылдыла басыннъандыла, доктор, джюрегими басар бир дарман ичир,—деди.

Доктор мияла кюбюрчегин къаза тургъанлай, зынъырдаб, терезни бир кѳзю уалыб, боялгъан полгъа таш тюшдю. Аны кѳргенлей къоркъуб, Вера печ къаланнъанны мюйюшюне кысылыб тохдады.

Арбазгъа басыннъанла атхандыла деб кѳлюне келиб, ачуу болгъандан бутлары къалтырай, масгени да кѳлтюргенлей балконнъа чыгъыб къарагъанында, атлы стражникле ишчилени гѳгереклерин алыб, ала да ортада бир-бири юсюне тыкъ басыныб, бери чыкъсын, айтыргъыбыз барды деб даур эте тура эдиле.

Акъ масгени Ташчыны неси къатынны кѳолунда кѳргенлей, бир-эки джаш ишчи бир-бирин тюртюб кюлдюле.

Семѳн, бир джассы сырт ишчини имбашысына миниб, кысырыб айтды:

— Сени ишге къарагъан адамларынъы бизге джетдирмегенлери къалмагъанды, энди къартланы туюуб тебрегендиле. Бизни сенден излегенибиз ма бу итни мындан къорат (эки стражник эки джанын сакълаб джез бычакълыгъа бармагъы бла кѳргюздю), джалыбыз къарыныбызгъа джетмейди, сени акъ маскенъ кѳрген кюнню бизни эм уллу джал алгъан ишчибиз кѳрмейди...

Масгени аты айтылгъанлай, сюек сакълагъан итлеца, къараб тургъан стражниклеге Вера балкондан кысычырыб айтлы:

— Мен быланы гырылдагъанларын эшитирге суюмейме, бу сагъатдан былайдан кысыдагъыз! — деб масгени кѳююнуна кысыханлай ызына юйге ташаныб кетди.

Атланы аузлары ачылыб, къамчи таушла чыгъа тебрегенлей... ишчилени кимини кѳз тюбю кѳбюб, кимини бѳркю чартлаб башы къанай, хар ким башын кысыдырыргъа кюрешиб, кѳб турмагъанлай арбаз ариуланды...

Темуркъа эшегин сууну бир джанында ташха тагъыб, кѳпюрден Ташчыгъа ѳтгенинде, артында, бир бѳлек атлы гамойлары бла, акъ бет семиз тышыруу, кѳйюнунда акъ масгеси бла файтонну арасына олтуруб, аны аллында да уллу бычакъларына таяна имбашлары джылтырагъанла олтуруб, кенъден дух йислери келе, джортуб Темуркъаны къаты бла оздула. Алагъа къарайма деб чабырыны буруну ташха илиниб абына, къачар кѳоянча тѳгерегине къарай, къалайгъа

кирирге билмей орамы арасында ёре сюелиб тургъанлай, къаты бла бир келбетли ишчи озуб тебрегенлей, тохда деб къолу бла кёргозе сорду:

— Мен ишлерге келгенме, кимге барырга керекме, мында адам танымайма.

Орус сёзледен эсе кёбюсюн къолу бла кёргозе къарачай тил бла айтды.

Келбетли ишчи Темуркъа къолу бла джерни къазыб кёргозенинден айырган болур эди, къартны не ючюн келгенин анъылады, джылы ышара, къолундан тутуб, конторну аллына элтиб; былайгъа бар деб къолу бла кёргозюб, биягъынлай ышара-ышара кетди.

Конторну эшигин ачыб ары кирирге тебрегенлей, бир джез тюймели аллын, алыб, эринин чюйюрюб, Темуркъаны аякълары кёргозе, юйге джиберирге унамады. Темуркъа, келбетли ишчи тюбөб ышарыб кеси адамыча ышаргъанына батыр болуб, ёшюн уруш этиб кирирге мурад этди, алай болгъанлыкъгъа, джез тюймели эшикден башын къаратыб сызгыргъанында, анъа ушаш экеулен джетиб, хыны-хуну этиб, чабырлары саламларын уллу бычакъларыны къыйыры бла тюрте, теш деген магъаналы къоллары бла кёргоздюле.

Темуркъа юйге къоймагъанларыны къайгысы чабырлада болгъанын айырыб:

— Ой къара кюн келсин сиз аманланы юйюгюзге, чабырла болмай, джыр-джыр чурукъларым болса, мен сизге ишлерге да келмез эдим, — деб балчыкъ джугъу болгъан чабырлары тешиб, арбазда къюб, джалан аякъ конторгъа кирди. Джерни тюбюнде кюмюш къазаргъа джарашыб, эшикге чыгыб къарагъанында, чабырлары салгъан джеринде джокъ тура эдиле.

Не этерге билмей, джалан аякъ къалайгъа барайым деб юйню бир джанына къарагъанында, джез тюймелилени экиси къарынларын тутуб харх эте, бири чабырлары тайакъгъа чанчыб, бурунун да къолу бла тутханлай, алыб барыб джагъада отлай тургъан тонъузланы алларына атды. Чабырладан илгениб, тонъузда бир джанына къачханларында, джез тюймелиле ючюсю да къолларын бир-бирине уруб кюлдюле.

Темуркъа чабырларын тонъузланы алларындан къалай алыргъа билмей, джалан аякъ орамда ёрге сюелиб тургъанлай, къолтугъунда къара ётмекчиги бла биягъы келбетли ишчи, кёпюрдем ётюб келе эди.

Къатына джетиб, Темуркъаны джалан аякъ ёрге туруб нек тургъанын анъылаялмай, Темуркъагъа да джез тюймелилеге да къараб сорду:

— Къарт джалан аякъ нек турады?

Джез тюймелиле, бир-бирин тюртюб кюлюб, тонъузда отлагъан джагъаны кёргозюб айтдыла.

— Азиатны чабырлары ийис этгенден тонъузла да джийир-гениб къачадыла.

Айтхан сёзлерин бир алакат накъырдагъа кёрюб, чёгелеб тобукъларын уруб кюлдоле.

Темуркъа, келбетли ишчи да алагъа къошулуб кюледи деб тургъанлай, былай тут деб къара ётмегин Темуркъагъа бериб, джез туюмелиге да къашын-башын туююб, не затла эсе да Темуркъа айырмагъан бир затланы айта, багушладан секириб джагъагъа туююб, чабырланы алыб чыгъыб Темуркъагъа берди. Ол чабырларын кийгинчи юсюне ёрге тургъанлай туруб, къолундан тутта, биргесине алыб кетди. Ала кёзден ташайгъандан сора да джез туюмелилени кюлген таушлары келе эди...

Кюн джарыкъдан чыгъыб, суукъ аяз ура, кююш къазылгъан къаранъы тешике киргенлеринде, оюлукъ болур деб Темуркъа артына туракълады, алай болгъанлыкъгъа биргесине баргъан Семён къартны неден илгеннёненин эслеп:

— Къоркъма, ойулукъ тюлдо, — деб аркъаулары кёргозе, абына-сююне, къолундан тутханлай, кююш къазылгъан джерге дери элтиб, ишлей тургъан ишчиле бла шагърей этди. Къалай ишлеригин кёргозюб ишге джарашдырды.

Темуркъа джерни туююнде ишлеген кеси кибик къартланы да, джаш адамланы да кёргенинде, оюлуб басар деген къоркъуу кетиб, ишге джарашды.

Темуркъа бери келиб ишчилеге тубегинчи, къайсы да болсун, орус адамны кёрюб болмай эди, бери келиб ишлеп теб-регенли, бир затны айыралмай кёб сагъыш этеди: „Ишчиле, артыкъсыз да Семён, кеслерини бирича кёрюб, ананъ этмезлик джумушакълыкъны этедиле, конторда тургъан джез туюмелиле ўа былача болмай, итге къарагъанча къарайдыла. Была да, ала да орусладдыла, динлери, тиллери бирди, былай нек болады“ деб айыралмай кёб дыгалас этиб сагъышлана эди.

Семёну биргесине празник кюледе ишчиле джыйылыб сёлешген джерлеге бара, бир кесек тилге юреннёненинде, бир кюн кетиб бара, Семёну билегинден тутуб тохдатыб, аузу джетишдирмегеннёе да къолларын къошуб сорду:

— Сиз, ишчиле, артыкъсыз да кесинъ, сора ол конторда тургъанла да орусладасыз, алай болгъанлыкъгъа сиз аладан башха адамласыз, ала тюртселе, урсала, сиз мени кесигизге къысасыз, ол алай нек болады?

Семён, къартны айтханына ышарыб, тенънёе кёрюб, беллиден тутуб кесине къыса:

— Биз орусла болгъанлыкъгъа, биз ишчиле къол къыйыныбыз бла башыбызны кечиндиребиз, ала ўа бизни къаныбызны ичиб, къыйыныбыздан семириб турадыла. Сени элинъде Къыямыт деген бай бери малла сатаргъа келсе, сени чабырларынъы тонъузланы аллына атханла аны тегерегине не

айтады деб ит кибик айланадыла. Ташчыны ишин джюрютген, биз оруслула болгъанлыкъгъа, бизге къараргъа турсунмайды, Къыямыт кетсе, аны, къолтугъундан кириб юйюне элтеди, биргесине чагъыр ичеди. Энди ишчиле конторда тургъанладан башха болгъанларын анъыладынымъ? — деб ышара, Темуркъагъа къарады.

Тынъылаб туруб, бир унутхан затын эсине тюшюргенча, бети джарыб, башын кёлтюрюб айтды:

— Къаранъыбыз, кёб загны билмей къаранъы баугъа киргенча турабыз.

Семёндан, кетеди деб къоркъгъанча, къаты гутханлай, барлыкъ джерлерине кетиб тебретиле...

Соруула бла иш:

1. Ташчы къайлады? Аны иелик этген ким эди? Анда ишлеген ишчилени джашаулары къалай эди?

2. Ташчыны тамадасы ишчилеге къалай къарайды?

3. Темуркъаны чабырларын ким атады? Аны чабырларын ким алыб береди. Ол адамланы бир-бирлеринден не башхалыкълары барды?

4. Темуркъа ишге къалай джарашады? Аны ким джан аурутады?

Джетинчи башы.

Кюн къысыб туруб, бир-эки кюнню джанъур джаууб аязыгъанлы юйлени башлары кёгергендиле. Кимледен эселе да афендиге келген къозула аналарындан замансыз айыргъанларына тансыкъ болуб, чалмандан башларын къаратыб макъырадыла. Кёб болмай бир нёгерлери кесилген джерге барыб, къанны ийсгеб, къуйрукълары къалтырай ызларына къачдыла, дагъыда бир-бирин тюрте, чалманнъа келиб, ары-бери озган адамлагъа къараб, бизни бошлагъыз дегенча таралыб макъырадыла.

Эшек сыртындан отун джюгю дыгъырдаб арбазгъа тюшгенлей, сырты тынчайгъанына къуаныб, къышхыр умут этиб, юйню эшигине айланыб окъуйду.

Тийреде бир эсги юйню аллында бир къарт киши, этегинде джукълаб тургъан къолан кишдикни, эшик къаты этилгенча чючгюрюб, илгендириб уятлы. Хымил сокъур кёзлерин ачаргъа кюрешиб, кюннъе айланыб заманны билирге мурат этиб къарайды. Уланындан туугъан джашчыкъ ойнаргъа эсине тюшюб, акъыртын таягъын алды. Къарт таягъын табмай тегерегин кърмайды. Джашчыкъ, къарт таягъын излей тёрт джанын сермегенин кёрюб, кюллюгюн тыялмай, пырх-чырх эте, юй артына къачды.

Къыямыт бла Абдул-Къадыр Мухаммат-Аминни юйюнде, терезе джабыуланы ийиб, къозу этден тоуб, тишлерин арыта, сыртлы шиндиклеге таяныб олтуруб тургъанлай, тамагъын арыта, алгъы бурун Къыямыт башлады.

— Абдул-Къадыр бизни элде джанъы адамды, Мухаммат-Амин биледи, бизни элибиз аман кылыкълы болуб тебрегенди. оной этгенбиз да тот болуб тургъан джюрекдени дин иш бла бир джанъыртыргъа керекди деб алайда тохдагъанбыз. Энди сен бюгече не аламат шыйхлыгъынны да кѣргюзюрге керексе. Бизни элибиз къаранъы эл болса да, иги шыйхны бек сюеди. Бизни къолубуздан келген зат бла сенъе болушурбуз, алай'а сен билгенинъи бирда къалдырма. Мени сенден тилегим олду. Сен бюгече тырафы намазда джигит болсанъ, Къарачайда сени атынъ окъ атылгъанлай айтыллыкъды. Да мени айтырым олду,—деб Абдул-Къадырны кѣзюне къараб тохдады.

Кѣзлери кемирилген кѣзюзу башха чыракъ барыб, Абдул-Къадыр, ашыкъмай, тишлерин арыта айтды:

— Мен сизни элигиз кѣрмегенча шыйх болурма. Сиз билрге керексиз, хар бир ишни этген адамны кыйыны табылыргъа керекди, артыкъсыз да мен сизни ючюн шыйхлыкъ этерге тебрегенден сора, менъе не узатыргъызыны билрге сюеме.

Абдул-Къадыр, бир джанына полгъа тюкюре, аузуна хурджунундан чыгъарыб бир туз гыртны атды.

Мухаммат-Амин кѣзюню кыйырын Къыямытха джетдире айтды:—Ол зат ючюн сен къайгъылы болма, биз сени бек къуандырыбыз.

— Алай эсе, мен къуру сѣзге инаныучу адам да тюлме, алай болса да сиз экигизни айтхан сѣзюгюзге инанайым, мени къол кыйынымы кѣбле ашаб, кеслери тышында къалыб, башымы отха кѣб джолда салгъандыла, сиз алай этерге мурат этсегиз, мен сизни элден къачыб кетерча этерме. Энди менъе джумуш этерге бир адам керекди, ким бола эсе да алай бир адамны табыб, инъирге менъе джиберигиз,—деб орунундан къобду.

Къыямыт афендиге къараи айтды:

— Бизни аман джашдан ышаннъылы адам табыллыкъ тюлдю, сен къалай кѣресе.

— Аллах-аллах, Къандаурну табсакъ, андан сора бир адам да керек тюлдю. Энди заман озуб барады, тегерегибизге къараб, хазыр болургъа керекбиз,—деб табхадан алыб сарыхын башына кийиб тебреди.

Абдул-Къадыр ала таба кынтыр къараб, хиликге эте айтды:

— Сюртюлген тазча, эринтеригиз джау джугъудан джылтырай элге чыкъсагъыз, шыйх не къаты кюрешсе да, сиз дин тутхан адамласыз деб кишини инандыралмаз. Кѣремисиз, мен аузума ачууташ туз гыртны атыб ары-бери айландыргъанымда, аузум юч кюнню ашамай тургъан адамча къургакъсыб къалды, сиз бир да къуруй эсе да хамхотларыгъызыны

ары ышыгыз,—деб джанъы этилген сахдиян месилери джырылдай, юйню бир мюйюшюне бурулду.

Эссизликлерине джунчуб:

— Джашаулу бол акъыл юретгенинъе,—деб дженълери бла хамхотларын сюрте, чыгыб кетдиле...

Байрым кече тырафы намазда, межгитге кѣб адам басыныб, аллында эки джау чырагы бла Мухаммат-Амин михрабны басхычына миниб, аллына букъу болган бир уллу китабны алыб ауаз айтады:

— Джамагъатыбыз осал болганды, аллахны тутмагъандан адамланы джюреклери тот болуб, элни ичинде башчылыкъ этген акъыллы адамланы айтханларын этмейдиле, аны ючюн аллах чамланыб, сабанларыбызны, биченликлерибизни къуртуб барады. Элде биреуню мюлкюне сукъланнъанла кѣб болуб тебрегендиле. Ма аллахны келамында алай айтады:

„Бир эл афендилери, хаджилерн, аллах сайлагъан онълу адамлары айтхандан чыгыб, кеслери суйгенни этиб, намазгъа джюрюмей, ораза тутмай, аллахны унутуб тебрегенлеринде, аллах алагъа чамланыб эллерине ырхы бара къан, аны ызы бла гыбы джаудургъанды“.

Ал тизгинде олтургъан бир къарт, керти джагъасындан гыбы киргенча, узалыб бойнун къашыб, джауорун къалакълары ары-бери ышыды.

— ...Алайды мубарекле, аллахны джолун тутмагъанны бу дуняда иши къолай боллукъ тюлдо. Былай къараб элибизде бир къаум адам гяурла бла шох болуб, иш джюрютуб тебрегенин кѣрюб, ала амалтын саулай элге аллах бир чамланмасын деб мен оразаны аллында кюнню суаб ораза тутуб, оразадан бери да кече сайын танъ атхынчы намаз къылыб, два этиб турама. Бу кетген кече намаз къылыб таяннъанлай кѣрген тюшлериме къарасам, мени тилеген дуамы аллах эшитген болур деб мурат этеме. Байрым кече фыйгъамбарны джаны айланады, бир салауат салайыкъ,—деб муалзиннъе джау чыракъланы джукълатдырыб, лампаланы энишге буруб къараннъы этдириб, башын эки джанына атыб салауат салыб тебреди.

Къарангъы межгитде джыйылган халкъ башларын эки джанына атыб салауат сала турганлай, межгитни арасындан бир джашил джаннъан зат адамланы башларындан салыныб, „аллах-аллах“ деб къычырыб тебреди.

Къараб джашил джаннъанны кѣргенлей, намазгъа келгенлени бир къауму къоркъуб, эшикке къачар къайгылы болуб тебреди. Бир къауму да зикир этгенлерин тохдатыб, сеирге къараб турганлай, афенди къычырды:

— Мухаммат фыйгъамбарны къабырындан шыйх келгенди, кѣзлеригизни къысыб салауат этигиз!—деб быягы зикирни кеси алчылыкъ этиб башлады.

Адамла кычыра-кычыра онъсуз болуб тохдаб, кёзлерин ачыб къарагъанларында, лампала джарыкъ джана, афенди да, иссилеген атча, башын эки джанына ага, къатында акъ сары-хы, джашил абасы бла бир адам къара сакъалын сылай, ёр-сюелиб тура эди.

Афендини къулагъына:

— Кёбдю силкинненинъ, бойунджигини сындыраса,—деб шыбырдай, джанъы келген джашил абалы джамагъатха айланыб айтды:

— Мубарекле, бир дуа этейик! Уллу аллахны буйругъу бла (алай айтханлай эки къолун ёрге джайыб, кёзлерин кёкге аралтды) мен бюгюн инъирде Мединада ашхам намаз кылыб, сизге изин берирге келеме. Бюгече тырафы намазны оздурмагъыз да этигиз, мен былайдан чыкъгъанлай, ызыма къайтыб файгъамбарны (башын ёрге тутуб салауат сала) къабырына зийаратха барыб къайтырыкъма, сизни арагъызда аллах сюйген бир мубарек адам барды, ол да мени джёнъерим боллукъду.

Джашил абасы джел эте, басхычдан тюшюб, ал сафны кыйырында кёзлерин джумуб, башын ары-бери силке тургъан Къандаурну къолундан тутуб, бери афенди таба бурулуб, тырафы кылдыр деб мынчакъларын силке, Къандаурну сюйрегенлей межгитден чыгъыб кетди.

Эм артда сафда Ахмат Бийнёгерни къабыргъасындан тюрюб:

— Мединагъа дери шыйыхны ызындан джортарыкъ эсе, джайракъ Къандаурну талагъы турлукъду,—деб кюллюгюн тыялмай чебген дженъин аузуна кысыды.

Абдул-Къадыр Къандаур бла межгитден чыкъгъанлай, артындан тюрте барыб мюйюшню ташасына джетгенлей, Къандаурну хамхотуна джумдуругъун тутуб айтды:

— „Аллахны сюйген“ туары! Мен сенъе ненча джолда айтхан эдим. Мен „аллах, аллах“ деб эки кере айтханлайыма, джибни бошлагъанынъы тохдатыб мени ёрге тартыб чыгъар деб, сени эшек къулакъларынъдан тутуб джыйырма джолда айтхан эдим да. Бюгече сени амалтын бир къартны боюнджигин чыгъарыргъа аздан къалгъанма. Бу джолдан сора былай этгенинъ болса, сени биргеме „файгъамбарны къабырына“ элтген огъайэсень, табанны бериб ма бу къзпхакъдан атарма,—деб сюйрей барыб, межгитни аллында мийик хунаны кёргюздю.

— Бар энди, эртденбла мен хапар бергинчи юйден эшикге чыкъма,—деб Мухаммат-Аминни юю таба айланыб кетди.

Кече иги кетиб, адамла намаздан чыкъгъанларында, бир бёлек къарт Къыямытны тегерегине басыныб, кёзюу-кёзюу къолун тутуб айтдыла:

— Бизни, балаларыбызгъа да сени баланъа берген аллах берсин, не заманда да рысхы тохдагъан бир адам эдинъ,

джаугъан кёлге джауады дейди, тейри эшиги ачылганча, шыйых келгенлей, сени джашынъы къолундан тутуб зияратха алыб кетди.

Къайсы да билгенича сёлеше, Къыямьтны юйюне деричи ашырыб, хар ким юйю таба бурулуб кетди.

Ахмат, Къасым, Бийнёгер, Батал Токъалны юйюню аллына джетиб, чачылыб кетерге кёллери бармай, шыйыхны юсюнден сёзю башладыла. Алгъы бурун, къалган замандача хыликге эте, Ахмат башлады:

— Ол шыйых дегенлери къара сакъал Къасымны къашха алашасындан джюрюк болур ансы, файгамбарны къабыры узакъда хапары барды, бюгече эртденблагъа дери, Къандаурну да суйрей, ары барыб келаллыкъ болмаз эди.

Къасымны имбашысына таяна, Бийнёгер:

— Эки джылны мен Къыямьтлада чалкы тутхан эдим да Къандаурну шыйыхха ушаган джерин бир да кёрмегенме. Аны шыйых биргесине алыб кетгенин бир да айыралмайма. Бизни Токъалны элтсе да бир ишге ушай эди, — деб кюлюб, Токъалны къабыргъасындан тюртдю.

Бийнёгерни хыликге этгени джанына тийиб, Токъал:

— Мени элтсе да бир да сеир болма, мен сизнича аллахымы, адамымы танымай айланмайма. Кесим тели эсем да, мен уллула айтханны этиб турама, — деб кенчегин тарга, аладан бир джанына айырылды.

Бийнёгер бюгече Токъалны сёзю болганына сеирсиниб:

— Айхай, сен'а хариб, Къыямьтны аякъджолун джууаргъа табсанъ, сенъе андан уллу игилик къайда. Эшикге чыкъса, ызындан къумгъанын джюрюте тур. Бюгече джашы да шыйых болганды, сенъе да андан бир джукъ джетер, бар, эшикге чыгъаргъа сени сакълаб турады, — деб Къыямьтны юйюн кёргюздю.

Къасым, бусагъатха деричи тынъылаб туруб, тёзалмай Токъалны ызындан къычырды;

— Ол юйюне от тюшген кече джагъагъа элиб бойунджигинъе аз къагъыб кюйгъанма, энди мындан кёб озсанъ, мыйыкълы ананъ танымазча этерме, андан эсе аузунъу тыя бар, сен, Къыямьтны ит тегенесини къатында джатхан эгети.

Токъал таба джумдурукъларын къыса тебреди, алай болгъанлыкъагъа нёгерлери тутуб джибермедиле. Къалганла, хар ким кёлюне келгенни айтыб бошагъанында, Батал ортагъа чыгъа айтды:

— Токъалны халисин биле тургъанлай, биргебизге къошабыз да тебрейбиз, ол'а бизден эшитгенин, базар бетин алмашдырмай, чабыб, бетсиниб Къыямьтха айтыб турады.

Къасымны ачууланнъаны иги кетиб бошамай:

— Ким тагъады аны биргесине? Къарт кюйгъа мант башы джабышханча, киши аны чакъырмагъанлай къошулады да тебрейди. Атасыны аман кёзюне учурайым, бирда аяма-

сын да табханын айтсын, алай'а экинчи кьолгъа тюшсе, мен аны битин эзерме,—деб тишлерин чыкьырдата, кеси алдына джумдурукъларын кьаты кысыб тохдады.

Бийнегер эки кьучагъы бла негерлерин джоббу эте шыбырады:

— Шыйыхны хапары эртден чыгъар, джюрюгюз, энди чачылайыкъ—ююю болгъан юююне, ююю болмагъан башы тюбюне,—деб гитдже заманда айтычуларын накъырда эте айтыб, кьауму да юйлери таба бурулуб кетдиле.

Соруула бла иш:

1. Абдул-Къадыр къалай шыйых болады?
2. Токъалны къалгъан элчиле нек эрши кередиле, аны не терслиги барды?
3. Окъугъаныгъызны хапарын айтыгъыз.

Сегизинчи башы.

Чымырта отун джана келиб джилтин чартлаб Темуркъаны аууна тюшюб илгендирди. Эри келгенне кьуаныб, Мелехан, юй тюбюнде урчукъча айланыб, сауутланы дынъырматыб, кьонакъларына ашарыкъ хазырларгъа кюрешеди. Отха чоюн асханлай, Темуркъа келтирген къара ётмекни джартысын саханда туураб, кесек-кесегин агъач табакъгъа салыб, хотасы бла башын джаба, тийреде кеси кибиб джарлы хоншуларына ётмекден хоншулукъ элтеди.

Семён, Темуркъа негерини кьарыусуз джашагъанын кезю бла керюб, кызыу—кызыу жилка тютюнден тартыб, мыдах болуб, башын энишге тутханлай, кысхач бла кюлде суратла салады.

Темуркъа хошкелдиге келген хоншуларына бурулуб, хапарны джассы келтиреди:

— Мен не кёб джерде тургъан эсем да, ма бу кьатымда олтургъан орус джашдан иги адамгъа тюбемегенме. Ол менъе Ташчыда атам, анам этмезлик джумушакълыкъны этгенди. Къаны-дини бизден башха болгъанлыкъгъа, Къыямыт кибиб муслиманла аны чурукъ олтанына кьурман болсунла. Си орус барысы да бирди деб алай умут этмегиз, мен анда конторда тургъан бир кьаумну кердюм, бир башхалары джюкьду, тамам Къыямытны бурнундан тюшген кибиб хар бир ишлери, кылыкълары шашмай ушайдыла. Ол кьаумну кьатындан кетиб ишлеген адамлагъа кьатышсанъ, бойнунъдан бир аур джюкню атыб тынчайгъан кибиб боласа. Сёзлери да, ишлери да бир-бирине таянчакъ болгъанлай, бири-бирин тутуб турадыла. Алгъын мен картузлу адам керсем, гяурну аласы, кьарасы джюкьду деб къарай эдим, энди уа кесим барыб ичлеринде тургъанымда, къалай уллу джанъылыб тургъаным

таньганма. Алайда мен бир кесек турганма, ол кесек заманны ичинде ма бу джаш башха адамлыгыннан сора да мени кезюмю ачханы чаклы джашагъан ёмюрюбюзге билсек, джарлы къаум былай аман кюнъе джетиб турмаз эдик. Ишчиле бизнича тюрдюле. Байла бизни бирибизни юсюне миниб турганлыкыгъа, къалганла джаллаб кетген болмаса, нёгерлерин биригип къыйынлыкдан алыргъа болушмайдыла, ишчиледе алай тюрдю: бирине зор джетгенлей, барысы да биригип чабадыла. Джанымла, биз да алай болургъа керекбиз,— деб орус тилге юреннени хоншуларына билдире, бери бурулуб Семённа не эсе да бир затлары айтды.

— Мен, къарт адам, кёрганим ондан бирин да джармалаялмагъанма, бу сизни бла бир-эки сёлеширге сюеди,— деб кесин тылмачха хазырлаб тохдады.

Семён, тил билмегенине бушуу эте, башлады:

— Келюме келген затлары сизни тилигиз бла кесим джетириб айталмагъаньма джюрегим къыйналады, алай болса да сизни элигиз Темуркъа айтыргъа кюрешир. Сиз, таудула, эки джюкню кёлтюресиз: бири-кесигизни бийлеригиз, байларыгъыз, экинчиси-орус падчахлыкъ юсюбюзге миниб, сизни къарантылыккъда ташны тюрбуне къысыдырб турадыла. Мен айтырыкъ кёб затлары сиз бусагъатда айыраллыкъ тюрсюз. Алай болганлыккъа сиз аны кёб турмай айырысыз. Биз джарлы, ишлеген халкъ орусла, къарачайлы деб айырмай, бир-бирибизге къабыргъабызны берирге керекбиз. Къарачайлыла барысы да бир болмагъанча, орусла да барысы да бир тюрдюле. Сизни байларыгъыз сизни джекгенча, бизникиле да бизни джегип, кюн сайын къаныбызны ичиб турадыла. Орус, къарачай айырмай, ишчиле, къыйналганла биригип силкинсек, барыбызны да джауубуз байлары, ала айтханда джюрюген падчахлыккыны юсюбюзден атыб, кеси къолубуз бла кесибизге джарыкъ джашау ишлерикбиз. Былай къарасанъ, аны сиз менден иги билесиз, сизде бир бёлек адамда болган джер, мал, рысхы бютеу элде джюкду. Ол барысы да сизни къолугъыз бла, сизни къыйынлыгъыз ашалаб джыйылгъанды.

Ишчиле, джарлыла биригип, ёмюрден бери бойнубузну басыб солутмай турган боюнсханы атайыкъ,— деб асыры бек къызыб кетгенин эслеп ышара, Темуркъагъа— асыры кёб айтдым, алай болса да кечюр, мен да болушурма,— деб тохдады.

„Еджиги-юстюню“ бла айырмасала да, былайгъа джыйылганла Семён айтхан затны магъанасын анъылаб, Темуркъа кечюрюрге тебрегенинде, аны аузуна чаба, Бийнёгер сорду:

— Мен анъылагъан бла, ол айтхан затлары барысын да бек тюз айтады, алай болса да ол айтханча, биреуню малын алган гюнах болмазмы? Бизде афендиле таймай ауаз айтсала, аны айтханлай турадыла.

Къасым, артда олтуруб турганлай, бери къобуб:

— Керексиз затны соргъандан не магъана барды, сени динъи, тилинъи билмеген адам гюнахны, суабны къайдан биледи? Андан эсе ма бу прустопланы, старшиналаны артларын этер мадар бар эсе, аны сорургъа керекди. Сор, марджа, Темуркъа,—деб олтурду.

Нёгерлери соргъаны Темуркъа аузуна къолларын да къошуб Семённа кёчюре тургъанлай, Ахмат, кеси-кесине сёлешгенча, орнундан къобамагъанлай айтды:

— Бютеу аны айтханына мен къол салыб тохдайма, мени аякъ джол къазаргъа бир эли джерим джокъду, Къыямытны джер джаба малындан сора да, элни сабанларыны джартысы аныкъыды. Аузубузну ачыб къараб турмай, джер, суу тенъ болгъунчу кюреширге керекди.

— Ол алай айтханлай, Токъал тегерегине къарай айтды:

— Онъ джанынъы айландыр да бир бар, сенъе Къыямыт джерин берсе кёрмезмисе, джарамагъан сёзлени айтхандан не себеб барды?

Батал Токъалгъа къыйгына къарай:

— Токъал хариб Къыямытны джерин сыйыргъан огъай эсенъ, джаратыб алса, эсги джары тонун да берликди. „Телиге джол бош, айрангъа суу къош“—деб сени кибиклеге айтадыла. Былайда гыр-гыр эте турма да бар, Къыямытны къатыны отун джардырыргъа сакълаб турады: дженъил барманъ, тебси тюбден кюру къалырса,—деб кюлу бла эшикни кёрюздю. Тюнене да Къасым Токъалгъа тиш къысыб къалгъан эди да, аны юсюнден сёз къозгъалгъанында, тёзалмай:

— Шыйых Къандаур келе болур, бар аллына къара!—деб джаркъалагъа абындыра, къабыргъасындан тюртдю.

„Шыйых Къандаур“ деб эшитгенинде, Темуркъа Семён бла сёлешгенин бёлюб:

— Ол къан ичген джылан къачан шыйых болганды?—деб сорду.

Бийнёгер къалгъанладан алгъа, ышара айтды:

— Къандаур уллу алахха джарагъан адам болгъанды, тырафы намазда изин берирге Мединадан келгенме деб бир къара сакъаллы адам намаз эте тургъанлай, джашил джаныб, башыбыз бла бир-эки да учуб, Къандаурну файгъамбарны къабырына элтеме деб, къолундан тутханлай межгитден чыгъыб кетгенди.

Бийнёгер сёлеше тургъанлай, Ибрагим бойнунда гетен артмакъчыкълары бла акъыртын кирди да артларында олтуруб тынъылаб турду, сора Бийнёгер сёзюн бошагъанлай, секириб къобуб, къолунада эки сыннъан къаурачыкъны джумуб, кёзлери джана айтды:

— Къандаур шыйых болгъан эсе, джылан боллукъ кимди? Джарлы Хамитни чегетде соуб кетиб, мында шыйых боламы айланады?—деб аллындан башлаб къалай ёлтюрюб кетгенин айтыб:—Ма бу да Хамитни къан джугъу болгъан сыбызгъы-

сыды,—деб сыннъан къаурачыкъланы атасына узатыб, джылагъанын тыялмай билек агъачны артына къачды.

Джыйылгъан адамла отха суу къуйгъанча болуб тюрлендиле. Джашчыкъны джылаб къачханын кѣрюб, къайгъылы болуб, Семѣн Темуркагъа—не болгъанды?—деб сорду.

Къарт Темуркъа, Къандаурну кесине джетдирген къыйныкълары да эсине тюшюб джыламукълары тѣгюле, сыннъан къаурачыкълада къан тамгъаланы кѣргюзюб, не болгъанын айтханында, Семѣн, секириб ѳрге къобуб, баш энишге къараб тургъан адамлагъа айланыб айтды:

— Байла юреннѣенлерича, энди да бир джарлыны джегиб туруб, къойну кесгенча кесдиле, аны алай къояргъа амал джокъду. Байланы бу зорлукъларын халкъ билирге керекди. Биригиб, суу къобуб ургъанча, уруб уатыргъа керекди...

Семѣн сѣзюню артына джетгинчи, Мѣлехан гузаба кириб:

— Дуния зикир этиб, шыйыхны аллына барабыз деб, гитдже уллу да къуюлуб барадыла,—деб хапар бериб шынтахы джаулугъун башына къыса, эшикке чыгъыб тебрегенлей, сѣз сакълаб туруб, Токъал юден джаллаб кетди.

Темуркъа нѣгерлери бла арбазгъа чыгъыб къарагъанында, Мухаммат-Амин бла Къыямыт алларында адамла тул-тубанча басыныб „аллах, аллах“ деб зикир айта, биченликле таба кетиб бара эдиле.

Алыннъанмы этгенди бизни элибиз, былай нек этиб айланадыла,—деб кеси кесине сѣлеше Семѣннѣа айланыб:

— Сен „шыйыхха“ къараргъа сие эсенъ, бу юсюнъ бла барыргъа джарарыкъ тюлдю, джашланы бирини кийимин кий. Бийнѣгер, мынъа бир юсуне къабларыкъ келтир, марджа!—деб Семѣнну къолундан тута, юйге кирдиле.

Соруула:

1. Темуркъа Ташчыгъа ишге баргъанлы не анъылайды?
2. Семѣн деген ишчи уруннъан джарлы эчлиге не хапар айтады, не анъ береди?
3. Семѣн айтхан, эллиге не эс береди, ала анъа къалай къарайдыла?

Тогъузунчу башы.

Отоуда Абдул-Къадыр бир джанында олтуруб, къатапа джабыу джайылгъан столгъа къабланыб, Мухаммат-Амин да бармакъларын сылай, кѣзюу-кѣзюу басыб чыкъырдатады. Къыямыт, къаудан сакъалын бир къоюу бла сылай, гулочуна таяна, тамагъын арыта, Абдул-Къадыргъа къараб:

— Башлагъанынъа бир сѣзюм джокъду, алай энди да дин джанындан бир-эки джараулу зат кѣргюзюрге керексе,—деб мыйыкъларына ышарды.

Шиндикни дыкъырдата къобуб, бир мюйюшден бир мюйюшге джорюй, аллына къарагъанлай, Абдул-Къадыр айтды:

— Сиз менъе динни бетин чыгъармай къояды деб асыры къоркъмагъыз, алай'а сени джашынъ ол бир кече тырафы намаздача, мен айтхан затланы „толтура“ турса, кесигиз билгенден, мен къанатсыз шыйыхма, кимни болса да белин аўрутургъа болурма. Сен атасыса, джашынъа кесилигинъ бла бир сѣлеш, ансы ол бир кесек тири болмаса, мен аны „аллах суйген адамладан“ чыгъарлыкъма.

Межгитде этиўчюсюча, кѣзлерин сюзе, Мухаммат-Амин сѣзге къошулду.

Керти айтаса, хар бир иште да, артыкъсыз да динни джолунда, таблыкъ керекди. Джахил адамлагъа бир чийсил затны эслетсенъ, экинчи аланы инандыргъа бек къыйынды. Абдул-Къадыр керти айтады, Къандаур бир кесек хомух болгъанды, алай болсада джашды, юренир. Абдул-Къадыр! сен да шыйых ананъдан туўгъанлай болуб къалмагъанса,—деб эки негерине кѣзюў къарай, кесин ышартыргъа кюрешди.

Афенди сѣлешген заманда, Абдул-Къадыр ёрге-энишге бара, джаныўарны кѣрген уўчуча, терезеге къабланыб къараб турду, сора бир къолу бла Мухаммат-Аминни къабыргъасындан тюртюб чакъырды.

— Ол озуб баргъан „мѣлек“ кимникиди,—деб суў алыргъа баргъан бир узун, акъ бет, къара къаш къызыны кѣргюздю.

Абдул-Къадыргъа кѣзлерин ышарта, не мурат бла соргъанын билиб:

— Кѣб болмай атасы тели аўруудан ёлген ёксюз къызыды. Шыйых джумушакъ къабынны таныгъанына мен шагъатлыкъ этме,—деб эркетиб имбашысындан къакъды.

Афендини накъырда этгенин джаратмай, къыз кѣзден ташайгъанында, терезеден бери айырыла, манъылайын джыйырыб айтды:

— Афендиледен сора игини таныгъан джокъду дебми тураса?

Къыямыт, гулочуна таяныб, сагъыш этиб туруб, сѣзню башха джанына бурургъа суйюб:

— Мени тегерегимде джашагъан ушхуурсузланы бу арт кѣзюуден бери къылыкъларын къолай кѣрмейме, былагъа адам аслам джыйылгъан заманда, джерни, мюлкню юсюнден къуранда болгъан джараўлу сѣзледен бир-эки сѣзню айтыб къоркъутургъа керекди, ансы ала, къыш ач бѣрюлеча, кири болгъан адамлагъа тишлерин чакъдыра, чабаргъа хазыр болуб айланадыла. Бир кюн Токъалгъа тюбеген эдим да, ол айтханнъа тынъыласам, къулакъларым джызылдайдыла. Ала да кеслерине бир орус „шыйых“ табхандыла, ол сизни хорламагъа эди,—деб экисине да кѣзюў къарады.

— Мен аўаз айтыргъа алай чемер тюлме, мен динни тюрлю ишлерин кѣргюзюб, адамланы джюреклерин джумушакъ этеме. Мен къыздыргъан заманда, Мухаммат-Амин, иги те-

мирчича, джарашдырыб темирни джазаргъа керекди, афенди адам тюлмюдю, сёз табарыкъды, не табханын да айтсын!

Сизни тышырыуларыгъыз бираз динден артха къалгъан халкъдыла, алагъа бир кесек изин берилмесе, аллахны унутуб къоярыкъдыла, бюгюнден ары къонакъбайла разы бола эселе, сизге ишлегеними тохдатмай, ол джаны бла да кюреширикме.

Эркинлик бергенлерин билдириб, бир-бирлерине къарай, башларын силкедиле. Хар кимни айтырыкъ сёзлери таусулуб кетерге тебреб тургъанлай, арт эшикни ачыб, Къандаур юйгекирди. Бочхасы тас болгъанча, башын энишге тутханлай, тегерегине къарай, хурджуундан бир къагъыт чырмалгъанны чыгъарыб, Абдул-Къадыргъа айланыб:

— Элде мен кирмеген джер къалмай айландым, быладан сора табмайма,—деб къагъыт чырмалгъанны узатды.

Абдул-Къадыр, хамхотун тургъузуб, нёгерлерине айлана:

— Эртденбыладан бери айланады, мындан сора кюкюрт башлы сернек тамбай келеди. Сиз мени да, кесигизни да бетигиз чыгъарын суйе эсегиз, мен излеген кереклени табаргъа керексиз, не аламан „шыйых“ болсам да къуру къолум бла джукъ эталмазма,—деб бир бек унутхан заты эсине тюшгенча бети джарыб, Къандаурну билегинден тутуб айтды;

— Бусагъатда, сен мал кёз адам, ачханы аямай бир абадан дух шышаны ал ма бу сернеклени да хурджуунгъа сал, бюгюн инъирде адам аягъы тыннъанлай, ол къара къаш къызы болгъан къартны къабырына барыб, эм алгъы бурун дух шашаны таусулгъунчу къуй, экипчи мен берген сернеклени башларын къолунгъа сыдырыб, узунуча, межгитде мени юсюме джакъгъанынъча, къабыргъа джакъ унутуб къойма, ызынъа къайытыргъа тебресенъ, къолларыны топракъ бла ышы,—деб афенди бла Къыямытха айланыб айтды:

— Анъылаб къалыгъыз, тамбыладан башлаб къара къаш къызын атасыны къабыры нюр джанарыкъды. Инанмагъаннъа афенди эртденде джамагъат бла дуагъа барса дух ийис этгенин джандетден келеди деб анъылатыргъа билликди. Анъыладыгъызмы? Абдул-Къадыр алай не да болсун деген бош шыйых болмагъанын кёресиз!—деб къолларын уруб кюлдю. Сеирсиниб аузларын ачыб тургъан нёгерлерин къоюб, джашил абасын къаблай эшикге чыгъа тебреб, эшик юсюнден Къандаургъа айланыб айтды:

— Аузунгъа чибинле къонадыла, ары джаб, къабакъча ачыб турма да! Сен тамбыла файгъамбарны къабырына барыб келиксе, акъ аба этдириб хазыр бол,—деб эшиклени къаты этиб кетди.

Ол кетиб, аякъ таушлары келгени тохдагъанында, Къыямыт Мухаммат-Аминнъе къысыла айтды:

— Бу хазнаны къайда табхан эдинъ? Кюн сайын тюрюден-тюрюсюн чыгъара келеди.

— Мубарек! Мен табмагъанны ким табарыкъды. Ичинъде къалгъан сѣз болсун, бир затында да хата джокъду, алай'а къатынъа джуукъ олтурса хурджунларынъа сакъ бол,—деб кюле-кюле бир-бирлерине къысылгъанлай, юйден чыгъыб кетдиле.

Соруула бла иш:

1. Къыямыт, Мухаммат-Амин, Абдул-Къадыр халкъны алдаргъа не зат этедиле?

2. Энди Абдул-Къадыр ким болгъанын къалай аныяладыгъыз?

3. Окъугъаныгъызны хапарын айтыгъыз.

Онунчу башы.

Алларында шыйых джашил абасы джел эте, аны онъ джанында Къыямыт суукъ болмагъанлай бѣрю тонун кийиб, гулочун билегине илиндириб, мынчакъ тарта, аны ызындан да Токъал къатапа кюйюзню кѣтюрюб, сол джанында афенди жанъы сарыхы кюнде джылтырай, андан арлакъда да Биймурза, орундан жанъы къобханына бети агъарыб келедиле. Муртазакъланы бири да ызындан Биймурзаны уллу бычагъын кѣлтюргенлей аладан артха къалама деб къоркъуб тенъ барыргъа кюрешиб келеди.

Шыйых аллын башлаб, къалгъанла зикирни кѣлтюртедиле. Токъал зикир айтханымы Къыямыт кѣрсюн деб кюйюзню кѣлтюргенлей, туурасына барыб, къаннъа къычыргъан туарча, аузун кериб къычырыб, зикир айтыргъа кюрешеди. Къыямыт, Токъалны алгъа озгъанын онъсунмай, кѣзюн къашын тюйюб, ызына къысдады.

Муадзин, халкъгъа ораза ачылгъанын билдире, „Байрам намазгъа джыйылыгъыз!“ деб башын эки джанына атыб, тамагъын аямай, салах тартады.

Алгъа баргъанланы ызларындан къалгъан халкъ да басыныб, улду долгуну биченликле таба барадыла. Сабийле, шыйых ким жолжанын билирге сюйюб, уллуланы аякъларына чырмала, алгъа озуб кетиб, ызларына шыйых таба къараб артларына къачадыла. Бир бѣлек къатын, къапакъ башына басыныб, джаулукълары бла бетлерин джаба, шыйыхха джитиджити къарайдыла.

Намазгъа баргъанла туураларындан юскуне окъала тигилген тыйын тонлу къатын нѣгерлерине бурулуб айтды:

— Игисагъан аныча болуб къалыр эди, бетине нюр тѣгюлгенлей турады. Ол аллах сюйген адамны элге келгени бизни бир насыбыбыз болур эди.

Ёзюю джылтыргъан бир алакъытай чебгенли къатын хамхотун бир джанына буруб айтды:

— Не зат эсе да мен аны кызлагъа джити къарагъанын асыры суймейме. Бир кюн Файруз озуб баргъанлай, аны анъа къарагъанына ашаб къояды деб тура эдим.

Тыйын тонлу къатын аны алай айтханын ушатмай:

— Кет-кет ары, насыбынъ алай болсун сени Фуйрузунъ ючюн ёле болур! Ол дин тутхан, аллахха джуукъ адамны эси-не аллай кир затла келмейдиде. Ол мени юйюмде тургъанлы-неллай бир болады, тышыругъа къараялмай, бети кызара турады. Ма аны дуасы амалтын Къандаур шыйых болуб айланады. Бюгюн Къандаур фыйгъамбарны къабырына барыб келликди ол келгенлей узаймай фыйгъамбарны джаны да джамагъатха саламлашыргъа келликди.

Алакъытай чебгенли къатын бир джанында кесича юслери аман нёгерлерине кёз къыса:

— Къайнайса, сени эринъ афендиди. Сиз билмегенни ким билликди. Къандаур да шыйых болгъан эсе, кёкге учмазлыкъ адам джокъду, келигиз, кегейик,—деб нёгерлери бла айырылыб кетди...

Бичени эки кере чалыныб джанъы алысын ургъан биченликде джамагъат олтуруб, афендини ауазына тынъылайды. Шыйых ал сафны ортасында „аллах, аллах“ деб башын эки джанына атады. Хунаны тышында уча кирген къазанлада къурманлыкъла бишедиле. Намазгъа олтургъан джерден арлакъда гёбелекге къоннъанча, бай юйледен келген хычыла башлары акъ джанджаулыкъла бла джабылыб агъара джададыла.

Биймурза, къарыуун кёргюзюрге келтиргенча, уллу бычакълары бла муртазакъларын къатына джыйыб, бир къыйырда олтургъанды. Эм артларында къолларын ары-бери къынтыр эте, Темуркъа афендини айтханын Семённъа айтыргъа кюрешеди. Айта келиб, къолу бла кёргюзгени хайыр болмай айтханын Семён анъыламаса, ачыудан узалыб кырдыкны джукълады. Анъылатыргъа суйюб, къалай этерге билмей бир джанына къарагъанында, Токъал къагындан къобуб, акъыртын адамланы къыйырлары бла Биймурза таба кетди. Токъалны ысдымлаб айланнъанын суймедиде, алай болса да къатында джашладан адам кёрмей, Семённу кесин къоюб кетерге мадары болмай, Токъалны къайгъысын кёрюрге джукъ эталмай къойду.

Афенди, къолларын джайыб, башын ёрге тута, кёзлерин эниште къаратыб айтды:

— Ма бу ичибизге Меккядан, Мединадан келген шыйыхны къуатындан бюгюн бизге саламлашыргъа фыйгъамбарны джаны келликди. Ичигизде ёсген бир джаш, Къандаур мубарек, шыйыхдан анъа изин джетиб, насыблы болуб, бюгюн шыйыхны буйругъу бла фыйгъамбарны къабырына зияратха кетиб, бусагъатда келеди деб аллына къараб турабыз. Муал болмай, къаты зикир этигиз,—деб келиб Абдул-Къадырны къатына чёгеледи.

Абдул-Къадыр кесин къалтыратыб, имбашларын силкиндириб, къычырыб зикир этиб тебреди. Джамагъат эки джанына кёжоу чайкъалыб, зикирге къызыб тургъанлай, тѣбени артындан бир акъ кийген адам, ызындан да сабийле тизилиб „аллах, алах“ деб зикир айта, джортуб келиб Абдул-Къадырны аллына джыгъылды.

Акъ кийген адам Къандаур болгъанын таныб, джамагъат сеирсиниб ол джыгъылгъан джерге басыныб тебреди, алай болгъанлыкъгъа Биймурза мыртазакълары бла тѣгерекге чабыб, хар кимни алгъын олтургъан джерине джыйды.

Шыйх зикир этгенин тохдатмай, ийилиб, джыгъылыб тургъан Къандаурну къулагъына шыбырдады:

— Джюн машокча тѣньереб турма да, кѣбдю энди ёрге къоб да зикирге къошул.

Джамгъат тынч болгъанында, Абдул-Къадыр секириб къобуб, къолларын джая, алгъа чыгъыб, башын эки джанына ата „ассалам алейкум“ деб юч кере хауаны къучакълады.

— файгъамбарны джаны кетгинчи башыгъызны энишге тутуб салауаг салыгъыз,—деб бери бурулуб кеси эки къолун аллына узагханлай, ат тутаргъа чабхан гѣзетчича, тѣбеге дери чабыб ызына къайтыб быягъы орнуна олтуруб, къалтыраб зикир этиб башлады.

Джыйылгъан джамагъат „файгъамбарны джанын“ кѣрмей къуру къалгъанларын ушатмады, алай болгъанлыкъгъа джукъ айтыргъа мадар табмай зикир этген муал болду.

Ал сафда олтургъанладан къалгъанла зикир этгенлерин тохдатыб, къурманлыкъла таба кетер къайгъылы бола тебрегенлеринде, Биймурза къысыла барыб, афендини къулагъына шыбырдады.

Тири-тири атлай алгъа чыгъыб, афенди сѣлешиб башлады.

— Биз харибле сизни гюнахарыгъызны кетериб, тот басхан джюреклеригизни ачабыз деб намаз эте башыбызны тешиб айлангъан заманда, сизни бир къаумугъуз, кесине муслиман атаб, орус гяурланы бу сыйлы кюнюгюзде ичигизге келтириб турадыла. Ичигизде аллай къафырлыкъ болмаса, файгъамбарны джаны сизге кѣрюннюк эди деб шыйх бек улуу мыдах болуб турады. Ол артыгъызгъа келиб олтургъан гяурну да, аны бери алыб келген муслимандан гяур болгъанланы да бусагъатдан тишлик-тишлик этеригизни мен тутхан келам бла сизден тилейме.—деб кѣзлери джана, къолун къындыр этиб, эм арт сафда Семѣн бла Темуркъа олтургъан джерге узатды.

Бютеу джыйылгъан халкъны аллы ары айлангъанлай Бийнегер Къасымны сыртына миниб халкъгъа айланыб айтды:

— Мен бир сюрюючу джаш не билеме, алай болса да халкъ кеси оноу этсин. Тюнене чегегде джалчысын союб, бюгюн Къандаур къалай шыйх болгъанын афенди бир айтсын. Аны шыйх этиб айлангъанла да анъа ушашла болурла, ансы бу былай нек болады, джамагъат?

Халкъ къатышыб сѣзюн эшитмей тебрегенлеринде, Къасымны сыртындан тюшюб, Семѣн таба айланыб кетди.

Афенди алгъа чыгъыб тамагъын джарыб къычыра эди:

Муслиманла, арагъызгъа шайтанла киргендиле, ѳлтюрюгюз, аягъыгъыз бла теблегиз!

Алай болгъанлыкъгъа джамагъат къатышыб, ындыр басхан уаныкча бир джерни теблеб, ары-бери чайкъала тургъан болмаса, бир адамны айтханын анъыламай эди.

Семѣн, адамланы тюрте джол айыра барыб, бир джанына чыгъыб, таш къалауну юсюне миниб, сѣлеширге мурат этиб:

Джолдашла! Кесигизни алдатмагъыз...—деб башлагъанлай, Къыямыт сакъалы къалтырай Токъал таба бурулуб, къолун къынъыр эте Семѣнну кѣргюздю.

Семѣн сѣзге къызыб тебрегенлей, Токъал къысыла барыб, хунадан алгъан уллу акъ ташы бла урду.

Акъ манъылайындан къызара къан къуюлуб джыгъылыргъа къалтырай тебрегенлей, Бийнѣгер адамланы тюрте келиб, сермеб Семѣнну къучакълаб бир джанына аллына буруу болгъанланы тюрте, Семѣнну чыгъарды.

Бир заманда даур да бир кесек тохдаб, халкъны бир къауму да къурманлыкъ къазанла таба джаллагъанларында, кийимлери сагал-сагал болуб, муртазакъла алларына куууб Темуркъа, Бийнѣгер, Семѣн башларындан акъгъан къан, кѣлеклерин джибите, правлен таба айландыла.

Саруула дла иш:

1. Токъал кеси кимди Ол кимни сакъларгъа кюрешеди эмда алай нек атлайды?

2. Абдул-Къадыр халкъны къалай алдаргъа кюрешеди?

3. Биймурза кимди аны не иши барды?

4. Бийнѣгер не айтды?

5. Семѣн халкъгъа не излейди? Аны ким тюдюреди?

6. Семѣн джаллы ким болады?

7. Биринчи башдан башлаб окъугъаныгъызны юсюнден джарашдырыб хапар джазыгъыз.

КЪАРАКЕТЛАНЫ ИССА ЗАУРБЕКНИ

ДЖАШЫ

(1900—1942).

ХАР КЪРАЛДА ЭТЕРГЕ.

Джашай эдик элдеде,
Мюрзеу битмез джерледе,
Башы ачыкъ гезенде,
Ташлы-агъачлы ёзенде.

Агъач ичи теренде
Тёрт джаныбыз тау болуб,
Миллетлеге къошулмай,
Кёзлерибиз ау болуб.

Бугъоусузлай тагъылыб,
Эшигибиз джабылыб,
Кючлю кирит салыныб,
Байгъа—бийге джалыныб.

Тюбю, башы—топракъ,
Джалын тартыб юйюбюз,
Джарыкъ тиер джеринде
Мутхуз болуб кюнюбюз.

Бойнубузда бойунсха
Баш кёлтюрге къоймайын,
Джарлылыкъда къытлыкъда.[¶]
Бир кюн ашдан тоймайын.

Джалчы матчы биз болуб,
Байгъа, бийге мюлк этиб,
Ишибизни татыу
Седебсиз болуб кетиб.

Джарыкъ, кёрмей кёзюбюз
Кирпиклери тот болуб,
Турдукъ кюйе, термиле,
Джашауубуз от болуб.

Къолубуздан келмей эди
Школлада окъургъа,
Джазыкъсыныр киши джокъ,
Бизни ары чакъырыгъа.

Школланы эшиги
Ачыла эди маллыгъа,
Окъур киби мадар джокъ,
Бизни киби джарлыгъа.

Багъыучула джокъ эдиле
Джаралагъа къараргъа,
Дууа суула ичеек
Аурууланы багъаргъа.

Мерекебни суугъа эзиб
Ичер киби къаранъы,
Ёнге мадар табылмай
Багъар киби джаранъы.

Тень болмайын намысынъ,
Бай, бий бла джюрюшюнъ,
Джерде мюлке табылмай
Сени бир да юлюшюнъ.

Айакъ тюбде теблениб,
Кёб инджилиб, эзилиб,
Кыйын ауруу кемириб,
Джашау табмай термилиб.

Биз бу халда тургъанлай,
Джерни къанла джуугъанлай,
Джарыкъ джулдуз туугъанды,
Халкъгъа келбет салгъанды.

Кёлтюрюлюб булутла,
Чагъылыныб, чачылыб,
Кенъден кюрен таргылды,
Чуакъ айаз ачылыб.

Байла, бийле къаласын
Сюнью бла чачханбыз,
Эркинликни эшигин
Джарлы халкъгъа ачханбыз.

Кёлтюрейнк мюклени
Бирикген кючню салыб,

Урунаыкъ, ишлейик,
Пайыбызны тенъ алыб.

Аренд алгъан джерибиз
Табылады бошуна,
Эринмейин чалкъы тарт,
Бичен ишле къышыныа.

Дуа суула ичмейбиз
Джараланы багъаргъа,
Больницала ачылгъанды
Ауругъанъа джараргъа.

Адам бары кууанады
Коммунаны ишинден,
Бу болумгъа биз джетдик
Октябрны кючюнден.

Тыш къралла муратлыдыла
Мюлкюбюзню чачаргъа.
Зорлукъ этиб, умутлудула
Къазауатла ачаргъа.

Къазуатла ашсала,
Ариу бла къоймайын
Ишни къолдан иймеzbиз
Чырт артыбыз болмайын.

Октябрны къууатларын
Къраллагъа чачарбыз,
Анда ишчи халкъланы
Негерликге тартарбыз.

Биригиб ишчи миллет
Бир оноугъа кечербиз,
Залимлени тас этиб,
Социализм этербиз.

Мюлкюбюзню келтюрюб,
Къуанчлагъа джеришиб,
Октябрны кюнюн
Сез беребиз керюшюб:

Не буруу да тыймайын
Коммунагъа джетерге,
Энди келир къуанчын
Бютюн да иги этерге!

Соруула бла иш:

1. Халкъны алгъын бла энди совет заманда джашауу назмуда къалай суратланады?
2. Бугъоусузлай тагъылыб... Бойнубузда боюнсха... деген сёзлени не магъаналары барды?
3. Дуа суула деб неге айтылынады? Аланы кимле эмда не ючюн джюрютгендиле?
4. Алгъын заманда школлада кимле окъуй эдиле, энди кимле окъуйдула?
5. Назмуну кесгин окъугъуз.

ЭРКИНЛИКНИ САУГЪАСЫ.

(Къарачай шахарны ачылгъаныны юсюнден).

Тубан кече кёкле джашнаб,
Булутла ачыла башлаб,
Кёк кюкюреб шыбыла атылды,
Ёксюзледен кюн ачылды.

Тау къойнунда джукълай эдик,
Танъ атса деб сакълай эдик.
Бир таушдан биз уяндыкъ,
Сескеклениб эм къарадыкъ.

Тийди ышара кюн джарытыб,
Сокъурлагъа джол танытыб,
Сеир болдукъ къарагъанлай,
Бизни таба айлангъанлай;

Байракъ тутуб бир къол кёрдюк,
Ишчи къол деб биз сый бердик.
Къуанч болуб чабыб келдик,
Байракъны тюрбюне кирдик.

Биз ишчиле—эллиле,
Эки туугъан къарнашбыз,
Бирлешиб джерни юсюне,
Халкъ къаласын салгъанбыз.

Джер да, тау да къалтырайдыла
Бирикмекликни кёрюб,
Барысы да баш урадыла
Бу къалагъа сый бериб.

Эки суу арасына;
Таулары джарасына,
Дарман салдыкъ багъаргъа,
Инджилгеннъе джараргъа.

Таўну этеги салкында
Эркинликни фанары,
Мындан ары аллында
Бютюн джарыкъ джанары.

Сабийлерин кётюрюб
Сени кёрюрге суйюб,
Узакъ джерден къатынла
Мыллыкларын атдыла.

Не эркиши къалмайын,
Алты, джети минъ адам,
Айтыргъа сенъе салам,
Тилленнъен эди хар адам.

Падчахлыкъны къолунда
Киритленнъен аузла,
Къуанчланы джолунда
Бирден этиб таушла:

Эки байрам биргелей,
Бюгюн къуанч кюнюбюз,
Къор болсун джанъыз бюгюннъе
Джашагъан ёмюрюбюз.

Ариў таўла тынч джукълагъан,
Ненча эрге къатын болгъан,
Барысындан къызлай къалгъан
Тамашасыз халкъ сукъланнъан.

Эркинликни шахары бу,
Сизни негиз боллукъду,
Сыйыгъызны кёлтюрюр ючюн
Кючлю тамал саллыкъды.

Тебрерсиз эм кийиниб,
Бютюн ариў сиз суйюбюб,
Ишчи миллет къуанырча,
Хар бир кёрген сукъланырча.

Темир джолла ётдюрюбюз
Биз бир таўдан-бир таугъа
Ахырына джетдирирбиз
Инкъилаб этген саугъа.

Узакъдан къарагъан кёзге
Нечик ариў боласа

Сен джашагъан тар ёзеннъе
Нечик келбет саласа.

Сен болурса, хей, ёхдем!
Хар байлыкъны тамыры;
Салам айтады хар кёрген
Ариулукъну сабыры.

7-Х1-27 дж.

Соруула:

1. Назмуда „Ёксюзле“ деб неге айтады?

2. Назму, къайсы шахаргъа, къачан этилгенди? Ол кимни шахарыды, алгъын ол шахарны орнунда не бар эди, энди бюгюн шахар къалай болгъанды?

3. Шахар къалайды? Назмуну этген, аны орналгъан джерин къалай суратлайды?

4. „Тауланы джарасына, дарман салдынъ багъаргъа“ „Тауну этеги салкъында, эркинликни фанары“ дегенни къалай анъылайсыз? Аллай суратлаугъа къалай айтадыла?

БАЙКЪУЛЛАНЫ ДАУТ ПАГОНУ ДЖАШЫ

(1902—1942).

ПРИЗЫВНИКНИ ДЖЫРЫ.

Призывник деб аталгъанды атыма,
Мени сабий-джаш джылларым кетгенлей;
Къаршчы турлукъ келсин мени къатыма,
Башы чартлар бизге джуукъ джетгенлей.

Эжиую: Чабханланы уатырбыз барысын,
Экинчиде алны бери бурмазча.
Бизни совет бачхабызны ичине,
Ала, тонъуз кир хамхотун урмазча.

Къылычдан джитиди, къурчдан да къатыды
Тамбыла мен барыб кирир аскерим,
Къызыл Аскер аны сыйлы атыды,
Къуанады ол аскерге джюрегим.

Эжиую:
Джаш санларым къайиш кибик илениб,
Хазырланыр джаула чабар джоллагъа,
Саутларым бары кючлю билениб,
Биз минербиз къурч темирден атлагъа.

Эжиую:
Биз къуршалаб, сууну, джерни, хауаны,
Хар къайда да ётгюр болуб джюрюрбюз,
Бирин къоймай бизге къаршчы джауланы
Джер къарнына кёз, кёрмезге сюрюрбюз.

Эжиую:
Джарашыурукъ излеб тургъан джолубуз
Къазауатны узакъ созмай къалдыыр.
Хорламлада чыныкъгъан берч къолубуз
Джер юсюне къызыл байракъ салдыыр.

Эжиую:
Къанлыланы бизге къаршчы ишлери
Ёмюрюнде тигилмезча сёгюлюр,
Ол джауланы къабан тишча тишлери
Алларына умур болуб тёгюлюр.

Эжиую:

Соруула:

1. Призывникни джырында джырчы призывникни къалай кѣргюзеди?
2. Джыргъа кѣре сиз призывникни къалай анъылайсыз?
3. Призывник не затны джырлайды?
4. Назмуда джарашыулукъ деб нени юсюнден айтылады?

НЕК ЧАБАДЫ.

Кюн чыкыгъанда ол чал къабан,
Ач болубму чабады?
Джашнаб баргъан алтын джуртха,
Кир хамхотун нек сугъады?

Не болгъанды тонъуз буруннъа
Нек талпыйды кызыл къаннъа?
Билмеймиди ол Совет джуртну
Къарыш джер бермезин анъа?

Не зат ючюн излейди джерни
Кызыл къаннъа джуудуругъа,
Не зат ючюн излейди талпыб,
Къазауатны туудуругъа?

Бал татытыб излейди саулай
Дуня къазауат ачаргъа,
Къаты джелде келген букъулай,
Рахат эллени чачаргъа.

Джокъду бушуу, джокъду къоркъуу
Совет джуртну къурч халкъына!
Ёмюрю кетмез келир бушуу
Ол джауланы барына!

Кызыл Аскер—ёхдем аскер,
Майрышыуу билмейди,
Бурнун ургъан тонъузланы
Ётгюр урады, сермейди.

Хакъ джюрекни керти джолу
Джик-джигине синъенди,
Аны чыныкыгъан къурч къолу,
Саут тута юреннъенди.

Джокъду анъа тенълик этер
Сау дуняда бир аскер,
Джокъду анъа къаршчы турур
Эм аллындан къутулур.

Барды аны къурч къушлары
Сау дуняны ауларгъа,

Барды аны пулемётлары,
Къаршчы келген джаулагъа.

Барды аны танкалары,
Тобдан, окъдан къоркъмазлыкъ!
Барды аны топлары,
Джаугъа хатер салмазлыкъ!

Барды аны хар кереги
Джерде, кёкде, сууда да.
Кесин танытханды джаулагъа
Ол -Дальный Востокда да!

Ол сакълайды ата джуртну,
Бир эли джерни бермезге!
Джаулары этген умутун
Кёмер кючюн кёз кёрмезге!

Керек болса саутланыб,
Саулай халкъым бирден чыгъар:
Къарт,

джаш,
къыз,
Къалмай атланыб,
Къанлы джауну,
Ётгюр урур,
Артын юзер,
Къанын сыгъар!

3-VII-39 дж.

Соруула:

1. Назмуда „чал къабан“ деб кимге айтылады? Ол кимге чабаргъа излейди эмда чабаргъа нек излейди? Аны мураты неди?
2. Назмуда Къызыл Аскерни кючю къалай суратланады?
3. Назму къайсы заманда этилгенди?
4. Совет Ата Джуртну хорланмазлыкъ кючю назмуда къалай суратланады?

ДЫРЫНЧЫ ТЫШЫРЫУНУ ДЖЫРЫ.

Чыкъ кеберге ишге кириб башлайбыз,
Эришиуню кючю этиб биргелей;
Накъырдыны ойунну да ташлайбыз,
Юлешиниб дырынлагъа киргенлей.

Ара джолгъады бизни этер ишибиз,
Башха джары бир затха да кетмейин.
Ишге чырмау болуб къалмаз кишибиз,
Къоймабыз биз уллу мюлке этмейин.

Ленин берди бизге керти тюзлюкню,
Артыкчылыкны, залымликни кяалдыра,
Урунганла кюуанырча кенъликни.
Социалист джолубузну салдыра.

Джашау табдыкъ бу джолланы юсюнде,
Адамлагъа барыбыз да санала,
Кишини да болмагъанча эсинде,
Кёб саугъала юсюбюзде кызара.

Ма бу джолну къаты тутуб, тенълерим,
Бет джарыкчы болуб ишни алайыкъ.
Мени бла эриширик, джёнъерим,
Ишибизни эрлей бошаб къалайыкъ!

Чалкычыла чалкы тарта келедиле,
Биз да сюрюб къатларына джетейик,
Бек къадалыб, джулдуз кибиб гебенле,
Джигитлеча деменьили этейик.

Къолубузгъа сенеклени алгъанбыз,
Хар кимни да этер иши аллында;
Эсгиликни элтиб кёрге салгъанбыз,
Джанъы джашау джюреклени барын да.

Ишлеу бла кёлтюрюлсюн сыйыбыз,
Ёссюн бизни колхоз алгъа атласын;
Ол джашау гъа тамырланыб мыйыбыз,
Джартылыкъла ичибизден чартласын.

Къар тюбюнде бир чёб башы кяалмасын,
Сыйлы атны бизден киши алмасын;
Къышха бичен бирда дыкгы болмасын,
Хайда къадал, кетиб барады кюсюбюз!

Джылтырасын бу джуртланы хар джери,
Хомухлукъ бизден болсун бек кери;
Эришиб уллудан гитчеге дери
Хайда къадал, кетиб барады кюсюбюз!

Малчылыкны энта кючлю этейик,
Алгъа кетген кяауумланы джетейик;
Ара мюлкню тамырларын бегитейик,
Хайда къадал, кетиб барады кюсюбюз!

Колхоз болуб бошагъанды элибиз,
Къуанчлыды энди бизни кѣлюбюз;
Ырджысызды социалист джерибиз,
Хайда къадал кетиб барады кюзюбюз!

Боранлагыб уллу сууукъ джетгинчи,
Кѣб джерлени ол саргъалтыб кетгинчи,
Къысхасы къадал, кетиб барады кюзюбюз!

Соруула бла иш:

1. Социалист эришиуню иш толтурууда не магъанасы, не хайыры барды?
2. Назмучу назмуда дырынчы тишируулары неге чакъырады?
3. Дырынны дженъил джыйылгъаныны не хайыры барды?
4. Назмуну магъанасын хапар бла айтыгъыз.

БАТЧАЛАНЫ АБУЛКЕРИМ АГУЯНЫ ДЖАШЫ

(1902—1935).

БАШЛАДЫМ.

Къат-къат темир сынджырла
Бугъоулаб туруб джерни,
Басхан кѣб къыйынлыкъла
Талдыра эдиле белни.

Тюрлю-тюрлю къоркъуула
Аздыра эдиле кѣлню,
Къарангы дин окъуула
Кѣзлерин байлаб элни.

Вулкан чыгыб урду да
Тот бугъоуланы чачды,
Залимлени къууду да,
Халкъгъа тенъликни ачды.

Кюнню джарыгъын кѣрлюле
Къарау сокъур кѣзлерим,
Сѣлешиб джууаб бердиле
Тутулуучу сѣзлерим.

Ол вулкан тауланы чачыб
Кѣб хазнаны ташлады,
Джахил башым айазыб,
Дуняны эслеб башлады.

Соруула:

1. Назмуда темир сынджырла деб неге айтылады?
2. Тюрлю-тюрлю къоркъуула деб назмучу неге айтады?
3. Назмучу назмуда вулкан деб не затны суратлайды?

ОРУСЛАНЫ МАХАМЕТ А УБЕКИРНИ ДЖАШЫ

(1916—1942).

ТОРУ АТЫМ.

Бедеу сыртлы, бөгек джюрекли тору атым,
Къыргый санлы, джохар джаллы хора атым,
Мени джанымдан эсе да багъалы кѣрген
Дюлдюр атым, ашхы малса, туура огъурлу
хайуанса,
Ишчи-элли Къызыл Аскерге ат ёсдюрген,
Къарачайны Сталин атлы ат заводунда туугъанса.
Таза къанлы, субай санлы, бек чабыучу
Инъилиз аджир атанъды.
Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу
Къарачай байтал ананъды.
Джарыкъ кѣллю, сыркыу санлы, камсык тайчыкъ,
Джулдуз къашхалы, къанторучукъ, акътуякъчыкъ
Минъи-Тауну кѣк бузларындан саркъгъан,
Къулакъландан кѣмюклениб, бѣркюб акъгъан,
Ёзенлеге шууулдашыб, чабыб эннъен,
Асыры ариудан туб ташлары кѣрюннъен,
Таза чокъуракъ сууладан ичгенсе,
Мал айнытхан Бийче-Сын джайлыкъланда,
Айаз къакъгъан ариу салкъын сыртлада,
Гымых гелеу, солум кырдыкны отлаб,
Къуйругъунъу къалач этиб, сен, дыбырдлаб,
Ананъы тѣгерегине чабыб, ойнаб,
Сокъур чибин къабмагъанлай ёсгенсе.
Иги ишлеб орден бла саугъаланнъан,
Ишин билген, мал халиге уста болгъан,
Кѣб сынагъан, кѣбно кѣрген джигер малчы,
Эркелетиб, сылаб-сыйпаб ёсдюргенди
Толу ыйнаныб, „да“ деген мал боллугъунъа,
Джан аурутуб къарагъанды, ат этгенди,
Джауну кѣкге тютюн этиб чыгъарсала,
Даурбазла дженъил-дженъил къагъылсала,
Джюреклени учундуруб эм талпытыб,
Джарыкъ джырла бир ауздан согъулгъанлай,
Джерни кѣкню титиретиб, къалтыратыб,

Аур тобла бирден джаныб атылганлай,
 Эки кёзюнъ чолпанлача джанарла,
 Джел урганны джийлагъан джугътурлай,
 Къулакъларынъ ёрге-ёрге турурла,
 Къайаланы, ёзенлени зынъырдатыб,
 Ёрге-энишге тесукъа этиб тебсерсе.
 Къатыаузса—джюгеннъе урушурса,
 Сенъе къанат битер, сен учунурса,
 Ашыкъгъандан пырх-чырх этиб джер къазарса.
 Къазуатха биз хар минутда хазырбыз.
 Къурч къылычларыбызны джити билеб,
 Фашист итле—бизни къанлы джауларыбыз
 Не кесек да чеклирибизге тийгенлей,
 „Атларыгъызгъа минигиз, джашла!“—деб
 Ворошилов джолдаш команда бергенлей:
 Секириб къонуб, мен къаты урушха тебрерме,
 Алтынланнъан ат керегими тартыб алыб,
 Окъа къайылгъан кёбчегими юсюнъе салыб,
 Джулдуз къашхалы тору атым, сени джерлерме,
 Кюмюш тегерекли къара джамчымы,
 Алтын, окъа чохлу акъ башлыгъымы,
 Сермеб алыб, мен къанджыгъама къысарма,
 Къурч ёзенъиге аягъымы илиндириб,
 Талчыкъмагъан туу белинъе чынъаб миниб,
 Джауну уругъа сары илчинлей учарма.

Соруула бла иш:

1. Назму къачан этилгенди, къайсы кёзюню кёрюзеди?
2. Назмула атха не багъа бериледи? Аны кереги, башы къалай суратланады?
3. Назмуну кесгин окъугъуз, сёз бла хэпарын айтыгъыз.

БОРЛАКЪЛАНЫ ТОХДАР

АЛИЙНИ ДЖАШЫ

(1914—1942).

ЛЁТЧИКНИ ДЖЫРЫ.

Ананы сютю ананы джюрек къаныды,
Ол къан ойнайды баланы санында.
Ана джуртум мени анамды,
Мен сюеме аны джанымдан.

Мен эшитеме татлы ана сёзде:
Къыйырсыз сюймеклик, ётгюрлюк:
„Сакъда джуртубузну кёз гинджинъича
Чуакълай турсун совет кёк“.

Алгъанды анам мени къойунуна,
Ичириб менъе къаблан сютюн,
Ёсдюргенди мени аслан кибики
Буйукъдурмазча не от не тютюн.

Мен учама илячинден дженъил
Тыйгъыч джокъду аллыма не кече, не кюн.
Кюн ышарады башымда акъырын
Джуртума тёгюб кызыл нюрюн.

Къурч къушуму от джюреги тебеди,
Пропеллери хойнух кибики къатады,
Сют уюгъанча тургъан булутланы
Къыбба-къыбба сылыб-сылыб атады.

Ай джюзеди кёк хауаны эки джарыб,
Ариулугъун булутлагъа джашыра,
Бир чыгады кёз туурама ол ышарыб,
Къурч къушуму кююш бла джарытыб

Алтын толкъунлу тенъизлерим сабанларым,
Окъ тухдуй джибеклери тозураб.
Кёк чегимде рахатлыкъны сакълайма,
Ёткюрлюкню, батырлыкъны мен джырлаб.

Мен сакълай эсем ана джуртуму,
Сакълайма анамы-атамы.
Партия ючюн, ана джурт ючюн,
Мен'а артха салмам джанымы.

Япон самурай джайакъ эт ашайды,
Къанлы суусабдан къургъакъсыб аузу,
Ол хамхот урса джанъыдан джаудурума
Хасан кълню къоргъашын джанъурун.

Мени джуртум мени анамды,
Бютеу совет халкъ мени миллетимди.
Керек болса, джуртум ючюн,
Джанымы берирге мени иннетимди.

Соруула:

1. Лётчик бизни джуртну, аны сакълауну юсюнден не айтады?
2. Назму къайсы кёзюде джазылгъанды? Аны не заты бюгюн да тамбыла да маънасын тас этмей турлукъду?
3. Сиз совет джуртну сакълауда улуу джигитлик этген къайсы лётчиклени билесиз?

ХУБИЙЛАНЫ ОСМАН

АНТ.

Тенълик, тюзлюк, къарнашлыкъ Антыбыз—кёз гинджича
Болсун бизни антыбыз. Эркинликни сакъларгъа:
Къорасын дюрген джашлыкъ, Дежетген кюнде, тюзюча,
Хауле болмай атыбыз. Онъсузланы джакъларгъа.

Джашау джазча сейирди. Кукаланыу, бетснийу
Терсеймейик биз джолдан. Ишге заран бередиле
Тюзлюк бла насыб бирди, Эки бетли, хыйланы
Аны тутайыкъ къолда. Халкъла эрши кёредиле.

Ант этейик урунургъа Ачы болады ачыкъ сёз.
Хар ким джарар джеринде. Аны ючюн къарама.
Артыкъ ишле къралынъа Гурушхагъа чыда, тёз,
Боранында, джелинде. Сен тюз эсенъ, къамама.

Ана ачыуланса да Ишленмеклик, тюз адеб
Бек джарсытмаз баласын. Сакълансынла тебленмей.
Халкъына къаршчы баргъан Башха керексиз адег
Бизден тюдю къорасын. Къорасын заран бермейи.

Миллетинъ ючюн джарсы, Ант бла джорукъ адамгъа
Ишине болуш, джара. Джашауда джарайдыла.
Бузукъчугъа бол къаршчы, Сынагъыз, джорукъсузгъа
Сансыз этме, сакъ къара. Ушатмайын къарайдыла

Ленин уятды бизни Тюзлюк, тенълик, эркинлик,
Эркинликге къобарыб. — Бизни иннетибизди.
Алдыкъ биз джерибизни Къабхакъсызды джолубуз,
Халкъла бирден къозгъалыб. Ташлы болса да—тюздю.

1956 дж.

Соруула:

1. Ант деб назмуда неге айтылады? Сиз антны къалай анылайсыз? Ким-лени антларын билесиз?
2. Кукаланыуну, бетснийуню, гурушха деген сёзлени къалай анылайсыз?

С Ы Й.

I.

Джер кыйырсызды
Бизни къралда.
Кѣб адам ишлейди
Тууарда— малда.

Халкъны джартысы
Ишчиди бизде,
Шахарла сыйей
Езенде, тюзде.

Ташкѣмюр къаза,
Темир эрите.
Къаджыкъмай ишлеб,
Джургну бегите.

Кѣзоюю джетген
— Барады аскерге.
Бу сыйлы борчду
Бизде хар кимге.

Бардыла бизде
Кѣб къуллукъчула:
Окъуу, билим бла
Ишлейдиле ала.

Кюрешедиле
Кърал ёссюн—деб,—
Ким да къуллугъун
Сюйюб этсин—деб.

Окъугъанлагъа
Эркинди хар джол.
Окъуйду бизде
Бек кѣб миллион.

Хар ким да ишин
Сюеди, махдайды.
(Алай болмаса,—
Иш джарсыйды, асхайды).

Къайсыды тынч иш?..
Къайсыды кыйын?..
Билсин хар адам
Ишини сыйын.

Къайсы иш игиди?
Джууаб эт анъа.
Огъай дей эсенъ,
Айтайым сенъе

II.

Сюрюючю кютеди
Къойларын джайыб,
Алмайды ишде
Кишиден айыб.

Иги багъылыб,
Этлери семиз,
Тюз асламысы
Табады эгиз.

Данъыл сыртлада
Джырлайды кыйчу.
Керек кюн тойда
Болады тойчу.

Сюеди сюрюююн,
Кютюб махданады.
Уллуду сыйы,
Хаман махдалады.

Ма, комбайынны
Джюрютген джигит
Чалады будайны
Неден да сыйюб.

„Менме,— дейди, мюрзеу
Ашатхан халкъгъа“.
Махдау, бюсюреу
Табады хакъгъа.

Бармыды аны
Сукъланыр джери?..
Кѣреди сыйын
Джашагъан эли.

Эл гюрбеджиде
Гыртчы темирчи
Джазалады темирни
Ёлчелеб, бичиб.

Колхозну ишин
Этеди джетишиб,
Гюрбеджисинде
Болады биринчи.

Чемерди кѣолу,
Тюшюб эбине.
Сукъланмай болур
Ол бир тенъине.

Субай къыз къызыб
Чюгюндюр къазады,
Ол кеси барын
Озаргъа базады.

Ол ичиреди
Бизге шекер шай.
Джюз кюн береди
Анъа хар бир ай.

Тюкенчи сатыу
Этеди талпыб,
Кечикмейди ишге
Ол джукълаб, кълалыб.

Керек товарны
Къуаныб сатады.
Къумач ёлчелеб,
Метрни тартады.

Неге ушайды
Джахиллей кълалгъан...
„Билим алама“—
Дейди окъугъан.

Ол джерни, кѣкню
Сынайды, биледи.
Тенъиз тюбуне
Базыб киреди.

Окъууну кючюн
Къайсы да билир.
Джумушайды, эрийли
Бузлаукъ Сибирь.

Окъугъан адам
Сукъланмаз сенъе.
Не кыйын иш да
Тынч болур анъа.

Мекям ишлеучю
Махданады бизге.
„Ким ишлейди,— дейди,—
Юйлени сизге?“

Ол ашыкъмайды
Джазгъа не джайгъа:
Къыш да ишлейди
Юйню бир айгъа.

Джыджым бла къараб,
Тизеди ташын.
Къызыл кѣшун бла
Джабады башын.

Терезелери
Кѣз алдайды джаныб
Кѣчедиле бери
Кѣбле къуаныб.

Кийим тигиучю
Олтурады тѣзюб,
Ол мычыса да
Эрикмейди, безиб,

Ариу джарашса
Юсюнъе кийим,
Салады сенъе
Ол чырай, суююм.

„Да мен тикмесем,
Джунчурсуз“ — дейди,
Ол да аны бла
Махтау излейди

Ким ауруса да
Дохдур къарайды
Еле турсанъ да,
Уллу, джарайды,

.....
.....

Джараны байлаб,
Къанын тыйады,
Кёлю кетгенни
Эсин джыйады.

Тилинъе къараб,
Ачады кёзюнъю.
Тынъылаб, биледи,
Ол кемизинъи.

Кёрмегенлеге —
Салады кёзле.
Да не зат этсин
Бир адам ёзге!..

Аскерчи айтады:
„Сакълайбыз сизни,
Кимден да сыйлы
Кёрююз бизни.

Биз юренебиз
Джашла сукълана.
Чынъаб минебиз
Дюлдюр атлагъа.

Биз эрикмейбиз
Чеклени сакълаб.
Джуртубуз бизни
Сюеди ыйнакълаб“.

Аскерчи тюздю,
Джокъду бургъаны.
Ачыкъды бизни
Сакълаб тургъаны.

Устаз окъутады
Элни сабийин,
Барына бериб
Джарыкълыкъ, билим.

„Мен окъутханма, —
Дейди — дохтурланы,
Инженерлени
— Хар бир устаны.

Эшда, ойлашсакъ,
Ол къоша болмаз,
Школгъа кирмей,
Киши окъуamaz...

Тирменчи тартады
Кёл ашаб тирмен.
Бек багъалатады
Къыйынн билген.

III.

Не иш да игиди
— Табалсанъ джигин.
Сюйюб кёлтюрсенъ —
Арытмаз джюгюнъ.

Мухол бла джалкъау
— Къайда да беднш.
Эт, урун ансы,
Сыйлыды хар иш.

Хар адамыбыз
Толтурса ишин,
Чырт ыйлыкъдырыб,
Сындырмаз киши.

Урунуу бютеу
Махтауду бизде.
Къоркъмайын ишге
— Чыгъайыкъ бирден!..

1955 дж.

Соруула бла иш:

1. Назмуда не тюрлю иште ишлегенлени юсюнден айтылады?
2. Назмуда кьойчуну, комбайначыны, чоюндюрге ишлеген кьызыны, темирчини, мекам ишлеучюню, ким тигиучюню, докторну, аскерчини, устазны ишлерини юсюнде не айтылады?
3. Сиз анылаган бла кьайсы иш игиди, ишлени не башхалыклары барды? Хар иште да керекли не затлы?
4. Поэманы магьанасын хапарлаб айтыгъыз.

АМАНАТ.

(Повестден).

АЛТЫНЧЫ БАШЫ.

Белоруссияны кьалын чегетини ичинде аскерле, тоб аскерле кьаты урушлагъа хазырланнъанлы талай кюн болады. Азрет бла Соколов былайгъа келиб джарашханлы талай кюн болады. Соколов алгъын Финляндияда джаяу аскерде ротаны командири эди. Кеси уа артиллерия училищени бошагъанды. Азрет бла бирге талай урушлада болгъанды. Госпиталгъа бирге тюшгенлеринде, бир-бирин кьоюб кетмезге ант этгендиле. Азрет мараучуду. Аскер саутлада ол билмеген джокъду. Бек сюйгени „Максим“ пулемётду. Алай болса да Соколовдан айырылмаз ючюн тоб аскерге келгенди. Келгенлей огъуна Соколовну батареягъа командир этгендиле. Соколов Азретни тобха ажымсыз юретди. Былайда аскерчилени кьбюсю зртден юрениб тургъан, Финляндияда болгъанладыла. Соколов Азрет бла кьб затны юсюнден селешеди. Ол айтхан болса, кьазауат бошалгъандан сора Азрет аскерлик школну таусуб, ёмюрлюкге аскерде кьалыргъа керекди.

— Да андан кьралгъа да, менъе да не дараджа барды? Командирле кьбдюле. Кьазауат тохдаса, ала асыры керек болмазла да... сора бир башха усдалык алсам, кьралгъа ол хайырлы тюмюдю, деб, Азрет аз сынчыклай, узакъгъа атхан аур тобну кендир бушдукъ бла сюртуб, джаяу ышыб джылтыратады. Соколов аны джити кьараб; „Иги сагъыш эт. Совет Аскерде офицер болгъандан сыйлы кьуллукъ, усдалык. табмазлыгъынъа инан. Джалынъ уллу боллукъду. Казна кийимни эм игисин берликди. Кьатын алсанъ, аскер тургъан джерде юй берликдиле. Ата джуртун сакълагъан, мени сарытын, сыйды, махдауду. Сен джаяу аскерде асламыракъ джюрюгенсе да аны бла бираз суусугъан да болурса, алай'а школну бошасанъ, джаяу джюрюрюк тюлсе. Кесинъе иги болурму деб айтама—де-

ди. Азрет акгыллы болду. Таб къазауат бюгюн бошалса, тамбыла ол школгъа кетиб къалыргъа уллу огъай демезча таукелленди.

Былайгъа алкъын джау хамхот урмагъанды. Самолётлары былайын „иисгеялмагъандыла“. Алай болгъанлыкъгъа миик тереклени башларында ышанъылы къарауулла сакълайдыла.

Мырдылы, эсирик ёстен шындык чегетлени кюнортагъы аур къара тубан басыб, ичинде адам бир-бирин кёрмезча болду. Уакъ, тубан джауум тутду. Тереклени джапракъларыны шош шыбырдагъанларындан сора джукъ эштилмейди. Аскерчиле аскер къазандан азыкъларын алыб, ашаргъа палаткаларына бардыла.

Энди уа менъе юйден письмо келир заман болгъанды, нек джазмай эселе да... Мен адресими билдиргенли иги кесек заман болду, — деди Азрет.

— Да сен письмо алгъанлы кёбмю болады?! Хар кюн сайын алыб турургъамы излейсе? Мен къалай чыдаб турама да? — деди Соколов.

— Да сени ниинъ да бир башхады... Сени юйюнь болгъан джерде болса меники, мен да письмо келмейди деб гурушха этерик тюл эдим. Меникилени джазыб хапар билдирирге мадарлары болгъанлай джазмайдыла. Бусагъатда кюн сайын джаны хапар излеб турабыз.

— Ээй... Азрет, ёмюрлери письмо джазмагъа эдиле да сау болгъанларын билдирге эдиле... Тышырыууму джанъы джюрюй башлагъан бири, къойнунда да бир сабийи барды. Кеси да комсомолчуду. Энди ол чекден узакъ болмай, атасыны юйюне кетген эди. Тюзюн айтсам, уллу разы да болмагъанлай мен кесим къоймай ийген эдим. Атасы къыйынды деб эшитдим да ачыкъ айтыб къоялмай, мен госпиталда джатхан сагъатымда юйюгюзден, къартладан бир хапар билиб кел деб ашыргъан эдим. Ол ары кетгенлей, кёб турмай къазауатда башлангъанды. Атасы сау—шау эсе да билмейме. Таб, бу ары бармай, джолда бир зат болуб къалгъан эсе да хапарсызма... Шурагъа джуукъ джетген бир джашха аланы аманат этиб, госпиталдан да джазгъан эдим...—деб, Соколов терен ахсынды. Азрет хапаргъа эси кетиб, къуру ётмегинден къаба, шорпасын суутду.—Азрет, аны къалай суйюб алгъанымы сен билмейсе. Сиздеча алай суйреб, урлаб келтирмеген эдим. Алтынчы классда окъугъан заманыбыздан бери бир-бирибизни онъсунуб, бир-бири къатыбыздан кетерге излемей, алай илешген эдик. Ол менъе джазгъан письмола бир чемодангъа сыйнамайдыла. Бюгюн да ала юйюмде сакъланадыла. Мен джазгъанла уа андан да кёбдюле: Къазауатха да къатышханма. Алай болса да олсуз джашар къыйынлыкъ тюшсе, не этер эдим деб сагъыш этсем, олсуз джашау менъе чыртда керек тюлдю деб къояма. Артыкъ да ол эки сабийчик

туугъанлы ўа тюшюм-тюнюм да аладыла. Абадан джашчыкъ иги тилленнъенди да, юйге киргенлей „папа!“—деб, мыллыгын менъе атады. Сора олсагъатдан къойнума алыб къоймасам, бетчигин къолчукълары бла джабыб, къычырыкъ этиб джылайды. Къойнума алсам'а эки къолчугъу бла бойнумдан бууб къучакълайды. Ары-бери кете тебресем, бутума чырма-лыб, ирге унамай, талай бирни келеди... Азрет, сен менден джашса, ёзге мени айтырым, суйген тышырыўунъ бла къайгъысыз бир юй болуб, юйдеги къураб джашамакълыкъ дунияда эм уллу насыбланы бириди,—деб джан хурджунундан бир къагъыт чырмамгъанны алды. Ичин ачыб, „ма кёре болурса“—деб, суратчыкъны берди. Азрет къолуна алыб къарады. Ариў, суйюмлю тышырыўуну бал бетли къалын чачы, базыкъ эшмеле болуб, къулакъларыны арты бла балта саблача, салыннъандыла. Абадан джашчыкъ сол тобугъунда олтурады. Джашчыкъ суратда ышара турады. Ол Соколовну тюз бурнундан тюшгенчады. Соколовну бир кере кёрген да джашчыкъны сормай танырыкъды. Гитче джашчыкъ онъ къолунда тургъанлай, суратчы суратха алгъынчы чыдамай, анасыны эмчегине мыллыгын атханлай тюшгенди. Онъ джаягъы болмаса, бети кёрюнмейди. Атасы айтыўдан, ол анасына ушайды. Алай болса да Соколов аны асыры суйгенден ушатыргъа излей болур ансы, эмчекдеги аллай гитче сабийни ушагъаны бла ушамагъанын танымакълыкъ къыйынды.

Шура: „Сабийле сенъе бек ушайдыла да, артыкъ да аны ючюн бек суйеми“,—деўченди. Ол саў болуб, аланы инджитирик тюлду, не болса да анъа кёл басама,—деб Соколов суратчыкъны Азретден алыб, бир талайны къараб туруб, эринлерине джетдирди. Сора кеси-кесине айыб этиб, биягъы къагъытына чырмаб, хурджунуна бюкленмезча эслеб салды. Азрет аны кёлюн не бла чапырыргъа билмей;

— Гитче джашчыгъыннъы аты не эди, бир кере ўа айтхан единъ... унутханма да аузума тюшюралмайма?—деди.

— Абаданны ўа унутмай турамыса?—

— Аны ўа унутмагъанма, аны аты Васяды,—деди Азрет.

Огъай, унутмагъанса. Гитчени ўа анасы менден да бек суйгени себебли тилеб, анъа кеси ат атагъан эди. Аны аты Коляды.

Соколовну къайгъысын чачар ючюн Азрет кесини хапарына кёчдю:

— Да мени да барды бир къаракъашым. Иги кесекден бери мен да андан хапарсызма. Биз да таб сизнича гитчеликден шагърей болгъанбыз. Къызны урлагъан адет бизде да джокъду. Алай'а кишиге кесин суйдюралмай бир къатынсыз къалгъанны не билейим ансы... Мындан ары къалай боллукъ эсе да бизни муратыбыз да тюбеширгеди. Адам сёлешсе, джун-

чуб, баш энишге къараб, джуаб этгени, суююмлю ышаргъаны, артыкъ сёзю кукалыгъы болмагъаны, джюрегини джумушакълыгъы, таб, кийген чебгенине дери кёзюмден кетмейдиле.

— Азрет, сен насыблыса. Ол хапарынъы бир кере айтханса, билеме. Сени сабийинъ къалмагъанды. Сени Байдыматны болган джерге къаллы мурдарла джетмегендиле. Алайлага джетерик да болмазла. Уруш кёбгеми барлыкды, бутунъдан сынчыкълагъанынъ да кетиб, юйге орденлеринъ бла къайтыб Байдыматны аллыгъынъа мен ишексизме,—деб Соколов шорпасын бошаб, табакъын чайкъаргъа ёрге къобду. Азрет табакъны аны къолундан алыб, эки табакъны да чайкъагъан бла коймай, эки къолу бла да таза джууду.

Тобланы артында адам даурла чыкъдыла. Соколов палатадан чартлаб чыгъыб, даурла болган джанына айланды. Бир къолу бла мотоциклини тутуб, бир къолу бла уллу нарат терекге таяныб тургъан адамны эследи. Соколов джуукълашды. Ол адамны старшина болгъаны белгилиди. Старшина эки къарауул бла сёлеше турады.

— Къайданса, паролонъу айт, биз сени ким болгъанынъы билмейбиз деб, аны аллын тыйыб, алайдан ары иймей турадыла.

— Менъе ким болса да штабдан бир адам керекди,—деди старшина. Соколов дженъил атлаб, къатына джетгинчи старшинаны полкнуну дежурныйи биргесине алыб штабха кетди.

— Ким эди ол, не излейди, танымагъан адамыгъызны аскерни ичине иерге болмайды? Бир тахса билирге келген аманлыкъчы эсе уа къайдан билесиз?..—деб Соколов къайгъылы болду. Алай болса да штабха элтгенлерин кёргенинде, кёл басыб палатасына кетди. Къуу наратны сол джанында джер юйню аллын сакълаб тургъан дженъинде къызыл бусхулу бла бир аскерчи „Къагъытынъ бармыды?“ деб, старшинагъа: айланъанлай: „Мени биргеме келген заманда къагъыт сора турма“ деб, ол старшинаны биргесине джер юйге кирди.

— Майор джолдаш, бу старшина иши болуб сизге келгенди,—дегенлей, стол юсюнде картха къарай тургъан мыйыкчылы, адам арасы болган майор ёрге къобуб.

— Старшина, сенъе ким керекди?—деб сорду.

Мени сорлугъум барды. Сизни тоб аскеригизде Соколов деб лейтенант бармыды?

— Да ол сенъе неге керекди?—деди майор.

— Мен аны къатыныны къарнашыма.

— Туугъан къарнашымыса?

— Огъай, эки къарнашдан туугъанма.

— Сора уа?

— Керек болуб, ол джатхан госпиталгъа сордургъаныкъда, бизден сау болуб кетгенди деб, сизни аскеригизни юретгендиле. Тоб аскерде болургъа керекди.

— Госпиталдан чыккыгандымы дейсе?—деб, майор джуаб да алгынчы столундан бир талай кыагытны алыб, бери аударуб тебреди.

— Госпиталдан чыккыганды.

— Госпиталгъа уа кыйдан тюшген эди?

— Госпиталгъа Финляндиядан тюшгенди,—деди старшина.

Майор старшинаны кыагытларына кез джетдирди.

— Барды. Соколов бизге келгенли кёб болмайды,—деб майор старшинагъа кыарады, сора кыагытларын биягъы столгъа салды. Да нек керек болганын айтмадынъ, амалсыз зат эсе чаккырабыз.

— Мен аны юйдегисинден тюз хапар айтырыкъма.

— Сора сен аладан керти хапар билемнсе?

— Мен аладан кетгенли кёб болмайды. Юйдегисинден хапар айтыр аманатым болуб кыйтханма, ансы эки сагыатдан ызыма кетерге керекме.

— Кыалайгъа кыйтырыкъса?

Старшина не шахарны, не элни айтмай: „Асыры узакъда тюлбюз. Былайдан ары сёдегей барыб, бир эки райондан озубду,“—деб аскерни номерин айтды. Комиссар билгенча башын булгъаб:

— Да кыаллай хапар айтырыкъса? Кыуандырыр хапар эсе, суйюмчюлюк алыргъа керекбиз. Ол джаш адам кёрюнеди. Кыатынындан хапар айтсанъа кыуаныб, джаны чыгырыкъды?—деди майор.

— Майор джолдаш, кыуандырыр хапар тюлдю.

— Алай деген неди? Не болганды айтчы,—деди майор, кыйгылы болду.

— Мени хапарым бушуу хапарды, энди мен да ашыгъама, аны чаккырыргъа эркинлик беригиз, кесине айта кетер эдим,—деди старшина.

— Огъай, алай эсе, ол хапарынъы менъе айт, Соколов бусагыатда джокъду, джумушха ийгенбиз. Кыайтханлай, мен анъа сени келиб излегенинъи да билдирirme, юйдегисинден сен айтхан хапарны да толусу бла айтырма, —деди. Старшина бираз акгыллы болду: бир хапарын айтмай кетиб кыалыргъа таукел болду, бир болгъан болумну кысхаракъ айтыб кыояргъа изледи. Алай болса да майорну кыймазлыгын билиб, ол джашырмай, хапарын толусу бла былай айтды.

ДЖЕТИНЧИ БАШЫ.

...Белгиге джыйырма километр джуукълукъда эски эл орналганды. Уллу тюзде саламбаш, кызыл кыошунбаш юйле джайылыб бир-биринден узакъ тюшгендиле. Элни арасында джанъыз бир кыанджалбаш уллу мекам кёрюнеди. Ол школду. Эл кыйгысыз даурсуз, эм шош элени бириди, не

ючюн десенъ, анъа джуукъда темир джол, фабрик, завод джокъду. Ол тегерекледе баргъан суу огъай эсенъ келъ ышан да эсленмейди. Джети джыллыкъ школ, эл тюкен, совет, библиотека болмаса, тыйыншлы клуб да керюнмейди. Колхозчула хар джыл сайын клуб ишлерге сез береди, алая сабан, бичен ишден бошагъынчы кыш тюшеди да къалады. Чекге джуукъ болгъанлыкъгъа элни ичинде аскер да турмай эди.

Соколов деген лейтенантны къайынлары былтыр кечюб былайгъа келгенди. Аны къайын атасы джюрегинден ырахын адамды. Дохтурла алаша джерге барыб джаша дегенлеринде сагъыш этиб, былайын табханды. Бу элде аны ана къарнашлары джашайдыла. Ала эртдеден огъуна революциядан сора бир-биринден айырылыб, тюбешир мадарлары болмай къалгъан эди.

Шураны атасы былайгъа келиб тюшгенлей огъуна, джюреги къозгъалыб тешекдеди. Ол атасы ауруб къыйын болгъанындан халары болмай, тансыгъын алтыргъа келиб, юйде джунчуб тургъанларын кергенинде, кетерге атасына ышанмагъанды. Къуру сютчюкден сора къарт аузуна джукъ салмагъанлы талай ай болуб келеди.

Ма бу болумда джыйырма экинчи июнда эртден терт сагъатда къазауат башланды. Тушман аскерле чеклерибизден этгенлерин эшитгенлей, мадары болгъанла къачыб, къралыбызны къоркъуусуз джерлерине кетди. Аскерле болгъанны кюйдюрюб, джандырыб элге джуукълашыб келгенлерин билгенлей, Шура атасын, сабийлерин да алыб, кетерге излеб, дыгалас этди, алая атасыны джюреги къозгъалыб, джанына къоркъуу болгъанын кердю.

— Балам, аскерде джашымы керюрден озгъанма, кезлерим ачылыб тургъанлай былайда энтда сизни къыйынлыгъыгъызын келтюраллыкъ тюлме... Тебре...—деб, къартны кезлерине джыламуку уруб, эринлери къалтырады.

— Керексизге кесини нек къыйнайс, бизге бир зат да болмаз... Сени бу болумда керюб, къалай кетейим... Мени джюрегим ташмыды! Алай'а сен да тебре да не болсакъ да бирге болурбуз...—деб, къызы атасыны терлеб тургъан манъылайына суукъ аязын салды.

— Ай, марджа, къолунгъу алма. Иги къаты къыс, башым джарылыб барады...—деб, къабыргъасындан джатды. Сора сагъыш этиб туруб.—Балам, джолда бедешлик болурма... Джан тарта тургъан кетюрем къартха ала да тияллыкъ болмазла... Эшда аллах мени топрагъымы былайгъа буйуруб, аны бла келтирген болур мени. Джолгъа чыгъаргъа мен кесиме базмайма... Не этерик эсенъ да мени къартлыгъымда юйюмю ичинде ёлмеге къой... Бир да къурусуда былайда ёлюгом тебленмей юйюмю ичинде къалыр деди.

Шураны асыры джюреги кыйналгъандан кезлери къараны этдиле. Алайда къалса бир уллу кыйынлыкъгъа джолугъады, къалмайды да ёле тургъанлай къарт атасын кююб кеталмайды. Анъа джюреги эзилсе да Шура сабийлени къутхарыргъа таукел болду. Абадан джашчыгъы Вася эшик аллында кычырыкъ этди. Шура чабыб чыкыгъанында джашчыкыны онъ кюлу къан джугъу болгъанын эследи.

— Ой, не болду, къолчугъунъа?—деб Шура аны кюйнуна алды. Вася таукъ орунну салкынында артына чончайыб ётмек туурагъанны джуду-джуду тигелете тургъан калак парийни кёрдю. Къатын: „Бош къаллыкъ, худжу“... деб, джерге узалгъанлай, парий къансыб бурууну тюбюнде тешикден сыбдырылыб чыгыб, уллу орам таба джумулду. Шура джашыны бармакъларында терен джарасын кёрюб, джашына кюшулуб сытды. Алай болса да къол джаулугъун кезлерине салыб джашчыкыгъа эслетмеди.

— Аузуну ачыб нек тура эдинъ, ма ол таякъ бла урсанъ'а, неда юйге кирге эдинъ!..—деб айыбны джашчыкыгъа салгъан кибик эгиб, аны кезчюклеринден джыламукъларын сюртдю, сора „болдунъ энди, ётмекни да сыйыртыб, нек джылайса?“—деди. Джашчыкъ керти да деб кесин бир палах этгеннъе санаб, кюлу ачыса да джылагъанын тохдатды. Юйге кириб джангъы джурунчукъ бла бармакъларын байлай тургъанлай:

— Атам ит къабхангъа не зат джарайды?—деб сорду.

— Не болгъанды, нек сораса?

— Васяны кюлунда ётмегине узалыб, кимни эсе да бош къаллыкъ ити эки бармагъындан да къабханды,—дегенлей.

— Кертими айтаса? Аман къабханмыды? Не да бизгеми болады?.. Аллахны бир ачыуландыргъан джерибиз болур ансы, бизни аягыбыз былай тайыб бармаз эди...—деб, терен ахсыныб, суу тиледи.

— Огъай, огъай атам хаталы тюлдю. Амангъа юреннъенди да кеси аллына джыларгъа да хазыр турды,—деди Шура.

— Сабийлеге сакъ бол, эслей тур, марджа. Джарасына уа ол къабхан итни тюгюн кюуруб салыргъа керек эди. Кесини тюгю бла байласанъ, эки юч кюнден сау болады да къалады,—деди атасы.

Олсагъатдан болгъан дюнъюрдеб, кёк чартлагъанча талай кере ачы-ачы таушла чыгыб, джер лююлдеди. Шура эки сабийин кюйнуна кысыб, къалайгъа кирирге билмей, эс ташлады. Эшикге къача тебрегенлей;

— Кызым, бу сабийлени да ал да башынны къутхарыргъа кюреш менден къарыу болмагъанын кёресе,—деди. Бир минута элге джюзден артыкъ бомба тюшюб, элни ичи къара кече болду. Джер-джерде кычырыкъ, джылагъан, сарнагъан таушла мал ёкюрген, ат кишнеген таушла кызыу-кызыу чыкыдыла.

Шура эшикге чыгъаргъа къоркъуб, атасынкъа тында мюйюшге скелди. Джер тентиреб гюрюлдеген таушланы эшитгенлей, атасы:

— Къызым терезени джабуун ёрге кёлтюр да джолгъа бир кёз джетдирчи, — деди.

Шура къоркъа-къоркъа келиб, терезени тюрб кёзюнден къарыгандай, джолну тизилиб баргъан къабыргъаларында акъ крестлери бла къара танкланы кёрюб, къычырыкъ этиб джылады.

— Не болду сенъе, нек къычыраса, джанымы аласа да!.. кесими уахдымдан ёлмеге къой!.. — деди къарт.

— Сен неле айта тураса, немчаланы танклары ма былайы бла бара турадыла... эшитемисе деди. Атасыны бети кетиб, кёзлерини агъы айланды. Джюрегине киргенин билиб, стол юсюнде валерианкадан ненча тамчы болгъанын да санамагъанлай, шай къашыкчыкъгъа гузаба къуюб, Шура атасыны башын ёрге тутуб, аузуна уртлатды. Алай болса да аны ючюн тюрлю болду деб да танымады. Къол джаулукуню челекде суугъа сугъуб, мангылайына салды. Джагъасын, белибауун тешди. Автомат атылгъан таушла чыкъдыла. Окъланы юйню джаны бла сызгырыб озгъанлары ачыкъ эшитилди. Шура ангыламагъан тилде чыкъырдаб сёлешген даурла келдиле. Шура атасыны мангылайына джанъыдан суу джугъу бусхулну салгъанлай, кёзлерин ачыб, къызыны къолундан тутду.

— Алай этсенъа юйюнъе... джанымы алыб къояса да!.. — деб эки сабийин да орундукугъа салыб, атасыны къатына олтурду.

— Къызым, мен буйурулгъандан къаллыкъ тюлме... алай'а бу гюнахсыз сабийлеге... не этеим... деб кёзлеринден джыламукулары бурчакъча къуюлуб, Колячыкны билекчигинден тутуб, къойнуна къаты къысханлай, эшик аллында аякъ таушла чыкъдыла. Олсагъатдан эшик къагъылды. Шура чабыб эшикни чюйю илиндирди. Эшик андан да бек къагъылды.

— Эшикни чачдырмай ачсагъыз, кесигизге иги болур!.. — деб орусча чалдырыб сёлешген таушла чыкъдыла.

— Ашчы бизге не этерикдиле. къоркъмада ач, болмаса бир къанымы алыб ёлюрме... — деб тишлерин жыгъырдатды. Шураны бутлары къыйылыб ёрге къобалмады. Беш-алты темир табан эшикни бирден урдула. Дагъы да шкокланы артлары бла эки кере керилиб басдыла. Шура Коляны къойнуна къысханлай, эшик люююлдей келиб, эски безгилери чыгъыб, чюйю да белинден къыркылыб юйню ичине ауду.

Бир-бири ызындан басыныб автоматларын тутуб бешёулен кирди. Аякъларында уллу башлы чуруклары, джашил схарла кинилери, башларында каскалары. Бири тишлерин къысыб, автоматын орундукугъа тутханлай:

¹ *Каска* — башны окъдан сакъларгъа деб ишленнён къурч берк.

— Мени ёлтюре эсегиз да быланы хатерлерин этигиз... аллахдан къоркъугъуз!..—деб таушу аз чыгъа къарт аргына аўду. Шура: Атам! ой, атам!.. Оў, не этесе... мен джарлы, атам!—деб, къычырыб атасыны юсюне къабланды.

— Тохда, автоматынъы ары энишге ий, патронла бизге антда керек боллукъдула. Бу оруслула аман хансны тукъуму къб деб асыры бек юрегендиле. Россия алкъын уллуду. Быллай къб кукаланъанлагъа туберикбиз,—деб, бири къатындагъына орусча сёлешиб, къартха къараб тишлерин чыкъырдатды.

— Кесинъи ойсуратма да алай джигит коммунист эсенъ бери тур да кёзюме бир къарачы!.. деб сууб баргъан билегинден созуб къартны орундукъдан салындырды.

— Сиз кюрешмесегиз да муну ёлюк болуб тургъанын кёрмеймисиз?..—деб, Шура фашистни артына тюртуб, атасына чабды. Артында шиндикге абыныб, фашист сыртындан тюшдю. Аны кёргенлей, бир джукъа джаякъ эрши. къанлы фашист ол шиндикни алыб, Шураны башын сермеди, алай болса да башын энишге тутханы себебли, эски шиндик Шураны сыртына тийиб уалды. Эки фашист къартны эки къолундан созуб ёрге къобарыргъа мурат этдиле:

— Ойсуратма кесинъи, биз сени кибик къб коммунистге джан кийиргенбиз... бусагъат къарнынъа табанны бергенлей, эс джыярыкъса,—деб, созуб силкиндрдиле. Алай'а эти сууб бошамаса да болуру болгъанды. Къартны джуаб этмегенине ачыўланыб, бири автоматны арты бла къартны тюз манъылайына уруб, джерге чёмелтди. Шура сарнаб ачыўдан кёзлери чыгъаргъа джетиб, атасыны юсюне къабланды. „Мурдарла!.. адам этден тоймагъанла!..“—деб аузуна келгенни аямайды. Колячыкъ орундукъну къыйырына сюркеле келиб, джерге джыгъылды. Тамада джашчыкъ сескеклениб джылагъанын тохдатгъанлай, орундукъдан салыныб тюшуб, къартны къатына келиб;

— Папа келсе, ургъанларын айтырбыз да...—деб анасына къарагъанлай:

— Къайдады папанъ? папанъ кимди?—деб, джашчыкъны буўдула. Анасы кёзю башы бла кёргюзюрге кюрешсе да джашчыкъ джукъ да анъылаялмай:

— Майна, кёрмеймисиз, олду!—деб, къабыргъада аскер киймлери бла атасыны суратын кёргюзю. —Тохда, ол бир келсин сизге—деб, джашчыкъ темирчилерге кюрешиб, фашистлени кёзлерине кесчигин эрши-буршу этиб къарады. Фашистле кеслерича гъаж-гъуж этиб суратха битдиле. „Лейтенант, командир!.. коммунист!..“—деб, Шурагъа хыны-хуну къарадыла. Шура ўа ёлген атасына къарышыб, несин да билмей сарнайды. Бири Шураны билегинден тартыб ёрге къобарыб, сюрреб суратны къатына келтириб: „Бу кимди дейбиз биз, эшитемисе? Къайдады тюзюн айт?“—деб, къычырды.

— „Ким болгъанын кѣрмеймисиз?! къайдагъысын'а сиз билгиз, сизсиз аланы кѣрутабыз деб айланнъанла!“ деди. Фашистле бир-бирине кѣраб, дагъыда кеслерича не эсе да бирле айтдыла.

— Кѣзауатда хатер болмайды. Сен сау кѣалыргъа излей эсенъ, эринъи кѣайда болгъанын бизге ачыкъ айт. Алай-алайсыз да биз аны табарыкъбыз. Энди Россиягъызны джокъгъа санагъыз... Бизге кѣаршчылыкъ этгеннюе джашау кѣуругъанын билгиз,—деб орусча сѣлешюучу, Шурагъа тик кѣарады. Шура кѣызгъаны бла таукел джуаб этди:

— Аны аскерде болгъанын кесигиз билесиз. Бусагъатда кѣайда болгъанын'а мен кѣайдан билейим. Сизни кѣатынларыгъыз сизни бусагъатда былай эте айланнъаныгъызны билемидиле да? Сиз эркишиле эсегиз кесигиз кибик эркишилени арасында джигит болугъуз!..

— Бусагъат биз сенъе эркишиликини кѣргюзейик!..

— Айтамыса деб бири герохуна узалды.

— Билмейме да айтмайма,—деб джуаб этди.

— Билсенъ'а—деб фашист Шураны кѣзлерине битди.

— Билсем да сизни кибик мурдарлагъа айтырыкъ тюл эдим,—дегенлей, биягъы герохун чыгъарды.

— Тохда, герохну ары сал. Коммунист кѣатындан алай тынч кѣол айырыб кѣояргъа боллукъ тюлдю...—деб, нѣгерине кѣз кѣыса, Шурагъа мыллык атды. Шура кесин хорлатмай фашистни тѣмелерин агъызыб, бетини джер-джеринден кѣанын кѣуйду.

Фашист джаныуар кѣан алыб, Шураны юсюнде джукъа огъары джанын пара-чара этди. Дагъы да экеулен кѣолларындан буудула. Кѣарыуун таусхан, джакъсыз тышырыууну онълагъанларына уллу кѣллю бола эшик аллында шкок таушлагъа тебрегенлей, кѣартчыгъаны тюбюнден ычхыннъан таукъча эс джыйыб, Шура атасыны темир саблы таягъын орундукъ кѣулагъындан алыб, не кѣарыуун да аямай, кериллиб бирини башына берди. Фашист тентирей барыб, аякъ тиреб, сора ызына айланды. Джанындан герохун чыгъарыб:

— Унутуб бара эдим, эсеме салгъанынъы иги этдинъ, бусагъат мен сени тынч этейим—деб,—тюз кѣымыжа кѣкюрегин ышанлаб юч кере атды. Шура абына-кѣоба сабийлери таба айланыб, юйню ортасына джетиб „Коля!“—деб, кѣолларын узатханлай, аууб, сыртындан сойланды. Эки окъ кѣкюрек башын тешиб, сыртындан чыкъгъандыла. Бал бетли кѣутас чачы джерге тозураб, кѣызыл кѣаннъа боялды. Абадан джашчыгъы кѣартны ёлюгюню юсю бла атлаб ёрге озуб, анасыны башын кѣлтюрюрге кюрешди. Колячыгъа джылай-джылай хырха болуб, ачыкъ татыб, джерде анасыны джалан эмчеклерин эслеб, сюркелиб кѣатына келиб „Мама...“—деб, суугъан эмчекни аузуна салыб созду.

Кюн батаргъа Шураны джуукълары фашистледен джашыртын бугъа-бугъа келиб, юде ёлюклени акъырын къоратыб, кече басдыргъандыла, сабийчиклени да кеслерине алгъандыла.

Соколов сабийлери къайгъылы болмасын. Барыбыз да къырылыб къалмасакъ, аланы ажымлы этерик тюлбюз. Барыны орнуна да энди ол эки онъсуз ёксюз сабийлени кёрлюкбюз —деб, старшина узун, ачы хапарны бошады, Майор старшинаны ашыра чыгъыб, Соколовну кесине бу хапарны джазыб билдирсенъ эшитмедим деме, ангыладынъмы,—деб къаты айтды.

— Болсун!—деб, старшина мотоциклине миниб, кесини аскерине кетди. Майор папиросу аузуна салыб, аны да тютюн-лете, баш энишге къарагъанлай келиб, штабха кирди. Орнуна олтуруб, Соколовгъа аны айтыргъа бла къалыргъа билмей, кёб сагъыш этди. Сора учхарасы бла, „Немчаланы къолуна тюшгендиге, сау огъуна болурла“, деген магъанада билдирге тыйыншлы кёрюб, Соколовну излей чыкъды. Майоргъа аны палаткасын кёрдюзюле.

Майор акъырын барыб, ачыкъ эшикден къарады. Палатканы ичинде Азрет газет окъуй, Соколов да письмо джаза тургъанын кёрюб, ичине кирди. Экиси да секириб ёрге къобуб, саламлашдыла.

— Не зат джазаса Соколов джолдаш, экигиз да олтуругъуз,—деб аланы олтурта, кеси да темир орундукъну аягъына таянды!

— Юйдегнме письмо джазам, майор джолдаш. Иги кесекден бери хапарсызма. Тиширыуум сенден да уялмай айтайым, джаза тур деб бир бек тилеген эди. Ёмюрю тюбешмей къаллыкъча кете тебрегепимде да андан сора сёзю джокъ эди. Сабийчиклери бла ол инджиле болур ачхачыкъ да салама,—деди.

— Майор джолдаш, Соколов ариу къатынына тансыкъ болгъанды ансы, алагъа ачха нигенли джыйырма кюн да болмайды,—деб, Азрет чам этди.

— Да тансыкъ болмагъанма десем да инанма, алай'а Шурагъа ма бюгюн билдирсем, бир затха къарамай, ол былайгъа келликди. Аллай затха менден эсе ол тириди. Кесин да бюгече тюшюмде кёрдюм да эсиме тюшгени бла джазыб къоймасам, унутуб къоярма деб къадалгъанма,—деди.

— Тюшюнъде къалай кёргенсе?—деб, майор соруун башлагъынчы, чегетни ичине бир-бири ызындан талай бомба чачылгъан таушла эшитилиб ючюсю да эшикге чыкъдыла. Аскерлеге къуугъун болду. Майор чабханлай штабха ташайды. Танкистле танкларына чабыб миндиге. Тобчула тобларын джерлеб, кёкге ууландыла. Танкла таб джерлеге бегиб, зенит пулемётларын кёкге бурдула.

Беш „Фокке—Вульф“ самолёт алашатын учуб, эслетмей, аскерни юсюне келиб кьалды. Зенит тобланы аузлары ёрге ёрге айланыб, от джандырадыла. Пулемётла тохдаусуз тыкьырдаб тебретиле. Эки самолёт джаныб, тютюн эте, джау чыракьлача бирер джерге тюшдюле. Ючюнчю да кьыяулу болуб, кьанаты сыннан кьушча, кесини аурлугьун келтюралмай, чегетни башы бла бир джанына сылджырады. Эки самолёт'а кьоркьуб, ызларына айланыб окьча атылдыла.

Алайда танк дивизияны командири генерал бютеу командирлени джыйыб болумну анылатды.

— Аскерчи джолдашла, биз фронтдан алкьын узакьдабыз, бизни уллу шахарларыбызгьа баргьан джолланы сакьлаб тургьандан сора башха борчубуз джокьду деб тура эдик. Джау-ну аскерлерини машина кючлери усдалыкьлары уллуду. Ала бизге джуукьлашыб келедиле. Самолётлары уа чабыб теб-регенлерин кёресиз. Бююнден ары кесигизни фронтда тургьан-на санагьыз. Командирлени буйрукьларын бир сёзсюз тол-турургьа керекдиле. Кьызбийлагьа, буйрукьгьа сыйынмагьан-лагьа кечмеклик джокьду. Мен чегетни ичинде хар аскер бёлекни кьалайда турлугьун кёргюзейим сора андан ары не буйрукь болса да кёрюсюз. Комиссар джолдаш, сени айты-рынъ бармыды?—деб, джагьасында бир ромбасы болгьан кьа-ра шилли адамгьа айланды. Комиссар сол кьолун джассы кьубас белибауна сугьуб, ортагьа чыкьды:

Мен айтырны генерал айтханды. Алай болса да эки сёз кьошаргьа сюеме. Кьазауат уллугьа кетгенди. Бу джол биз хорлаямсакъ, сора бизни дуниябыз, бизни насыбыбыз кьо-рарыкьдыла. Властны суйген, туугьан джерин, ююн—юйде-гисин суйген, джашаргьа излеген кьаджыкьмай ыхдырылмай кюрешсин. Кьазауат ёлюмсюз болмайды. Хорлам кеси ал-лына келмейди. Кьыйынлыкьда эс ташламай бел кьатдыра билген, кьарыун, билимин, усдалыгьын артха салмай джи-гитлик эте билген хорлайды. Сакъ болугьуз. Табсыз джерде бир-биринъи атмагьыз. Барыбыз да бир кьрал ючюн кюреше-биз. Сиз кьоркьакьлагьа, аман хапарланы, ётюрюкню джай-уучулагьа тюберге болурсуз. Алагьа кечим болмазлыгьын аскерчилеригизге айтыб анылатыгьыз. Мен айтыркьны ке-сигиз билесиз. Урушлада коммунистле, батырлыкьны, эркиши-ликини кёргюзюрсюз деб базама,—деди.

Генерал хар аскер бёлекни кьалайда орналыб бегиригин, кьайсы аскер кьалайын сакьларын кёргюзюб тебregenлей, кьуугьун болду. Генерал командирлени ашыкьдырыб аскер-лерине джиберди. Сора телефон бла сёлешиб, аскерлени че-гетни сансыз джерлерине, алай'а урушха таблыгьы болгьан дуббурлагьа, сыртлагьа джарашдыртды. Соколов батареясына келиб, тобларын чегетни джукьаракъ гетлешчигинде таб джа-шындырыб, хазырлады. Сау юч кюнню уруш этер тенъли бир

патрон, тоб окъ, ящикле бла келиб юлешинъенди. Талай заман кетгенинде да къуугъунну нек болгъанын хазна киши билалмады.

— Лейтенант джолдаш, письмонъу аталмадынъмы, огъесе генерал келгенинде бошаймаймы къалдынъ?—деб сорду Азрет.

— Генералны хыйлалыгъын кърдюнъмю?... Уллайгъан адам тартынмай, эр бла къатын бир-бирин къалай суйгенлерин айтдырыгъа излей эди... Насыб болса атасы къобхан болур, Шура да бир машина табыб, къачыб къутулгъан болур, письмону тѣзмей атханма. Алай'а алыр деб ышанмайма. Ким билсин, алайын алкъын джау'гъа бермей тура эселе ўа... —деб Соколов Азретге терен сагъышлы болуб къарады, дагъыда „уруш тохдаб, саў—эсен сен Байдыматынъа мен да Шурама, Колягъа, Васягъа тубесек не этербиз?“—деб ышарды.

— Къарачай адетде къурманлыкъ этербиз,—деди Азрет ышарыб.

— Бизни адет бла да ол столну аракъыдан толтурурбуз.

— Азрет, сен Байдыматны столгъа биргенъе олтуртуб, вино ичирликмисе?—деб сорду Соколов.

— Да ол заманнъа бир джетейик Байдымат менъе келмей къаллыкъ эсе да билмейбиз, аны иш битсе сорурса.

— Байдымат сеники боллугъуна мен ишексизме. Къазауатдан сора бир джерге барыб джашаргъа деб сѣз бергенбиз да? Столгъа мен Шура бла олтурсам, сен кесинъ чѣгюб къалыргъаamy мурат этесе? Мен сени кесибишни къылыгъыбызгъа юретирме.

— Мен Кавказны къоюб Украинагъа баралмам. Сен Кавказгъа келсенъ, мен да сизни ол адетигизге юренирге сѣз береме. Байдымат бла, сиз тенъле бла бир столну джанына олтурсам, бек аман тюш да кѣрюрме... —деди Азрет.

— Эсинъде къалсын бу сѣзюбюз. Бюгюн айтхан сѣзлеринъе тюз болургъа кюреш.

— Сѣзюне тюз боллугъун джашаў кеси танытыр,—деб, Азрет джан хурджунундан блокнотчугъун алыб не эсе да джазды. Сора Соколовгъа къараб ышарыб, биягъы хурджунуна салыб туймесин этди. Тобчула кѣмде джукъ кѣрмегенлеринде, бир-бирлерине къараб; „уруш этиўлери былай боллукъ эсе, эригирикбиз,“—деб немчаланы самаркъаў этиб кюлдюле.

— Он километрде фашист танкла келе турадыла, деб экинчи кере да къуугъун болду. Танк аскерле бла тоб аскерлени бир къаумуна чегетден чыгъыб уллу джолну эки джанына бегитиб, алайдан джанъыз бир фашист танкны оздурмазгъа буйрукъ болду.

Аур танкла, орта танкла къараб къарагъынчы чегетни ичинден чыгъыб таб джерледе джашындыла. Аланы бир

джанларын да тобла кѳурулдула. Соколовну батареясы улду джолну сол джанында уакъ кѳенчиклени ичинде тохдады. Джау ну тоблары башха аскерлери да джолну келирге бол-лукъдула. Джолну кѳалайын да атыб урурча тобланы таб кѳурдула. Минала хауада пышылдаб, джерни дюнѳюрдетдиле. Кѳызыудан-кѳызыу, кѳбден-кѳб атылыб, джерни чанчакъла-дыла. Миналаны кѳалайдан атылгъанлары кѳрюнмегени себеб-ли, бизникиле джуаб этмедиле. Болгъанны джер бла тенѳ эт-генбиз деб фашистле танкларын ийдиле. Акъ крестли кѳара танкла лжерге бауурланыб, кѳыжылдагъан таушлары адамны тишлерин джызылдатды. Джукъ кѳрюб, мараб атмагъанлай, тобларыны пулемѳтларыны аузлары от чагъады. Бизни танк-ларыбыз джау ну кѳулага джаханим от ачдыла. Алай болса да кѳара танкла тохдамай келедиле. Тобланы юслеринде джа-быуланы ачыб, тобчула джау гъа аяусуз атадыла. Алгъа кел-ген танкны тюз мангъылайындан эки окъ тийиб, алайдан теб-дирмедиле. Джюзден артыкъ окъ атылыб, аны ызындан кел-гени да джандырдыла. Джолдан онѳ джанына джаллаб кел-ген бир гитче танкчыкъны эслеб Азрет ышаннѳа алыб Соко-ловгъа кѳарагъанлай „Ат!“—деб, Соколов кѳолун энишге ийиб кѳргюздю. Бир-бири ызындан талай окъну джиберди. Танк тютюнлеб, чархлары темир тауш этиб жыгъырдаб, тюз бурунун джерге уруб кѳамшайды. Аны ызындан келген эки танк да аны ышыгъында мурукгу этиб, Соколовну батарея-сына атыб, бир тобну эки аскерчини ѳлтюрдюле. Дагъы да Азретни тобуна мыллык атдыла. Соколов тобну кѳатына ке-либ, Азретге болушуб, кѳара танкланы тюз дорданларын ышаннѳа салыб сермедиле. Батареядан дагъы да эки тоб, Азретни тобуна келген танклагъа атадыла. Энтда бир танк джанды. Аны джанында танк пулемѳтун кѳурду. Тобну юсу бла окъла джюююлдеб, сызгъырыб озадыла. Алай болса да тобчула алкъын кюреширикдиле. Ала джау ну суусутургъа ант этгендиле. Артха турлукъ тюддюле. Кѳараб кѳз джетген джерде, онѳ джанында, сол джанында уруш кѳызыудады, тоб атылгъан, пулемѳт чартлагъан, танкланы кѳыжылдагъан тауш-ларындан адамны кѳулакълары тунчугъуб, джукъ эшитирик тюддюле. Азрет кѳзлеринден терин сюртерге узалгъанлай, билегинден окъ тийди. Кѳызгъаны бла джукъ аныямай, тобун энтда бир танкга бурду. Олсагъатдан аны кѳабыргъасы от чагъыб тютюнледди. Сора тютюнню ичинден гюрюлдеб, от джаныб чыкъды. Азретни билегини кѳан джугъусун кѳрюб, Соколов олсагъатдан Азретни бетине кѳарады. Тер басыб ол суугъа кириб чыкъгъанча болгъанды: бетинден кѳаны кетген-ди. Соколов Азретни джарасын табыб, эрлай джанында бай-лауу бла кѳаты байлады, тобну кеси кѳолгъа алды. Ол пуле-мѳтну ата тургъан танкны мараб, алты кере сермеди. Джетин-чи окъ танкны сол джанында чархларын уагыб, бушдукъ этди, танк аллына тебиналмады, алай а дерти бла бютеу пат-

ронларын бошагынычы кэуйду. Азретни базыкь бутундан энтда бир окъ тийди. Соколов тобчулагъа „Сакъ болугъуз“—деб, Азрет эс ташлагъынчы ташагъа элтиб джарасын байлады. Азрет джанындан умут юзгени эрнини квалтырагъанындан, кёзлеринде ойнагъан джыламулкълэдан танылды. Ол Соколовгъа осиятын айтыргъа изледи. Хасаннъа, Байдыматха, анасына, атасына, тенълерине айтдырлыкь сёзлени Соколовгъа разылыгъын кеси сёлешиб айталмады. Джанында блокнотчугъун чыгъарыб, ашыгъыш бир кьагъытын къарачайча джазыб толтурду. Сора Хасан берген кюмюш партабагыны ичине салыб джабды Партабакны акъырын узатыб. Соколовну кёлуна берди: „лейтенант джолдаш, Соколов тенъим—къарнашым... энди менден хайыр джокъду. Сен сау кваласа. Тау-таугъа тубемейди, адам адамгъа тубейди, бу кьагъытчыкьны Хасаннъа табдырсанъ“—деб джерге баурланды.

— Азрет, Азрет, мени джанымдан суйген тенъим! Сен салгъан аманатны джаным сау болса, тындырмай къоймам! Партабагыны ичин да ачмагъанлай Хасаннъа табдыррма,—деб, кёзлерин сюртуб Азретни олтургуб башын сылады, къаты къучакълаб, дыгалас бла сыртына миндириб, чегетни ичинде санитарлагъа элтиб, Азретни джашауун аманат этди.

— Мен Азретни аманатын тындыррма, сиз да мени аманатымы тындырыгъыз. Кесигиз иги байлаб, ажимсыз къараб машинагъа миндириб, врачлагъа беригиз,—деди. Санитарланы бири кёзю къашы бла „Бу кёбге барлыкь тюлдю да...“—деб билдирди.

— Бу джашаргъа керекди! Бу мени къарнашымды. Мынъа джукъ болса эшитмедим демегиз!—деб, Азретни къарыусуз тер басхан бетин орус адетдеча юч кере упба этиб, кюл джаулулгъу бла кёзлерин сюрте, чабалгъанын—чабыб батареясына кетди.

Соруула бла иш:

1. Повестни отрывогу къайсы кёзюню хапарын айтады?
2. Соколов бла Азрет кимледиле. Ала бир-бирлерине къалай къарайдыла?
3. Старшина Соколовну юдегисинден не хапар айтды?
4. Окъугъаныгъыздан юйде къысха хапар джазыгъыз. Соколов бла Азретни, Шураны къалай анъылагъаныгъызны кёргозюгюз.

БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ

ШОШ ТАҰЛА.

(Повестни биринчи башы).

Кечени ортасындан бери тубан кялындан—кялын бола, ёзенни ичин толтуруб, кебге кяуюлганча болганды. Юсюнъю кьоргъашын басыб турганча, алай аур кёрюнеди. Ол тубанны ичинде адамла, кир столну юсюнде кяра чибинле аякълары ары-бери джабыша кымылдаганча кёрюнедиле. Ауну ичинден кяраганча бетлери тунакы, кёлекгелери ауаньы, ауазлары да терен урудан чыгады.

Бу ёзенни ёмюрге кюн джарытханды деб айталмасса...

Узакъ болмай, элни туурасы чегетде, бёрюлени улугъанлары кярыусуз джюреклене аздыра, халкыны тынчлыгын бузады. Джаз кёзюуде тамам ачлыкъ аланы дыгаласха кииргенди.

Эки атламдан ары аллынъда кёзге тюртгенни кёрмейсе. Кяалыннъа берилирге деб келген айырма кьой сюрюуню тубанда юзгеренден чыгарырга амал болмай, Бузоу кечеден бери да тегереклерин сакълаб турады.

Эски хыбырт тончугъуну белин джары бла буудуруб, шимир кьолчукъларын сугъуб, кьолтугъунда таякчыгын бла онбир джыллыкъ джашчыгын да Бузоугъа негерлик этерге кюрешеди. Тончугъуну дженъ ушчукълары асыры тардан кьолчукълары ичине кирмей, мартдагын суукъ буунчукъларын чюгюндюрлеча кызартханды. Хаман бурун суучугъун сюрте, буун алчукълары кяра джибгил тартхандыла. Бёрюле улугъанлары сайын тёббе тюкчюклери ёрге-ёрге турсала да атасына билдирмезге кюреше, кесчигин кьатдырады. Аягында чабырчыкълары асыры суудан „шоп-шоп“ эте, чалманны ышыгында ары бла бери джюрюй, джаллыны улугъанын кылай „унутурга“ билмей кюрешеди: тюз аны кьатында бир бурма мюйюз кьочхар чалманны тешигинден джашчыкыгъа кяраб, рахат кюушене турганын эслегенинде, кёл табыб, бироз джюреги басылды. Кёзюу-кёзюуу бла Бузоу анъа тауш этсе, ол да кьоркыгъанын билдирмезге кюреше, таукел джуаб этеди.

Бузоу кечеден бери да кирпич кысмай, юзгерени тегерегине айланнъанлай чыкыганды. Кёзюуунде джатыб, кёзюуунде джукълаб кьобхан не эсе да, Бузоуну ёмюрю ол затны билмегенди. Аяз кюйдюрюб, джукъу керекли болуб, кёзлери асыры хымил этгенден, таймаздан джыламукуллары кяуюлганлай турады. Эски сюзюк джамчысыны ичинде ол, кьолунда

айландыргъан таягъыча къуу кёрюнеди. Аны сюеги ўа таб кесини джашчыгъындан хазна онълу болмаз. Джазгъы суукъдан кёгериб тургъан джукъа бетинде эки иничге къара мыйыгъы болмаса, башха сыфат-чырай танылмайды. Чабырларыны саламларына суу ётуб, аякълары суукъдан джызылдайдыла. Бузоўну кёрген адам аны чибин чакълы бир къарыўу барды деб айталмаз. Алай'а аны аякъ юсюнде сюеген не зат болгъанын къайдан билгин...

Бир-бир адамны джашаў насыбы, ырысхысы къанат битдириб учундурады. Бу къаумгъа „тойгъаны ичине кючден сыйыннъан“ деўчендиле. Бир-бири да кюдегиси ючюн джанын харам этиб, аланы ачдан ёлтюрмез ючюн джокъ къарыўун да бар этиб, тирилерге кюрешеди. Бир-бири да кесинден онълугъа къылланыб, аны босагъасында сюелирге эркинлик табар ючюн джоргъа джорюш этиб айланады.

— О—о—ой, атасы, бери джет, кюбюзге къан джаўгънды,— деб Бузоўну къулагъына бир тауш келди. „Бисмилла, бисмилла, туў налат болсун шайтаннъа, ол эшитдирмезлик зат джокъду“,—деб Бузоў тобагъа тюшдю. Бу кезюўде тубанны джырыб, дагъыда:

— О—о—ой, Бузоў, къайдаса, бери джет,—деб ачы эркиши тауш чыкъды.

Джарлыны туюгё минсе да, ит къабар дегенлей, эки джылыны къошда джалда туруб, юйюне кючден келген Бузоўгъа энди ўа не къыйынлыкъ тюшдю...

Кёзю джолну танымай, аягъы джерни къалай басханын билмей, Бузоў тауш таба атланды. Ол тик къаяны башына джетерге, туюбу чаулда адамла неге эсе да кюреше, кими джылай, кими къычыра тургъанларын ачы тюшдеча эследи. Кёндеден джолчукъ бла тюшюб барыб чаулгъа джетгенинде, адамла аны къызыны ёлюсюн ортагъа алыб тургъанларын кёрдю. Чаулда аны къаны чачылмагъан бир таш къалгъан болмаз эди...

— Къызыл къанынъ тёгюлсюн,—деб ким къаргъагъан болур эди, джарлы Сапият...

— Субай санларынъы къая азыгъы къалай этдинъ, джарлы сен...

— Иггни ёлюмю амандан—дейди.

Сапиятны узун къара чачы къанатча ташлагъа джайылыб, аузунда аз тылпыўу бла орталарында, анасы Даум бла беш сабийи бары да чибинлеча джызылдай тегерегин къуршалаб, халкъ да ары-бери сёз къоша, уллу бушуўдадыла.

Бузоўгъа бары да джол къойдула. Несин да билалмай, ол биразны сюелиб туруб, сора джамчысын тешгенинде, бир къаум эркиши да Сапиятны акъырын анъа салыб, юйге алыб тебретиле. Тиширыўла да уакъ-уакъ сёлеше, аланы ызларындан атландыла.

— А кыыз, бу кетген кече тышюмде Сапийтны джабджашил кииниб, ышара-ышара бир омакъ мийик юнню терезесинден каъраб тургъанча кѣрген эдим,—деб Болду нѣгерлеринне тышюн айтды.

— Хайыр болсун. Ол дуниясы иги болургъа кѣрюннѣен тышдю, неда аны бир тенъ кызына кѣрюнеди...

— Аккыыз, ол акыйллы кыыз алай къалай эталды...

— Ёлюб джер туюне киргенден эсе, тѣрт аякъланыб джа-шагъан да игиди.

— Да мени джашауумдан эсе, ёлген кѣб да игиди деб, мен хар кюнде да айта болурма кеси- кесиме,—деб Болду джы-ламсырады.

— Да мен'а кыйынлыгъымы айтыб тебресем, сау джыл-гъа да бошайлам,—деб сѣз къошду бир тиширѣу да.

— Мени кюнюм'а джауума да келмесин,—деб эм артла-рында бир къатын мыдах сѣз къошду.

Бузоуну къатыны бла сабийлерини ачы джылагъанлары тиширѣуланы сѣзлерин бѣлдю. Бу кѣзюусюз ачы ташны, тауну да эрите эди.

— Даум, джаным, бир сабырлыкъ сал, сабыр туюю сары алтын дейдиле. Джанын да бѣлесе.

Бу сабийлеге да бир эс бѣл джюреклерин аздырма.

— Джамагъат, айыб этмегиз, тилейме,—деб Даум кесин ты-яргъа кюрешсе да, сыйыныб болмагъан бушууну къалайда тыйсын...

Бузоу барыны артында таягъына таяна, абын-сюрюн эте келеди. Чабырларыны ичи суудан лоб-лоб болуб, тайгъакъ джолда аякъларын тутурмайдыла. Ол мызанъ адамны бушуу басыб, бютюн да бек джерден ёрге айырылмагъанча кѣрюнеди. Эси бир тукъум бир затда тохдаялмайды. Кѣсеу башча кюе-кюе таусулуб кѣмюр боллугъу болуб бошагъан адамны къуа-ныргъа, бушуу этерге да къарѣуу къалмайды...

Юйге джетиб джамчы бла джерге салыр-салмаз Сапийт джан берди. Бузоу джетерге юнню ичинден ачы кычырыкъла чыкъгъанларында, ол эс ташлаб, аязыгъанча болуб кирди. Халкъ аны келгенин эслеб орун кюйгъанларында, ёмюрге киши сан этмей, бюгюн аны алгъа тутханларына джунчугъан-ча болуб, ёлюк таба баралмай, кенъирекде сюелди. Къайсы эсе да бири Бузоуну белине акъ джанджаулукуну байлаб, огъары джанында олтуртду.

Ёлюкню джерге джарашдыргъандан сора, эркишиле бары арбазгъа чыгъыб, Бузоуну тѣгерегине олтурдула.

Бузоуну эртде сыныб къайнагъан буту бу кюн аманда чанчыб-талаб, алайсыз да кемирилиб баргъан джюрегин эмеди. Бузоу бир кюн сюрюуден кеч келиб, итлеге дженъил аш биширалмагъанында Тинибекни джашы томурауну атыб ийиб, аны бутун сындыргъан эди. Ненча да ол Бузоуну эсинне тышсе,

неда буту ауруб билдирсе, хар заманда да Бузоу: „Бек иги этгендиле сенъе, джумушунъу тындыралмай есенъ, андан да аман этгеедиле сенъе“—деб, кеси-кесин тергсе санаучан эди.

Бир заманда Исса афенди келди. Эркишлиге бурну бла саламлаша, кесине тенъ киши кёрмей, юйге кириб, два этдириб чыкъды. Эшикде олтуруб тургъан эркишиле бары ёрге къобуб, орталарында къуш джасдыкъгъа олтуртдула.

Юйню ичи тиширыудан толуб, сарнагъан таушла чыгъа башладыла. Бу сарындан Бузоуну хилеу джербаш юйчюгю чачылыб къалады дер эдинъ.

Тийреде джаш келинле ёлюкню джуаргъа суу джылыта, улайгъан къаумла да садакъа кёлтюрюр, кебин бичер къайгъыгъа кирдиле. Къызынъ болса эрге ашыкъ, ёлюнъ болса джерге ашыкъ, деб сёз барды.

Даум джыларгъа тартына, Сапиятны ёлюгюнден кёзлерин айырмай, кирпич къакъмай къарайды Сапиятны кичиси Зулихатны ўа киши да тыялмайды. Аны кичилери юч къызчыгъа нени да билмей, хар кимге кёзюу-кёзюу къарай, бурунчукларын тауш этдириб тартадыла.

Тинибекни къатыны бла Исса афендини къатыны эшикден тюшгенлеринде бютеу тиширыула юрюлюб, ёрге къобуб, аланы тёрде джегеннъе олтуртдула. Эринлерин, бурунларын къуура, кишиге кёз, къаш бермей чёкдюле. Была келгенлеринде бары джунчуб айтырларын, этерлерин да билмегенча тиллери тутулду, Зулихатны таралгъанын эшитиб джыламай таш да чыдаылмаз эди.

Быягъы сарын башланды. Кесини ачысы болмагъан киши ачысын билмейди. Тинибекни къатыны бла Исса афендини къатыныны тюрсюнлери темирча къаралыб тургъан болмаса, кёзлеринден бир джыламукъ чыгыб киши кёрмеди. Алагъа да айыб джокъду: ач къарынны токъ билмез, ауругъанны сау билмез...

Бузоугъа джуукъ джетген Сандже, улайгъан тиширыу эшикден тюшгенинде, тёрдегиледен къалгъанла бары ёрге къобуб, орун кёйдюла, алай болса да, ол ёлюкню къатына олтуруб башын ачыб, тум къара чачын сылай, сарнаб башлады:

Онъмагъангъа хапар сорма, дейдиле,
Джарлы адамгъа кюн туўмайды, дейдиле,
Бир абыннъан минъ сюрюнюр, дейдиле,
Джарлыны джагъы болмайды, дейдиле.
Сапиятым, сурат гинджи, гокга ханс,
Джарлы анангъы марал кибиб ёкюртдюнъ.
Джарлы атангъа джангъы ачыуноу кёлтюртдюнъ.
Джер башына джангъы кырдык туўгъан кюн.
Къаргъа-къузгъун бир-бирин излеген кюч,
Башынгъы сен дуниядан тас этдинъ,
Зор джашауноу чёбге кёрмеин кетдинъ.
Эгешчигинъ къаблангъанды юсюнъе,

Ташны тау ну эритеди джыламугъу;
Тень кызларынь тараладыла сенъе.
Кюн да джылайды ма бу затха титиле.
Ийнаныгъыз, инсан бары да бирди—
Барыбыз да аллахны къулларыбыз,
Бу дуняда джокъду бийле, не къулла
Кёзю-къашы кимни артыкъды, айтыгъыз?

Бу кёзюде Тинибекни къатыны бла Исса афендини кътыны кетерге къобуб бара, Санджеге айланьб:

— Къойчу, Сандже, бу биягъы сёзлеринъи. Аллах болмагъанса сен хар нени да билирча. Не ючюн бараса аллахха, адамгъа да къаршчы,—деб чыгъыб кетдиле.

— Ат басханни джер биледи, башына джетген бир джукъ анъылайды,—деб сарынъа салыб Сандже ызларындан джуаб этди. Къалгъанла Санджени джанында болуб, сёз къошаргъа къоркъуб, кёбюсю ол экин ашыра эшикге чыкъдыла. Санджени сарнагъанындан эшикдеги эркишиле сёзлерин бёлюб, анъа къулакъ салгъандыла.

Джылаб бираз сёл болуб, хар ким да сорукъгъандан сора, сарынны Болду башлады:

Тиширыугъа джашау къара азабды,
Туумай къалгъан биз болгъаек дунягъа...

Бу сёзге замансыз къартлыкъ шагъатды.

Джетдиреди джашау кемсиз аджалгъа.

Аны къыйыны саналмайды джукъгъа,

Амал табмайды кёлюндегин айгыргъа,

Не хата этген болур эдик алахха,

Не джюкню да юсюбюзге къаларгъа.

Онъ джанынъа атласанъ джумушунъа—

„Юялмагъан юялмазды“ сени атынъ:

Сол джанынъа атласанъ, къушмушчула:

„Биреу бла кёрдюк муну“, дебди айтыу.

Бир ышаргъан кюнюнъде дейдиле сенъе:

„Ышармагъаннъа къулмейди киши да.

Ким къарайды экен бюгюн ма анъа,

Бети болмагъаннъа джарашады неда“.

Мыдах кёрселе айтадыла сёзчюле:

„Джюрегинде не эседа барды бир заты...

Юйдегиси, юйю къолда тургъанлай,

Къайда эсе да бирлеге нек ахсынады...

Джамау чебгенни юсюнъде кёрселе,

Айтадыла: „Неге ушайды сыфаты“

Кирсиз кийимни юсюнъде кёрселе:

„Уф-чүф болуб кимни аллына къарайды“.

Айтмаз сёзюмю былайда кёб айтдым,

Айыб этмегиз, джамагъат, тилейме:

Джюрек джара асыры кёб болгъандыда,

Тышына къалай тегерге билмейме...

— Боша энди, боша, бу кесин тыямы билликди. Халкны алын алыб турма да, хар затха къарама къой,—деб, Болдуну эри Таубий юйге киргенинде, тиширѳула ёрге къобуб, сарын тохдады. Талай къатын да Даумну арлакъга алыб оноуларын билдирдиле.

— Юйюбюзден бир тилкем бышлакъ келтириб, садакъага аны да кёлтюргенбиз...

— Кесигизден да бир челек гардош кёлтюргенбиз.

— Тинибекни къатынындан кебинлик ёлкюч алыб, тиге турабыз. Сёз салмай берди, джаным, аллахха туруну не джашырыу.

— Джаназыда чачарга ачхачыкъ эркишиле излей айланадыла.

— Суу да джылыннанды. Кесинъ джуарса, Даум. Зулихат юсюне къуяр, къызчыкъланы бири да къумганлагъа къуяр. Кесинъи тире, Даум, джаным.

Ёшикде олтурган эркишиле афендини аѳаз берлигин не сакъласала да, аны аузундан тылпыуу чыкъмады. Кетиб къалырга тюгел бети джетмей, былайда олтурган къаумну ичинде да кесине кишини тенъсинмей, амалсыздан таягына башын салыб, кёзлерин да ачмаганлай къадалыб мынчакъ тартады. Айыб джокъду анъа да, къуру кългъа къуш кълмаз дегенлей, Бузоудан ол не табарыкъды... Афендини алай тургъаны кълганланы да дыббылыгы этиб, аузларындан сёлзери чыгалмай турады. Джаш къаум'а къабыр къазарга кетгендиле.

Халкъ алай шыкъыртсыз турганлай, Бузоу секириб ёрге туруб, къатында таягын да кълтугъуна салыб, ашыгыш къайры эсе да тебегенлей, адамла бир-бирине къараб, не айтырга да билмедиле. Таубий'а эслб ызындан джетгенинде, Бузоу: „Къойла, къойла“ дегенден озуб джукъ айталмады. Таубий Бузоуну олтуртуб, кеси аны къойларына кетди.

Ёмюрю биреуню таякъ тюбюнде кечеси-кюню болмай, кълоркъуб юренсе, джюрегинде кълршчылыгы болмаган къларыусуз адамны башын кълоркъуу кючлейди. Юйюнде не уллу ачысы болса да, кесин анъа берирге къоймай, тыш кълоркъуу бир джанын ашаганлай турады.

Олтурган эркишилени кёбюсю Бузоуну асыры джзыкъсыннандан аны бетине кълараялмай, джерге-джерге къларадыла. Аланы да андан башхалыклары джокъду. Бу затны эслемеген бла мынъа джюреги эзилмеген джанъыз бир адамды: Исса афенди. Кёзлерин халкъга бир ачса, кёлрюк болур эди, алай'а ол, кёзлерин да кысыб, кызыу мынчакъ санаб, Бузоуча кёлблени гюнахларын кечерге аллахдан тилек тилей эди. Ол себбден, „бу дунябыз кълалай болса да, ол дунябызга аллах берсин“,—деб бир Бузоу айтыб къоймай эди.

Тубан бла бирге джанъур, кълр болгъаны да билинмей, джауб тебреди. Суукъ джел ол джаугъанны бетинъе-бетинъе урады. Кёзлеринъи ачыб кълараялмайса.

Ёлюкню басдырыб, эркишиле юйге кьайтхандан сора, бир кьаум тишируу Бузоулада кьалдыла, бир кьауму да юйюне кими да Бузоугьа кьайгъы аш келтирирге кетдиле. Болду бла, бир кьаум тишируу тайгьакъ, кенделен джолчукъ бла бир-бири ызындан, этеклерин да бирер кьоллары бла ёрге джыя, юйге тебретдиле.

— Акъыз, не ючюн атды джарлы Сапият башын кьаядан?— деб, огьары тийреде джашагъан Хураймат сорду.

— Да сора энгда билмеймисе? Алай айтханым ючюн, сен узакъдан шойса,—деб Болду ызына бурулуб кьарамагъанлай джуаб берди. Сора мычымай хапар айтыб башлады:

— Не ючюн атды атыб'а, джарлы Бузоу юйдегисин не бла кечиндирирге билмей, мадарсыз болуб тургъанын кёрюб. Хангерий „Ма ананъы сютюнден халалды, кес да аша,“—деб бир уанык берген эди. Аны бла Бузоу юйдегисин гардошчугъу джетгинчиннъе кечиндирген эди. Хангерий дагъыда уакъ-уакъ болуша тургъанды. Кёб болмай'а Бузоуну кесине Хангерий:

— Мен, улайгъан адам, келечи да салмайма, Сапият менде не кыйынлыкъ кёрлюкдю, эт аны менъе. Менде болгъан зат сенде да болур,—деб бетден—бетге айтханды.

— Да, акъыз, аны кьатыны уа, беш сабийи уа?

— Да, анъа энгда джанъы кьатын, кьатынына, сабийлерине да джумушчу керекди, билмеймисе.

— Бузоу, хариб, кишиге аузундан сёз чыгъармайды, Хангерийге уа не джуаб айталлыкъ эди, борчлу болуб тургъан адамыды ол аны сора. Юйде уа кьатыны бла оноулашыб, Хангерийге берирге сёлешген эдиле. Сапиятны джазыкъсынса-ла да, Хангерий бир башлагъан затын ахырына джетдирмей кьоймазын да билгендиле. Бир джаны бла кьарагъан заманда уа Хангерий ёзденди, кьыз анда ашарын, кнерин табарыкъды, деб бютюн да анъа кьулакъ тикгендиле. Къалыннъа да беш, алты кьой берирге да айтханды Хангерий. Бузоу'а, хариб, джуаб орнуна суаб дегенча этиб кьойгъанды, Сапият'а бу затны эшитгенинде, кеси джанына мадар ишледи да кетди. Къара кюн келгееди къарт Хангер...

— Къара кюн джанынъа келгееди, Хангерийге келмей,—деб Болдуну артындан бир тауш чыкъды Болду ызына айланьыб кьарагъанында, Хангерийге джуукъ джетген Минатны кёрдю.

— Хангерийденми тёреди эки-юч кьатын алгъан. Ырысхысы джетишиб, тутаргъа база эсе алады, Сапият кибик бир ачдан ёле тургъанны алыб, адамгъа кьошама деди эсе уа, олмуду кьарнынъы аурутхан. Къарауаш анымы билди, майна башын тас этди да кетди, анда да бир ёллок, Хангерий'а алай тели тюлдю, малын Бузоугъа ашатыб, ызындан кьараб кьалырча. Аны орнуна, майна Зулихатны алыр, кёб кьалмагъанды сакъларгъа.

— Ёлгенни сауну да кьоймай кюреше эсенъ, бек суйгенинъ ёлгееди. Хангерий бла сени кибикиден ким да игиди,— деб Болду тебинди.

— Аллах кимни аманына кьараучан эсе, энгда анъа кьарасын.

— Кьарау сокъур бол, джауъган кьуру да кёлге джауб, кыйычлыкъ кьуру да бир адамъа тюшюб бармайды. Энди кёзюу сенъе келсин.

— Кёзюу чыккъа эди, ол химил кёзлеринъи бери джылтыратыб джекире эсенъ.

Анча сайын кьоллары бир-бири кёзлерине джетдириб, силегейлери бир-бири юсюне чачыла, кьалганлагъа джол бермей селешедиле...

* * *

Таубий арбаздан чыгъыб, элни кыйырында юзгерере джетерге, бёрю улугъан таушланы кьыхса-кьыхса эшите башлады. Аны бла бирге Бузоуну джашчыгъы Джашдыуну бир джылагъан, бир да бёрюлеге туайлагъан таушун эшитди. Тубанда джукъ кёрмей, Таубий джашчыкыгъа тауш этгенинде, ол джылагъанын коъюб;

— Атам кьайдады, кьойланы бёрюле чачдыла да кетдиле,— деб кьайда эсе да тубанны ичинден джауб этди. Анъа да селешмегенлей, Таубий юзгерере киргенинде, бир кьаум кьойла джер-джерге бушдукъ болуб, бир-бирлерини да бусаклары атыла, итлени да сан этмей, ач бёрюле да кеслерин кьойлагъа ата Джашдыу да кьолунда таякчыгъы бла бир мюйюшде кьочхарны джанына кьысылыб турганлай табды. Джашчыкъ чаба-джорта кьарыусуз болуб, атасындан да хапары болмай, бек уллу абзыраб эди. Кьалган кьойланы бир мюйюшге тыйыб, Джашдыуну да аланы кьатларына сюеб, иглени да бёрюлеге юсдюрюб, Таубий кеси суу огуладан ог этерге кюреше башлады. Юлюшлерин да табыб, онълу адамны да эслегенлеринде, бёрюле бираз джалаб, шош бола башладыла.

Бу кёзюуде тубанны ичин джырыб, таурухда айтылганча, тогъуз башлы эмеген кирик бир уллу эрши кёлекге чыгъыб, ала таба айланды. Тюбюнде аты да мардасыз уллу кёрюнюб, уллу кьара джамчысы гебенча, акъ башлыгъы башына чырмалыб, бетин джаба, атлы отну джанына барды. Ол'а кьойланы иеси Тинибекни кичи джашы Мухаммагды. Аны кёргенлеринде Таубий бла Джашдыу дыббылыгъы болуб, ёрге туруб сын кьатдыла. Не саламлашмай, не адетдеча „кёб болсун“ деген сёзюу айтмай, ол дженъил атдан тюшюб, кьой бусакланы аягъы бла ары-бери тюрте, Джашдыугъа джуукъ келиб, кьамчи бла ачы ургъанында, джашчыкыны кёзлери кьара кечеча болуб, алайсыз да ауа-сауа турган санчыклары батмакыгъа ичы тийдиле. Экинчи анъа бурулуб да кьарамай, Мухаммат атына

мине тебрегенлей, Таубий аны ызына джыгъыб, кесини таягъы бла уралгъанын урду. Алай'а къалын джамчыдан анъа ётмеди. Мухаммат къамчиси бла Таубийни бетин-бетин сермегенинде къызыл къаны къуюлуб, кёзлери къаранъы этди. Ачыгъан ачыуу бла ол таякъны Мухамматны башына джетдиргенинде, Мухаммат аякъ юсюнде кючден-бутдан сюелиб, къаллайла эсе да агына миниб, эл таба гузаба джортуб кетди. Таубий да Джашдыуу къан джугъу бетин тон этеги бла сылаб, кеси джуукъда къарала тургъан уллу чегетге джол салды... .

Соруула бла иш:

1. Джазылгъан хапар къачанлада болады?
2. Бузоу ким болгъанды, ол къалай джашагъанды?
3. Бузоуну къыйынлыгъында анъа ким къалай къарайды?
4. Сапийат кимди, ол башын къаядан нек атады?
5. Бузоуну эмла аны кибиклени кимле джекгендиле?
6. Тинибек, Исса афенди кимле эдиле, ала „тюзлюкню“ къалай бардырадыла?
7. Таубий кимни джакълайды?
8. Окъугъаныгъызыны хапарын айтыгъыз.

СЕНИ ДЖАШАУУНЪ БАШХАГЪА ДА БОЛУШСУН.

Хар адам керекди джашаргъа алай,
Аны кёргенде, ким да джарырлай.
Ёлсенъ, кетсенъ да сени унутмазлай
Къартха, джашха да айтыб турурлай.

Сен сагъынылсанъ джюрек джылыныб,
Тынъылар кибик кёбле джыйылыб.
Кюн сайын халкъгъа аш-суу ашатыб,
Хар бирине бир махдау сёз айтыб.

Кимге ышарыб, кимге джан басыб,
Тургъаннъа бир да болмайды насыб.
Керти сый келеди билсенъ джашауу,
Джашауда орнунъу эм тюз атлауу:

„Кесим“ демейин, билсенъ башханы,
Сенъеча анъа да тенълик джашауу.
Биреуню энишге, биреуню ёрге,
Кёрмей адамгъа къарасанъ бирге.

Адамны кёрюб болмаса адам,
Орунсуз болады джашауда тамам.
Андан насыбсыз чырт бир джан болмаз,
Аты иги бла джерде айтылмаз.

Кеси да ёмюрде ол тынъы табмаз,
Джылыу берирча бир шарты болмаз.

1956 д.ж.

Соруула:

1. Назмуда адамны не иги халларыны юсюнден айтылады?
2. Назмуда насыбсыз адамгъа къаллай адам саналады?

ЮЧ СЕЗ.

Эртде эртде тау элени биринде,
Атасындан айырылыб чыкъгъанды,
Аслан кеси ма ол элни ичинде
Кёб кюрешиб, джербаш юйчюк салгъанды.

Салса-салсын, андан башха байлыгъы
Болмагъанды ол таулуну джайлыгъы;
Джайлыгъында тутар кибиб не малы,
Айтыргъа, ол джашагъанды бек джарлы.

Ол керек эди байгъа джалгъа кирирге,
Тёрт-беш джылны ол къулланыб ишлерге.
Къатыны бла саламлашыб чыгъаргъа,
Къарт атасы келди джолгъа ашырыргъа.

— Сен бараса талай джылдан къайтыргъа,
Мен сюеме, балам, юч сёз айтыргъа:
Биринчиси эл ташлама ашхамда.
Джанынъ суйген ариуду-экинчиси.
Дженъил болма, сабыр бол-ючюнчюсю.

Сабыр тюбю-сары алтынды, билесе;
Дженъил адам татыусузду, билесе.
Бар, кечикме, энди джолунъ-мамукъдан,
Ойнай, кюле къайтыб келгин заукъдан.

Артмагъын да атыб Аслан бойнуна,
Арыб, талыб барды байны къолуна...
Бай бек фитна адамланы бири эди,
Джалчыларын хатер салмай джеге эди.

Аслан кирди ма ол байгъа джалчыгъа,
Беш джыл кютсе, он къой, бир ийнек алгъа
Джай иссиде, къыш боранда тайагъы
Къолдан тюшмей сюрюу кюгюб айланды;
Кюндюз тынъы болмай анъа, къайгъыда,
Кечеси кете юзгере джанында.

Ашарыгъы-къатхан нартюк гырджынчыкъ
Артагъында ташча бузлаб туруучан эди.
Чыкъгъан эдиле тонуну бушдокълары—
Таш, агъач да сагаллагъанед аны.
Къысха айтыргъа, юсю салам кюлтеча
Болгъан эди, къызыл этлерин ача.

Джаш болса да замансыз чал ургъан эди,
Саулугъундан бир хуртдагы къалгъан эди,
Бир сѣлешиб чачаргъа ол къайгъысын,
Табмай эди къойладан башха инсан:

Ююю эсине тюшсе Аслан ахсыныб,
Ташны, агъачны сарнатыреди жарсытыб.
Кюню аны унамай эди батаргъа—

От тюшгеед байда джалчы джашаугъа!
Он джыл толуб, джетди аны болджалы,
Къорагъанча болду юсюнден аджалы.

Сора къууаныб,
Юйге аллы айланыб,
Болду тинъкилди.

„Энди танъ атханлай,
Хакъымы алгъанлай
Кетеним,—деди,

Бир кирпич къысмай,
Джюрек тохдамай,
Планла къурду.

Сора баш къагъыб
Адаргы къалкъыб,
Ол бир тюш кѣрдю;

Ийнегин тагъа,
Къойланы отлата
Баргъанча болду,

Юйге джетерге,
Къуанч этерге
Тебрегенлей

Къойла юркуюб, юзгере чыкъырдады.
Таушха ол бек сескекли уйанды.
Татлы тюшден айырылмай джюреги,
Эшитеди къойчу итлени юргенин.

Джыйын джаллы ычхыннъанды къойлагъа
Къайдан къарыу эгсин Аслан алагъа...
Танъ атханлай джетди бай шыбылача,
Джекиреди Асланнъа силегей чача.

— Кау-куу этдинъ барысын сюрюуюмю,
Унут энди сен элинъи, юйюнюю.
Бусаклары квалгъанды ма джер-джерде,
Бетсиз, энди бар квалгъанын да изле.

Мен береме он джылны сенъе болджал,
Джетиб квалмаса ары дери аджал;
Сюрюуюмю салырса сен орнуна,
Бешджыллыкъ джалны алырса кълунъа.

Ары дери „къым“ демейин джумуш эт
Андан сора таб джаханимге да кет.
Бюсюреу эг мен тѳреге элтмеин,
Къойгъаныма сени тишлик этмеин.

Деб къламчини ол кѳзюнде ойнатды,
Ат белинде ол кълошуна кълайтды.
Аслан квалды шыбыла ургълан терекча,
Аны ичинде джаны барды демезча.

Джетмегенди сырафлыкъ худжу сюрюуге
Онбеш кълайдан квалгъланы тура эдиле,
Алай'а джокъ мынъа этерге бир амал,
Тѳреле байны джанында заман...

Джалчылыкъда Аслан кѳрген инджиуноу,
Керекмиди энди джангълдан тизиую?!
Айтхан эсем да мен бир аз азыракъ,
Анъылагълыз кѳблендириб талай кълат.

Биз кълыхадан бошасакъ да хапарны,
Бек акълырын ташайды аны джыллары,
Билмегенча этиб кесин хълла бай,
Кетген эди кълошдан юйюне джаллай.

Бек ашыгълыб Аслан келлигин сакълый
Дагълыда болджалдан озгълан эди беш ай.
Бир заманда келди бай кълошха къларай,
Джалчылагъла кѳб тюрлю хълла кълурай.

— Энди бармыды менъе айтыргъла сѳзюнкъ?
Джетмегенмиди огълесе кетерге кѳзюу?—
Деди Аслан кълайнай джюреги ачуудан
Чыдайалмай юйге асыры ашыкългъландан.

— Тохда, тохда, сёзге къайдан юрединъ?
Онбеш джылны тил тутуб,
Бюгюн къалай сёлешдинъ?!

Къой кибик, къойла бла
Айланнъанса джылланы;
Сёлеш сен ала бла
Орнунда къой адамны.

Деб бай къошу табагъа
Самаркъаулаб тебреди,
— Сабыр бол, хакъым къайда?—
Деб джаш ызындан кирди.

— Онбеш джылны сен менде
Аш, суу ашаб тургъанлы,
Ол хакъ тюлмюдю сенъе
Бетинъ болса, зауаллы?!

Алай болса да бетинъ
Джокъ эсе да сен эшекни,
Менъе айыб келмезча
Элт беш къой, бир ийнекни.

Джаш джюреги кыйышлашыб
Атланнъан эди джолуна;
Адаргы хакъын да алыб,
Таягъына таiana.

Заман джетише экиндиве,
Уакъ джюрюшюн салыб,
Кирди Аслан бир элге
Малчыкълары бла барыб.

Юйюне асыры ашыгъыб
Кече къалмай кетерге.
Тебрегенлей, атасыны
Айтханлары тюшдю эсге.

Кече бир юйде джатыб,
Эртден джолгъа чыкыгъан эди,
Элден биразны барыб
Къан ызгъа джолукыгъан эди.

Ол кече ўа боран кѳобуб,
Кѳанчыкѳ джаллы ач болуб,
Джолоучўланы аллын алыб,
Кѳанларын кѳаргѳа джайыб,
Кетген эдиле джалаб.

Бу ажымлы болгѳанлагѳа
Кѳыйынлашды мардасыз,
Джюрек эриди алагѳа,
Кеси кѳалса да аджалсыз.

Худжу джерден чыкѳгѳанлай,
Бир кѳаумгѳа тѳубеди,
— Джол болсун, кѳайрысыз?—деб
Ала кѳатыш тебреди.

Талай кюнню бардыла
Инджилиб, арыб, талыб,
Эм артында кѳалдыла,
Суў табмайын аралыб.

Суўсаб кесиб маллары,
Шимир гартыб аузлары,
Тѳрт джанына чаба эди;
Джашланы ичи джана эди.

Суўсуз кѳыйынлыкѳ джетиб,
Сюркелирге кюреше;
Тамам дыгалас этиб
Бара эдиле, сѳелешмей.

Бир кѳаланы эследиле,
Ышаныў келди алагѳа,
Суў болур анда дедиле—
Тебредиле ары джашила.

Бериб агѳач челекни,
Бирлерин джибердиле.
Кѳзлерин андан алмай
Сакѳлай, сакѳлай бездиле.

Дагѳыда бир джаш кетди
Саўут табханын алыб,
Кѳайтыр заманы джетди
Амма, келмедн салыб.

Ючюнчюге ўа Аслан
Кетди бек кўайгўыланыб,
Кёрдю кўала буруўда
Адам башла чанчылыб.

Джаш кесинден тюнўюлдо,
Кўайытмазлыгўын билди.
Алай'а бу кўаланы
Ичине бир кирирге,

Ким юздюрдо башланы,
Ким бошады джашланы.
Быланы бир билирге
Аслан мардасыз сўюдо.

Ол кўуйугўа узалыб
Суў чыгўара башлады,
Кўатында джер юйледен
Бир генезир кўарады.

Хар саны-бир томураў
Кёзлери-бирер чолпу,
Чачы кирден джылтырай
Аягўы голпу-голпу.

Келеди бир джийиргеншли
Кўолунда уллу токўмагўы,
Ханны ишине тўйыншлы;
Эшекча кўулакўлары.

Асланны алыб кирди
Кўаланы тёббесине,
Ханны аллына сўйеди
Махдаў излеб кесине.

Ханны сўфаты бла
Джумушчуну сўфаты,
Кёб кўалмайын бирчадыла—
Кийимиди артыкўлыгўы.

Хан орналгўанды бёчкеча,
Кўандан тойгўан бёрюча.
Мўйыкўлары аркўанча,
Аузу тамам кўабханча.

Он бармагўы—гыбыла,
Халкўны аўгўа джўйадыла.
Ушамагўан джукўмайды

Джумушчусу эм кеси,
Былай болсун дер кибик
Джарашхандыла экиси.

Бойнун кючден буруб хан
Аслангъа кёз джетдирди,
„Джууаб эте билмесенъ,
Башынъ кесилир“, — деди.

„Сенича тели башла
Кесилиб ма былайда,
Чанчылыб къязыкълагъа
Ашдыла къаргъалагъа.

Тёрт джанымы къуршалаб
Ала мени сакълайдыла,
Джолоучула эс ташлаб
Атлайалмай къаладыла.

Адам къан тогъумасам
Аш синъмейди ичиме,
Къан кёлде джууунмасам
Джубанч джокъду кесиме“.

Хан махданыб джекиреди,
Солуйалмай семизден,
Джаш хар затны эскере
Сагъыш этед ичинден.

Тёше-мёше орунда
Джатады бир эрши къатын,
Сибиртгиси кьолунда,
Джумуш этеди бир ариу.

Орундагъы къабанча
Томалады тёшекде,
Чычхан тешген къабджыкъча
Бети толуду тешикден.

Бир кёзюнде барды агъы,
Къарышхан бармакълары,
Бир кёзю зукгуду аны
Майрышыб джайакълары.

Аны тышюньде кёрсенъ
Сен джетерсе шашаргъа,
Бири ўа суў суратча
Нюр джайады хар къалайгъа.

Сора хан сорду Асланнъа:
„Къайсы ариўду быланы,
Тюз джуўаб этсенъ менъе
Башынъ орнунда къалыр“.

„Акылллы хан,—деди ол,—
Мени кёлюм алайды,
Джюрегинъ кимни суюсе,
Ол ариўду, джарайды“.

— Джуаб эте билдинъ сен,
Къора, кет энди джолунъа,
Не ючюн келген эсенъ,
Къуй андан саутунъа.

Суўдан толгъан челекни
Ашыгъыб теге-чача,
Алыб келген эди Аслан
Тенъине хапар айта.

„Минсе туюеге джарлы
Ит къабар деб сёз барды,
Ма тамам да аллайын
Башым палахдан къалды“.

Къабхандан ычхыннъанча,
Къарамай ызларына,
Атландыла ашыгъа,
Быягъы джолларына.

Джунчуб, арыб, къыйналыб,
Аслан кирди элине,
Джюреги гыб-гыб этиб
Кирди арбазгъа, юйюне.

Такъды ийнегин буруўгъа,
Къойларын урду баўгъа;
Ийнеги аўа-саўа,
Къойлары да арыкъла,
Кири-кирмез арбазгъа
Арыб-талыб джатдыла.

Тартыб эшик ачханлай,
Кёзю оруннга илинди,
Анда джукълаб тургъанлай
Ол экеуленни кёрдю.

Бири аны къатыны,
Бири да бир эркиши,
Бири-бири къатында
Джукълайдыла экиси.

Сакъал-мыйыкъ ургъанды
Эркишини бетине,
Къара дерг къуйулгъанды
Асланны джюрегине.

Аман бузулуб къаны
Аслан тарс деб атылады,
Къабдан сермей бычакъны,
Ёлтюрюрге хазыланады.

Шаркъ деб тюшдю эсине
Сёзлери атасыны:
„Сабырлыкъ сал кесинге“ —
Деб аманаты аны.

Сора чыкъды эшикге
Кючден тыйа ол кесин,
Барды атасыны юйюне
Ичине джыйа эсин.

Къуанч болуб атасы
Баласын къучакълады,
Къартдан къымылдаялмай
Такъыр болуб джылады.

Сора эслеб ол кесин
Асланны хапар айтды,
Юйюн, башын-хар несин
Тамам тизиб башлады:

„Кёб турмай сен кетгенлей
Туугъан эди джашчыкъ сенге,
Тамам кесингча эни,
Энди сакъал ургъанды анъа.

Ата кѣрмей ёседи,
Барыбызгъа болуша,
Сени уллу кюсейди
Келирингъе ашыгъа.

Анасы да, кеси да
Кѣб болмайын чыкъдыла,
Ауур ишлеб, бек арыб
Бусагъатда джукълайдыла“.

Къанаг битди Асланнъа
Ол юйюне ашыкъды,
Экисин да уйатыб
Кѣкюрегине къысды.

1954 дж.

Соруула бла иш:

1. Аслан ким болгъанды, ол къалай джашагъанды?
2. Асланны атасы анъа не юч сѣз айтады? Ол сѣзлени хар бирини ма-
гъанасын къалай анъылайсыз?
3. Бай, Асланны джалын къалай табдырады? Аслан анда ненча джылны
ишлейди, эмда ишлегенине не алады?
4. Аслан къалагъа къалай тюшдю, анда не кѣрдю? Аны аллында суу
келтирирге баргъан джашла не болдула?
5. Джарлыны туюге минсе да ит къабар деген сѣзню къалай анъылайсыз?
6. Поэманы аягында айтылгъаннъа Асланны атасы, анъа айтхан сѣзле-
ден къайсы келишеди?

Ф. АБДУЛЖАЛИЛОВ

КЮЧЛЮ ЮЙДЕГИ.

(Повестден).

Батал бюгюн джукъларгъа джатыучу заманындан алгъа джатханды. Алай болгъанлыкъгъа къартха джукъу келмегенди. Аны башын дженъил-дженъил, бир-бири ызындан келген акылла басхандыла. Аны кѣзлерине тюрлю-тюрлю затла кѣрюне эдиле. Батал джѣтгюрюб эмда тынъысыз бир джанындан бир джанына айлана эди.

Кечени танъ аласы тынчлыгъын тюрлю-тюрлю таушла бла кычыргъан кычырыучула бузгъанларында, Батал къобду да, эшикге чыкъды. Кычырыучула тохдадыла.—Кѣкден кѣк булутла салына эдиле. Аякъларыны тюрлюнде къар джырылдай эди. Ачы суукъ адамны буруну бла къулакъларын кесе эди. Къарт белин ийилтиб, буруудан тута, арбазны тѣгерегине айланыб, джатмагъа, бош таукъ оруннга къарады. Ол дагъыда бурууну башы бла орамгъа къарады. Киши болмагъанына ажымсыз болуб, джан-джанына къарай джер юйге тигеледи.

...Сагъат джарымдан Батал джер юйден чыгъыб, эшикге кирит салыб, дагъы да юйге къайтды. Харун тынъылы джукълдай эди. Къарт тешинди да джуургъан тюрлюне кирди... Биринчи танъ атыб, юйлени оджакъларындан ары-бери аўнай тургъан столбалача ѳрге тюрлюне чыкъгъан заманда, Батал, Харунну къобарды.

Джашчыкъ Баталдан тыйыншлы джумушун алыб, юйден чыкъды. Бу джол ол, Викторну бизни аскерлерибиз Моздокну къатында наступлениеге кѣчюб джаўну ызындан кючлю тюшгендиле, кѣб турмайын Баталны эмда квалгъанланы тургъан джерлери бош боллукъдула деген хапарны элте эди. Аны юсюнден Баталгъа кече Виктор айтхан эди.

Доси кесини юйюню къабакъ эшигинден, туўра Харун Мазанны юйюню босагъасындан атлагъан минутда чыкъгъан эди.

Баталны уланындан туўгъанчыкъ уллу адамча Мазанны, Виктор айтханны магъанасы бла шагърей этди. Бу кѣзюўде ўа Доси Баймурзаны юйюне джетиб келе эди. Бир сагъатдан ол старостадан чыкъды. Аны бетинде тойгъан эмда кѣлюне джетген къан бар эди.

Харун ишин бошаб Мазанны юйюнден чыкъды. Юйюне иеси да аны ызындан чыгъыб, элни кюн батхан джаны таба айланды. „Кызыл Аскер, сен бизни туўгъан аскерибиз, сени

бизге келлигинъи биле эдим мен“,—деб джолда ичинден айта бара эди Мазан. Ма бусагъатдан мен, къарт Мазан джанъы хапарны Халид бла Рамазаннъа джетдиреим, тамбла ўа бютеў эл эшитир. Хы, бююн Халид бла Рамазанны юсюнден къарт Баталгъа айтыргъа керекди, ансы къартны алдагъан иги тюлдю. Кертиди, ол алгъы бурун чибинлер, андан сора ўа анъылар да таб къуаннъан да этер... Мазан Халидде олтуруб уллу джанъы хапарны айта тургъан заманда, бир ат джегилген чана бла север таба айлана элден бир адам чыкъды...

* * *

Мазандан чыгъыб Харун юйюне кетмеди, элни старостаны юйю болгъан джаны таба айланды. Ол, Баймурзаны буруундан, Доси джан-джанына къарай джашыртын къалай чыкъгъанын кёрдю. Аныча, Харун да талай замандан сора староста чана бла чыгъыб, северге бурулуб, районнъа баргъан джолну кетгенин кёрген эди. Аланы барында чыртда мычмай Харун Баталгъа джетдирди.

Къарт ол къайгъылы хапаргъа тынъылаб, айтды:

— Ма алайды, джинле кёргендиле!

— Не зат айтдым?—деб къайгъылы сорду.

— Билемисе, балам, кетген кече бизни арбазда ким эсе да биз сакъламагъан бир адам болгъанды. Юйню артында, таукъ орунну къатында да башха адам аякъ ызла бардыла.

— Атам ала сени ызларынъ болурламы?—деб андан да бек къайгъылы сорду уланындан туўгъан.

— Огъай—огъай мен кесими ызларымы иги билеме,—деб къарт башын булгъады. Аны айгыб Батал Харуннъа, ол, Батал, къайтхынчы юйден джукъгъа кетме деб буйрукъ бериб, кеси ўа, кийиниб юйден чыкъды.

Къар джуммакъ-джуммакъ тюше эди. Орамлада джан джокъ эди. „Ай джинни тукъуму ўа, джер сени джутарыкъ! Ол менден хыйламы болду, не? Хо, хо, ала аны аякъ ызларыдыла, аякълары къурурукъну. Огъай, алдайсыз, сиз къара итле. Сиз Баталдан хыйла болалмазсыз...“—деб акъылына келе эди Баталны, ол Мазанны къабакъ эшиклерине джетгенинде.

Мазанны юйде табмай. Батал Халидге айланды. Анда ол Мазанны да, Халидни да, Рамазанны да табды. Баталны келгенине бары да бек къуандыла, Мазан'а, къартха Халид бла Рамазанны юсюнден айтыргъа таб кёзюў тюшгенин ючюн артыкъсыз да бек къуана эди. Бююн ол аны Баталгъа ачаргъа тебреген эди. Бусагъатда айтыргъа бек табды. Батал барына да тынъылады, кёлю къалмады, ачыўланмады хоншусуну айтханына таб къууаныб да тынъылады. Аны ызындан ол, бары да анъылаб тургъан, орус лётчикге джетерик къыйынлыкъны аны юсюнден къалай кетерирге боллугъуну юсюнден акъыллашды. Эм артында ала бир тил табыб юйлерине чачылдыла.

Рамазан элни орамларын ары бла бери талай кере джырды. Ол Доси бла неда Темей бла тубеширге излей эди. Алай'а иш этгенча аланы бири да кёрюнмей эди. Салыб юлерине барыргъа Рамазан таукел болмады, не ючюн десенъ, ол аны башына келген акъылгъа зран боллукъ эди.

Ма, энди, элни тар тыгъырыкъларыны биринде Рамазан аланы кёрдю. Полицейскийле туура аны аллына бара эдиле. Рамазан да бир джукъ да билмегенча этиб алагъа барады.

— Салам алейкум,—деб Рамазан кесин аланы суюгенча этдириб къолларын тутду.

— Алейкум салам,—деб джуаб этдиле ала.

— Ышара-ышара Рамазан,—къалай алаamat кюндю,—деди.— Кюн шош, джуммакъ—джуммакъ хыре къар джауады. Быллай кюн акъыллы адамла юде олтуруб акъырын аракъчыкъны тартадыла, сора къобузчукъ да болса уа, и—и—иех ол'а!

— Темей, джелкесин къашый эмда эринлерин джалай,—Хо—о, сен аман затны айтмайса,—деди.

— Кючлюсюнден бир стаканчыкъны, агъызгъана аман тюл эди,—деб Доси къошулду.

— Рамазан хыйла ышара,—да огъай демей эсегиз, шохла табу этиб да мен сизге не болса да бир зат'а къуарарыкъ эдим—деди.

— Не, сени аракъынъмы барды?—деб Темей кёзлерин джиберди.

— Хо табылыр.

— Сора къаллай бир?—деб сорду Доси.

— Нечик къаллай бир? Рамазан кесин, кёлю къалгъанча этиб,—да сора мен сизге аракъымы сатарыкъма,—деди.

— Сен'а! Мен багъасын сормайма, сени аракъынъ кёбмюдю дейме.

— А— а—а! Да, джетер,—деб акгылыракъ айтды ол.

— Не Доси, барайыкъмы?—деб Темей тёмей аягъын аягъына джетдирди.

Барыргъа бла бармазгъа, оноу этгенча, Доси башын салындырды. Баймурза, районнъа кете, анъа лётчикни билиннъенини юсюнден элде бир адам сезмез ючюн не затны да этерге деб буйрукъ бергенди. Алай'а Рамазан айтханнъа огъай десенъ кесинъе къалай болса да ишекли этесе, артыкъсыз да Доси аракъыны суюгенин, бары да биледиле. Алай оюм эте, ол Рамазаннъа барыргъа керекди деген акъылгъа тюшгенди.

— Барайыкъ Темей,—деди да ол, сора бары да Рмазанни юйюне айландыла.

Немча отряд элге кюндюз эки сагъатда келген эди. Эл управаны аллында машина тохтагъанлай, солдатла Баталгъа ашыкъдыла. Аланы староста элте эди. Немчала ашы-

гъыш, алай'а туура таушсуз, туююшсуз Баталны юйюню тө-
герегин алдыла. Къартны кесин'а управагъа лейтенант Ричкагъа
элтдиле.

Старостаны кабинетинде стол артында Ричка олтура эди.
Терезени къатында Баймурза суйеле эди. Батал гестаповчуну
аллында суйелиб анъа тюрленмейин сабыр къарай эди. Эшик-
ден автоматы бла немча солдат созулду.

— Ричке Баталгъа,—

— Тукъумунъ къалайды?—деб сорду.

— Батал,—Бектемиров Батал Казиевич,—деб, сабыр джуаб
этди.

— М—да Бектемиров... Лётчик къайдады?!—деб столну
артындан туруб, ачы кычырды лейтенант. Къарт джуабны
орнуна джийиргениб ышарды.

— Къайда лётчик?—деб къайтарды немча.

Батал джуаб этмеди.

Гестаповчуну бетине къан чабыб, ачыудан тамагъын тюр-
лендириб, хырылдады:

— Мен сорама, большевик лётчик къайдады?

Былайда Баймурза къошулду.

— Къайда эсе да анда бир орус лётчик ючюн, Батал, ке-
синъи къарт башынъа къыйынлыкъ алма,—деди ол кеси-кесин
къошуб.

— Оруслунуму дейсе?—Батал кесини ачыуун тыялмады.

— Айыбды сени тукъумунъа сен уятсыз джан!..

— Сен аны кимге айтаса къарт шайтан?!—деб ёкюрюб,
староста Баталгъа атлады.

— Сенъе айтама! Сенъе, шыбыла урлукъ сен мырды
макъаны! Кет сен джинни тукъуму. Староста ачыудан эмда
къарыусузлукъдан тюкюрюгюн джудду да, не эсе да бир ай-
тыргъа излеб, къолун кёлтюрдю. Алай'а былайда Ричке къо-
шулду.

Тохдагъыз!—деб ол джумдуругъу бла столну урду.

— Сизни шайтан пра—ла—логъызда сёлеширге эркилик
бермейме. Немчача билмей эсегиз орусча сёлешигиз.

— Не айтыргъа билмей Баймурза,—господин лейтенант, ол
коммунистди!—деб Баталны кёргюздю.

— Да?—деб сеирсинди немчалы. Игиди, игиди. Тюзмюдю
къарт?

Батал,—бу адамны аягъы былайда болмасын!—деди старос-
таны къолу бла кёргюзюб.

— Ол заманда не?—деб сеирсинди Ричке.

— Ол заманда мен сени бла сёлеширикме.

Гестаповчуну башына, экиси къалсала, ол къартны не ариу
бла не эрши бла лётчикни тутаргъа къошулурча этерме деген
акъыл келгенди. Каузер анъа не да этиб лётчикни саулай

алыргъа деб буйрукъ этгенди. Ол сеbebден Ричке кеси кесин джумушакъ этдириб старостагъа айланыб:

Господин Уразалиев, сизден тилейме, къарт бла мени къоярыгъыгъызны, мени кѣлюме, биз бир тил табарбыз деб келеди,—деди.

— Тынъылайма, господин лейтенант,—деб Баймурза кючден айтыб, Баталгъа да туура хыны къараб, кабинетден ашыгъыб чыкъды.

Солдат старостаны ашырыб, эшикни этгенинде, сора гестаповчу джумушакъ Баталгъа шиндикни кѣргюздю:

— Олтуругъуз!

Батал шиндикни акъырын алгъаныча, анъа да акъырын олтурду да столгъа къабланды. Ричке табджан шиндикде кѣлюне джетмей олтура эди, алай'а къартны кесине къалай айландырырны юсюнден сагъыш этиб, джукъ айтмай эди.

— Лѣтчик сендемиди?—деб сорду немча. Батал аны не айтырын сакълаб анъа къарагъанында.

— Не?—деб соруб къарт къолларын столдан алды.

— Лѣтчик сендемиди деб сорама?—Ричке сабыр къайтарыб сорду соруун.

— Къаллай лѣтчик?

— Хм... Къаллай лѣтчик болгъанын—сен билесе.

— Мен бир тукъум бир лѣтчикни билмейме.

— Алдайса!—деб къычырды гестаповчу.

— Мен алдамайма,—деб сабыр джауб берди Батал. Ричке багъыр къан алыб, джумдуругъу бла столну уруб къайтарды.

— Лѣтчик къайдады?!

— Мен бир тюрю бир лѣтчикни билмейме.

Къартны немчагъа къараб тохтагъаны туура къаматырча сабыр эди.

— Анъылайма, былайда коммунист барды,—деб немча кесини сабырлыгъын тыялмай столну артындан къобду. Биз сени асарбыз, сени... сени асарбыз.

— Хы, сора, сени джашчыгъынъ къайдады?

— Билмейме.

— Къалай билмейсе?!

— Да, алай билмейме да, билмейме.

— Старостаны!—деб Ричке солдатха къычырыб кесини орнуна олтурду. Баймурза кирди. Ричке анъа полицейскийни келтир деб буйрукъ берди.

Староста буйрукъну толтурургъа кетгенинде Ричке:

— Сора сени джашчыгъынъ къайда болганын сен билмейсе? Хата джокъду. Биз, аны табарбыз да, экигизни да асарбыз, юйюгюзню уа кюйдюрюрбюз...

— Батал самаркъау эте,—аллай ишге уа сиз усдасыз,—деди.

Баталны тюрюб джауб бергенин къулагъыны бир джаны

бла ийиб, Ричке,— да биз сени да, сени джашчыгъынъы да джашауугъузну сакъларгъа боллукъбуз,— деди.

— Алай'а сен бизге лѣтчикни тутаргъа болушсанъ. Сен тынъыла мен сенъе болумну айтайым, сора сен аны толтурсанъ, сизни экигизни да джашауугъуз сакъланыр, мюлкюгюзге уа киши да тиймез. Лѣтчик сени джер юйюндѣ бугъуннъанын биз билебиз.

Батал кюлдю.

— Алайды, алайды, биз аны иги билебиз. Ма сен мени солдатларым бла джер юйге тюшерсе да, таушсуз эшикни ачарса, сора ол заманда солдатла джер юйге мыллыкны атарла да лѣтчикни тутарла.

Анъыладынъмы? Айтыб билдиреме сени ызындан героху бла бизни адамыбыз барлыкъды сора сен не азчыкъда бизни болгъаныбызны билдирсенъ джелкенъе окъну алырса. Огъай десенъ'а,— Ричке солуулатыб,— биз бюгюн огъуна сени асарбыз, юйюню уа кюйдюрюбюз. Къалай кѣресе?

Батал: „сен телесе“ дегенча, немчагъа къынъырына къараб имбашларын ачыудан къагъа:

— Бир тукъум бир лѣтчикни, не джер юйню, бир тюрюлю бир башха затны биз билмейбиз. Сенъе лѣтчик керек эсе, таб кесинъ, мени уа не суйсенъ да эт.

Тохда алаймыды?!— деб къычырды гестапочу.

— Алай'а къарт шайтан, мен сени сѣлешдириме! Мен сенъе айтдырма, мен сенъе...

Бу кѣзюуде эшикни къакъдыла. Ричке ачыуланыб солдатха къычырды:

— Ол кимди!

Солдат эшикни ачыб, лейтенантха айланыб, полицейскийни келтиргендиле, деди.

— Бери джиберигиз.

Староста, аны ызындан да Доси кирдиле. Полицейский аякъларын къатдырыргъа кюрешди, алай'а ала анъа сыйынмадыла. Ол кесин джигит этиб столну къатына келиб немчаны алтында сир къатды.

— Тукъумунъ неди?— деб сорду гестаповчу полицейскийге.

— Крымов Доси Уларович.

Доси, тили чалыб не айтханын анъылатмагъан тил бла сѣлешди. Ол кесини къургъакъ къансыз кѣк эринлерин джалады. Аны кѣзлери ѳлгенни кѣзлериича джукъ эсламегенча эдиле. Ричке полицейскийни эсириб тургъанын эследи. Гестаповчу старостагъа ушатмай къарады да, ачыуун кючден тыйа:

— Хы, Крымов, большевик лѣтчик къайда бугъунубду, айтчы бизге?

— Лѣтчикми!— А—а—а лѣтчикми? Лѣтчик андады, э—э—э, аны мен табханма. Мен барында эталлыкъма, мен, мен...

Полицейский къайяры джарауусуз затланы айтды. Баймур-

заны джюреги табанларына кетди. Ол туура аны башына балтаны салгъанча, ёлген адамча къансыз болду.

— Да сен тонъузча эсирибсе!—деб столну артындан къобуб къчырды Ричке.—Итден туугъан. Байлагъыз, бусагъатдан байлагъыз аны! Терк!—деб ачыуланнъандан бютеу саны къалтыраб къычырды ол солдатха.

Кабинетге эки солдат чабыб кириб, полицейскийни къолларын байлаб, тюртюб коридоргъа чыгъардыла.

— Къора мындан! деб къычырды Ричке старостагъа.

Баймурза, кёзлери да ёлюр къоркъуу алыб, къабханнъа тышген джанууарча джан-джанына къараб аякъларыны бурунунда кабинетден къачыб чыкъды. Гестаповчу бютеу ачыуун Баталгъа айландырды... Бир сагъатдан, богъаны туюлюб, къандан хибилледен толуб, кюйген сакъалы бла Батал гестаповчуну—Ричкени, кесини джер юйюн анъа ачаргъа алыб бара эди.

Баталны тегерегинден тёрт немча солдат бара эдиле. Аланы бири туура къартха къысылыб герохну аны джелкесине тиреб бара эди.

Батал акъырын джер юйге тигелеб, дженъил аны эшигин ачыб джер юйню ичине ауду.

Къартны ызындан „къолларыны ёрге тут!“ деб джер юйге къычырыб тёрт солдат кирдиле. Алай'а алагъа киши тюбемеди. Совет лётчик джер юйде джокъ эди.

Немчала элде юйлени барын дардагъан этдиле. Алай'а Виктор Диденкону бир джерде да табмадыла, Баталны уланындан туугъанны да табмадыла. Инъирде немчала элден чыкъдыла. Ала биргелерине Баталны байлаб элге эдиле.

Ол заманда, лётчик Виктор Диденко бла джаш Харун агъач джолчукъла бла кесибизникилеге, юг таба бара эдиле.

Соруула бла иш:

1. Халарда айтылгъан зат къачан, къайда болады?
2. Батал эмда аны уланындан туугъан Харун кеслерини совет борчларын къалай толтурадыла?
3. Баймурза, Доси не тукъум адамладыла.
4. Немчала совет лётчикни Виктор Диденкону нек излейдиле? Туталамыдыла?
5. Къысха хапар айтыгъыз.

О К Т Я Б Р Ъ .

Кёк кюкюреб,
Тебренди джер,
Шыбыла джанды.
Ёшон уруб къачхы джел
Октябрны къуанчын
Келтирди бизге.
Тубанланы чачды ол,
Узакъ къууду кечени.
Сау дунияны сагъайтыб,
Чапырды джюреклени.
Киши хакъгъа хазырланы
Ол къурутду тауладан.
Джалчыланы, джарлыланы
Ол къутхарды джауладан.
Джахилликни кечим салмай,
Джолубуздан быргъадыкъ.
Ленин берди насыбны
Атабызча инакълаб,
Аны ючюн тутабыз
Джюрегибизде сакълаб.
Партия,
Сен элтесе
Ол кёргюзген тюз джолну.
Аны хар осияты
Энди джашауда толду.
Боранла да кетдиле,
Джылытыб джазгъы кюнле,
Алгъыш тилейдиле сенъе,
Партиябыз, минъ-минъле!
Бир юйюрча джашайбыз
Орус, черкес, къарачай,
Абаза, ногъай—бары
Джуртубузну алгъышлай.
Бизни аталарыбыз
Бу законну кёрмейин
Кетгендиле термиле.
Джашау ёсгенин кёрсем,
Ол тюшеди эсеме.
Джангъы хорлам,

Джангъы насыб—
Бизни Совет къралгъа!
Эришеик, артха кълмай,
Джашау ючюн
Хаман алгъа!
Хаман алгъа!

Соруула:

1. Назмуда таулуланы алгъын эмда энди джашауларыны юсюнден не айтылады?
2. Ленини, партияны юсюнден назмуда не айтылады?
3. Бир юйюрча джашайбыз деб кимлеге айтылады аны къалай анъылайсыз?

БАЙКЪУЛЛАНЫ АБУЛКЕРИМ

ТЕНЪИМЕ.

Тенъим черкес, тюз джолдашым,
Салам сеннъе, салам уллу,
Сюйген джюрек джан къарнашым,
Къуанчладан джюрек толу.

Салам сеннъе—дейди къаным,
Ал письмому окъу, сакъла,
Салам сеннъе—дейди саным,
Сал эсинъе мени джокъла.

Эсимдеди экибизни,
Бир тыбырда ёсгенибиз,
Сакълай, туугъан джерибизни.
Кёб къаллыны кесгенибиз.

Эсимдеди кёзюмдеча,
Бирге къыйын заманыбыз,
Ишни эте сёзюмдеча,
Къызыл байракъ алгъаныбыз.

Эсимдеди кёрген халкъым,
Уча къазан, той, хантыбыз,
Къылны къыйя, джюзе чалкъым,
Джуртубузгъа бар антыбыз.

Бюгюн къара джазама мен
Кёрмей сени бетден бетге,
Тюзме керти унутма сен,
Суукъ урмаз джуукъ этге.

Кенъ болса да, бил арабыз,
Биз ётелмез къайда аууш?
Бир иннетде биз барабыз,
Алгъа элте хорлам тауш.

Къазах, орус, грузин, узбек,
Къарнаш меннъе миллет бары,
Бурулгъанча чилле джибек,
Ашыгъма тенъим ары.

Партияны баш джолуду,
Адамны тенъ эркинлиги,
Джырда, тенъим, кюнюм толу,
Къуанчымы джокъду чеги.

Сакъла мени, биз кёрюрбюз,
Къара алгъа джаса терк,
Джуртум ючюн джан берирбиз,
Турмай артха болса керек,

Махданама татлы тенъим
Насыб берген совет джерге,
Чыкъ аллыма, джигер атла,
Урунайыкъ энтда бирге.

1957 дж.

Соруула бла иш:

1. Назмуда тенълик деген сёз бла не зат кёрюнеди? Тенъим деб ким ге айтылады?
2. Бизни областда не миллетле джашайдыла? Аланы тенъликлери иш-де джашауда да къалай кёрюнеди?
3. Тенъликни юсюнден назмуда айтханыъа да кесигиз билгенни къошуб хапар айтыгъыз.

КЪУРЧ АТЫМ.

Къурч атымса минеме,
Сени кемсиз сюемере,
Таугъа, къолгъа сюремере,
Огха-суугъа киремере.

Ёкюресе джер джарыб,
Кулда-кулда къобарыб,
Кюнде джангъы къол алыб,
Талчыкъмайын сен арыб.

Тракторса, джан тенъим,
Кече-кюн да негирим,
Сенне миниб чыкъсам мен,
Ойнайды кёлюм-джюрегим.

Сен туугъунчу айланыб,
Къаладжюк эд билгеним,
Эки кёзюм байланыб,
Къара эди кийгеним.

Октябрны уланы,
Ёсюб джетген тѣлюсе,
Байлыгъымы джокъ саны,
Кесинъ шагъат кѣресе.

Азауларынъ кылычдан,
Сыладыла айырыб,
Джорталыла ызындан,
Джалкъаларын къайырыб.

Сексен ат кюч моторунъ,
Болмай чийинъ, кѣотурунъ,
Кенъди эркин тюз джолунъ,
Бегибди аягъынъ, кѣолунъ.

Тютюнюнъ чыгъады бурулуб.
Джер джауларын кѣууруб
Джакъ огунъу, печ кѣуруб.
Джюрюшюнъе кѣоштуруб.

Сагъыш этме кесинъе,
Тюшюр мени эсинъе
Къарнашлыкъны джолума,
Болушургъа толума.

1952 дж.

Соруула бла иш:

1. Назмула „Къурч атым“ деб неге айтылады?
2. „Азауларынъ кылычдан... Сыладыла айырыб... джортадыла ызындан джалкъаларын къайырыб“ деб назму не затланы суратлайды?
3. „Къурч атла“ бизде къачан чыгъыб башлагъандыла? Бу затны юсюнден хапар айтыгъыз.

ХАСАН.

Хасан бюгюн къайгъы тыды, кюйеди,
Ишлемеген джол табмайды, биледи,
Къалакъ бѣркюн джамбашына кийеди,
Салкынында иссилерге суйеди.

Олтурады, оту кызыу джанмайды,
Арбазына джылы джаум таммайды,
Сокъмагъына джуукъ-тенъи бармайды,
Эринчекни энди джашау алмайды.

Хасан юйде, сагъайыбды кѣулагъы,
Самоварны орнатханды быягъы,
Макъырады ашсыз къалгъан улагъы,
Болмай башха арбазында туягъы.

Эси тюзде, кеси базар иймейди,
Оджагъында чыракъ джаркъа кюймейди,
Эки къолу ара ишге тиймейди,
Джамагъатым, элим аны сиймейди.

Танъы эртден аны джылай атады,
Кюню салкъын ышармайын батады,
Юсю джалан, къарны ачлай джатады,
Орну суукъ, джылынмайын къатады.

Юреннъени орам, туююш, даурду,
Сайлагъаны, сёзю кемсиз аурду,
Излегени къозу къуйрукъ баурду,
Табханы ўа аягъына джаурду.

Ма, Хасанны тюз сураты алайды,
Халилери джаўларыма джарайды,
Кюнде иши—чыгъыб элге къарайды,
Джарымаса кеси-кесин талайды.

Хасан элде адамланы къуууду,
Усдалыгъы бариш бла уруду,
Атлагъаны къарагъаннъа туруду,
Джашаўуну тамбыласы къуруду.

Кюнню джаяў ашырады, арымайды,
Джолу къысха, киргъыбыты джарымайды,
Керти байлыкъ урунууду, танымайды,
Ишлемеген таза хаўа солумайды.

Ишлемеген джарымайды, онъмайды,
Табагъына шорпа башы къонмайды,
Гёню ачыкъ, тюбю къаран—толмайды,
Ишлемеген хакъ ашаргъа болмайды.

Ленин айтханды: ишлемеген—ашамаз,
Миллионнъа къаршчы—узакъ джашамаз,
Босагъасы тар, тобугъу ойнамаз,
Къазанында халал ашы къайнамаз.

Ишлегенни ёсеци ара байлыгъы,
Джылгъа ашаўду колхозунда айлыгъы,
Хасанны ўа джокъду аллай хайыры
Къыйынындан хурджунуна саллыгъы.

Ишлегенни бал сюзеди кьоллары,
Кассалада минъле бла сомлары,
Хасанны уа тюргеги джоллары,
Даучудула джерге аур санлары.

Ишлегенни сайлайды джуртум—тулпаргъа!
Тюз урунуу, джашау борчду адамгъа,
Ишлемеген болушады, бил джауугъа,
Болма хоншу баришликге, джалкьауугъа.

Эниклеме, кьошулма сен кир ишге,
Халкьын суйген салмаз кесин баришге,
Кьалма сьзге, ёмюрюнъе бедишге,
Бер кючюнью социалист эришге.

Ишле, аша, сен ушама Хасангъа,
Узакъ негер джолдаш тюлдю ол сенъе,
Боран суукъ да кьаршчыды ма анъа,
Джашау урур, атар аны джалангъа.

Иш эркинди, махдау сыйды билгеннъе,
Тенъди бизде урунургъа суйгеннъе,
Хасан таныр, билир ахыр кьргеннъе,
Кьалыр ушаб кьесеу башы кюйгеннъе.

1954 дж.

Соруула бла иш:

1. Назму эринчек Хасанны кьалай суратлайды?
2. Ленин айтханды — „ишлемеген ашамаз, миллионнъа кьаршчы узакъ-джашамаз“ дегенин кьалай анылайсыз?
3. Ишлегенни сыйы неди? Бизни кьралда совет адамла кьалай ишлей-диле? Эринчекликни зараны неди? Назмуну кьалай анылагъаныгъызыны юсюнден хапар айтыгъыз.

КЪОБАН.

Кюнюнъ ашхы, Кьобаныбыз, джаныбыз!
Салам сенъе, салам узакъ джерледен!
Джауну буугъан, кьрге кьуйгъан саныбыз,
Джигит туугъан, кьылыч ургъан эрледен!

Тансыкъ болуб таушунъа, кесинъе,
Окопада джырлай, письмо джазама,
Саулугъуму сала, Кьобан, эсинъе,
Джауб кьысха этеринъе базама.

Къобан, уллу чокъракъ суунъ джайылыб,
Кенъсе, терен, керти ариуса.
Джагъаларынъ этеклерин къайырыб,
Байлыгъынъы мийик тутхан къарыуса;

Мен таныучу олтуруучу талала,
Бююн къургъакъ, толуб тюрсюз кёллеринъ
Мен таныучу, ёсген бирге балала,
Уруш эте. къалыб джанъыз эллеринъ.

Джуукъ кёрюр, билирча тюлдю арабыз,
Тауду, къая, джанар, кюйер ёлмезбиз.
Джау ну башын чала, хорлаб барабыз.
Ургламынъы табмаз, ичмез,— бермезбиз.

Таушунъу этме салкъын— джарыкъ бол.
Татыуунъу бузма, Къобан, артыкъ къош.
Насыблыбыз, кюрешибиз— тюзлюк джол,
Тамблабыз айтыр, ахыр, къалмаз бош.

Боран кетер, къар да эрир, танъ атар.
Чакъракъла уа кзуу болурла, агъарла.
От джукъланыр, кёл басылыр, джер къатар.
Кырдык чыгъар, баббаханла чагъарла,

Къайтырбыз биз энтда ойнай, кзуана.
Къобаныбыз, тынчлыкъ ишни алырбыз.
Къайтырбыз, эртден джарыкъ бла уяна,
Джашау башы коммунизмге барырбыз.

1944 дж.

Соруула бла иш:

1. Къобан къайдан башланады? Къобанда кимле джашайдыла?
 2. Къобанны халкъгъа не хайыры барды, анда не затла этилиб билесиз?
 3. Назму Къобаннга не затны тагъады эмда аны къалай суратлайды?
- Анъылагъаныгъызгъа кёре хапар айтыгъыз.

ТУРЧУ, МУРАТ.

Турчу, Мурат, чалкъы алчы!
Хыршынь ачыкъ алда барчы!
Кюююнъ уллу—хорлам салчы!
Кесинъсе ие—тюлсе джалчы.

Чакътырады ишинъ джигер,
Ашыкъгъанча танънга джер.
Бичен айынъ кетеди—кёр,
Къарыу ну аяма—бер.

Майна барады хоншунъ Халит,
Джыйын башчы тенъинъ Хамид.
Тебре дейди алчы Сагъит,
Сюйгенчигинъ ариу Забит.

Мурат, ийнан, ышан менъе,
Болмаз анда къар, буз сенъе.
Хомухлукъну силде кенънъе,
Ашырма кюн, чыкъ биченнъе,

Чал джеринъи, къойма чырын,
Къарма, джюлю, тѣше дырын,
Акъсакъл да тарта джырын.
Джый дуркъугъа, тишге барын.

Аш мамурду мелхум, билсенъ,
Малды ара керти сюйсенъ,
Эт, джау, сютдю, сыйын кѣрсенъ,
Джеталмазса бюгюн ийсенъ.

Бичен татлы, байлыкъ джолду,
Насыб тутхан бирлик къолду.
Турчу, Мурат, заман болду.
Хайда ишге—сѣзюм олду.

1957 дж.

Соруула:

- 1 Назму Муратны не затха чакъырады?
2. Бичен къачан ишленеди. Заманында бичен ишлеген дегенни къалай анъылайсыз?
3. „Чалкъычы джыйын, джыйын башчы, акъсакъл“ деген сѣзлени къалай анъылайсыз?
4. Чалкъыда джигерликни сыйы, хайры неди?

Я. МАКАРЕНКО

КЪАРТ ТАУЛУ.

Суукъдан къабдалына чырмала. Мусса юй башында олтуруб, эртденнъиде къарт санларын кюнде къыздыра тура эди.

Джыламукъдан толгъан, азгъан ала кёзлерин къыса, джукълашыб келген тоб таушха туура эсин ийиб тыннылай эди да таулада не болгъанын анъылаялмай эди. Джюреги бла уа Мусса, адамла ёзеннъе партизанлагъа кете: таулагъа джау киргенди, дегенлери керти болгъанын билгенди.

Къарт таулу бош къалгъан элге эсин ийиб къарай эди. Элге кёк тютюн тартылгъан эди. Тик, ташлы къабыргъагъа, суу шоркъагъа салыннъан акъ юйле джанъыз-джанъыз эмда мыдах кёрюне эдиле. Муссаны джюреги ауруй эди. Ол, элде узакъ заманны эм къыйын джашауну джашагъанды. Алайа бир заманда да къыйынлыкъ, бююнча юйлеге алай джуукъ келмеген эди.

Мусса орнундан келтюрюлюб, акъыртын юйге кирди. Ол анъа бу кёзюучюкде, ма бу сагъатда этилгенча бек таб эм джарыкъ кёрюндю. Аны эсине нек тюшдюле эсе да фронтлада уруша тургъан юч джашы да эмда туудугъу таякчыкъча ариу, субай Алимджан тюшдюле. Терезени аллында не эсе да бир зат кючлю сызгъырыб, аур тауш этди, эмда юйге исси хауа урду. Мусса къалтырады, алай болса да эшикни косягына къолу джетиб аякъ юсюнде чыдады. Кесин къатдырыб, ашыгъыб ол эшикге чыкъды. Элни башында терен бомба тешикле тура эдиле. Кёзню къаматхан от джанды, эмда от дыранбаш юйлени башлары бла уруб, биринден бирине кетди, кёкде уа ачы улуб сейир къанатлыла джюзе эдиле.

Мусса джашаудан умут юзюб, ашыкъмай джанъыдан юй башына минди эмда бир тюрлю бир акъырын къуанчдача кесини арт такъикъаларын сакълаб башлады. Бурундан тургъан элге келген ёлюм къыйынлыкъны шагъаты джанъыз ол эди, ол, хар неге да хазыр эди. Ол элни джашауу бла кесини бютеу кёб джашауун бир-биринден айырмагъан себебли, адамла бла таулагъа кетмейин, эл кёрлюкню кёрюрге тохдагъанды.

Инъирге, элге эртден бла таулада тоб атханла келдиле. Къоркъа-къоркъа къыйырда юйлеге джетиб, гитлерни солдатлары бош юйлени терезелерине айландырыб атдыла. Ашхам къарангъыдан ётиб барыб от окъла тауш этиб юйлени къабыргъаларына тие эдиле. Андан сора атылуу сорушду, олсагъатдан

элда башха тюрлю сѣлешгенден, чарх таушдан, саут зынъыр-дагъандан эмда къуу-шуу ракет джарыкъдан толду.

Ю йлени джутуб баргъан кыйынлыкъ отну джарыгъында, Мусса солдатланы кѣлекгелерин кѣрлю. Ала ашыгъыб дженъил-дженъил бир юйден бир юйге чабыб, таулуланы юйледе къалгъан хабджюклерин—саутларын сыртларына джюклеб ташый эдиле. Отну джарыгъы джарытхан, джуургъанла, джасдыкъла, кюйюзле джюкленъен аланы къара тюрсюнлери кѣзге кѣрюнъенча эди.

Тауладан суукъ урду. Мусса къабдалын этине андан да бек тартыб, таулуланы тас болуб тебреген уяларына арт джолда къараб къалыргъа изледи, алай болгъаны ючюн инъирги мылы къарт сюеклеге синъен эди да ол юйге кетди. Ол сагъатчыкъдан огъуна арбаздан аур аякъ таушла келди. Юйню эшигин аякълары бла кючлю урдула. Ол ачы гауш этиб ачылды.

Босагъада джашил каскасы, чычхан тюк бетли кители къолунда автоматы бла чубур формасы болгъан солдат сюелди. Ол кѣзлери бла юйню кѣб тинтди, андан сора, юйде ким болса да болгъанын эслеген болур эди, ачы тауш этиб артына кетиб, автоматын аллына айландырыб, кесине дагъы да кимни эсе да бирни чакъырды. Кѣб турмай эшик юсюнде дагъы да бир гитлерчи чыкъды. Ол мардасыз кенъ эм узун къол эди, ракета джаннъандан келген мутхуз джарыкъда Мусса эслеялгъаннъа кѣре кѣзлеринде пенсне кѣзлюклери эмда имбашларында пагонлары къарыусуз джылтырай эдиле.

Солдатны бир джанына тюртюб ол юйге таукек кирди эмда, фонарчыкъны джарытыб туура Муссагъа джуукълашды. Ол офицер эди. Ала, бир-бирлерине къатдыла эмда ол келген кычырды:

— О, хорошо! Бу деревиш бизге тауланы джолун кѣргюзюр!..

Аякъ тауш этдириб юйге дагъы да бир талай солдат тюшдю. Ала лампаны джарытдыла эмда, офицерни аллында алаша тѣгерек столчукъда картаны джайыб анъа кѣб къарадыла. Эм артында кѣзлюкю картдан айырылыб, кѣз бла къаш сѣлеше, Муссагъа, аушда джолну соруб башлады.

Мусса кымылдамай юйню мюйюшюнде олтуруб, кымсыз, келгенлеге къарай эди. Ол офицерни сѣзюн анъыламай эди, алай аны кѣз къаш бла сѣлешюуне кѣре аны не излегини билиб, джукъ анъыламагъанча этди. Къоллары бла кѣргюзе, офицер соруун кѣб кере къайтарды, Муссаны къатына андан да джуукъ келди.

— Ну?

Мусса джукъ айтмады. Офицер таймаздан бармагъын картагъа тиреб, джанъыдан джебегине ѳтюб кесине сѣлешди эмда кѣзлюк мыяланы тюрюнден Муссагъа соргъанча къарады.

Таулу, огъай деб чал башын силкди. Офицер андан не

излегенин ол, иги анъылагъан эди, ол себебден, ариу ёллок эсе да ол бир сёз да айтмазгъа бегигенди.

— Партизан!—деб, офицер алыннганча кычырыб, Муссаны бетин аурутурча джумдурукъ бла урду. Бурунундан къабдалына джылы къан куюлду, къарт таулу тентиреди. Муссаны къара къой териден бёркю офицерни аякъларыны тюбюне тюшдю,

— Кёргюзюрюкмиесе джолну?—деб, офицер, автомат бла къоркъута соруулады. Мусса энтда огъай дегенин билдире башын силкди.

Офицер къутуруб башлады. Ол джанъдан автоматны эсгиси бла таулуну башына эки кере кючлю уруб полгъа джыкъды. Солдатла Муссаны чурукълары бла тюрте эдиле, хилеу суюк тёнъегин юйде ары-бери тарта эдиле, суу къуя эдиле, дагъыда туюе эдиле, алай болгъаны ючюн ол джукъ да айтмай эди.

Мусса танъ аласында аязыды. Ол, кёб болмай ары дери эчкиле тургъан таш сарайда джатыб тура эди. Аны саны эти ауруй эди, башы да шуулдай эди. Ол, кёлтюрюлюб, кюн таякъ джарытыб тургъан эшик тешикке къарады, ачы затны кёрюб орнундан турду: элни орнунда мутхуз кёб тютюн ичинден чыгъыб уллу от тюшген къарала эди. Эл джер юсюнден тас болду. Муссаны юйю да куйген эди; аны таш къабыргъалары агъарыб тургъан джерде энди кёсеу башла, къаралгъан ташла тура эдиле. Сарайны ол джанында Мусса, офицерни аур аякъ таушлары бла дагъы да кимни эсе да акъыртын, дженъил ол билген аякъ таушларын эшитди. Эшик ачылды, сарайгъа кёзлюкю кирди.

Кёлтюрюлюб къарт таулу кёзлюкюлюю анъа къарагъанындан ол биягъы сорууну соргъанын анъылады:

Ну...

Мусса эслемегенлей башын силкди. Офицер чуругъу бла уруб аны энтда джерге аурдурду. Мусса, джыгъылды, эшикде джюрек чанчдыргъан таушну эшитди эмда анъа офицерни сыртындан кимни дженъил атлагъан таушу келгенин анъылады. Ол Алимджан эди. Ол кече таудан къарт акгасын кёрюрге келиб, джаууну къолуна тюшген эди.

Не къарыуун да салыб Мусса аур болгъан башын кёлтюрюб кёзлери тубан эте кесини аллында Алимджанны кёрдю. Ол таш сарайны босагъасында сюелиб тура эди. Аны къара шилли, къанатлыны учхан заманда къанатларына ушагъан уллу къашлары бла бетини къансызлыгъын джуа эдиле. Джашнай тургъан ариу кызыл эринлерин тишлери бла кысыб, узун, ариу эшилген чачын кёкюрегине кысыб, Алимджан Муссагъа къарады, аны уллу къара кёзлери джыламукъдан толдула. Кёзлюкю эринлерин кериб кынъыр сары тишлерин кысыб, Алимджаннъа созулду.

— О, черкес кыз! Щенсте девошка!..

Кесин унутуб Мусса секириб кьобуб, бир чынъагъанлай офицерни кьатына тюшюб, аны кьолларын бир джанына бурду.

— Тийме!.. деб, кьычырды ол.—Аманлыкъ этме аллах ючюн! Ол мени туудугъумду...

Офицер сарайдан чыкъды, минутдан асламны часовой бла нени юсюнден эсе да селешди, дагъыда босагъадан тюшюб кьарт таулану кьатына келиб кьуру кезлери бла биягъыны юсюнден сорду. Мусса минутдан асламны сагъыш этди, андан сора кьайгъылы, кьоркьуулу болуб туудугъуна кьарады. Сора бу джол тынъылаб башын силкди. Солдат кишдикча Алимджанны артындан джетиб, аны кьолларын тутду. Ол, таулада эшитиледи дерча кьычырды, алай болгъанлыкъгъа солдат хайуанча кюле уллу тюкюлю кьолу бла аны аузун джабыб, эшикге сыйреди...

Кюн тютюнден ётиб эшикни джарытханында, Мусса кьан джугъу болуб джайылыб тургъан Алимджанны кёрдю. Ол солуусуз, тебленнъен кёк кырдыкда джатыб тура эди. Кюнде кыйген аны ариу кьоллары кенъине джайылыб, чачы кьатышыб джерге теблениб тура эди.

Сарайгъа джанъыдан офицер кирди. Анъа эки солдат гаммой лукъ эте эдиле. Бурунуну башы, манъылай тубюне джетген джерде бармакъларыны учун салыб, Мусса ичинден налат берди. Солдатла аны кёкюрегине автоматланы тиредиле, офицер кьоркьутуб приказ берди:

— Элт таулу алай болмаса урлукъма...

— Барама,—деди Мусса.—Мен кёпюрчюкню билеме... Кьарт таулу тёмекликни ачы аягъыны ичиндегин тубюне дери ичгенди, энди хар неге да хазырды. Ол, не этерге керекли болгъанын билди. Туугъан джери джаулану асыры кёриб болмагъандан кьалтырагъанча эди эмда аны туудукъ кьызчыгъыны джашауу эм сыйы ючюн, кьартлыкъ сыйын тюрюгенлери ючюн, кёсёу болгъан эл ючюн дертге чакъыра эди. Муссаны кьарыусуз болгъан санлары джаш болгъанча болдула. Ол арт кьарыуун джыйды, бёркюн табды, секириб ауругъан бутларына сюелди эмда аланы болуучу аурууларын билмеди.

Офицерни приказы бла солдатла Муссаны сарайдан чыгъарыб колоннаны аллына салдыла. Таулу колоннада кьысха быргъылы тобну, чархлада талай пулемётну, атланы эслеялды эмда кесини этген оноуун тюз кёриб ичинден ышарды. Таякъгъа таяна солдатла тюрте, ол алгъа тебреди, аны ызындан ташлада тауш эте атла джегилген тоб, пулемётла эм солдатла Тизилдиле. Мусса таулада хар джолчукъну, джарланы барын азбарлай биле эди эмда ол джауладан дертин кьалайда ишек-Сиз алаллыкъ эсе, аланы ары элтди.

Колонна акъыртын таулагъа чыкъгъанды. Тар джолчукъ ёзенни тик джанында айланчла бла аны ташлы тубюне тюше эди, дагъыда джанъыдан джер кьабыргъагъа чыгъа эди. Сол-

датла Муссаны ашыкъдыра эдиле, аны сыртына шоккланы эски бла тюрте эдиле эмда не эседа айтыб уллу кычыра эдиле.

Таулу тынъылаб ызына бурулмай эмда созулган уллу колоннагъа да къарамай бара эди. Колонна алайдан эл кёрюнлөн таулу тёббесине чыкъгъанында, Мусса ызына, арт айырылыуна ёзеннге эмда элден къалган къара от оруннга къарады. Офицер аны тюз къатына кысылыб, кёкюрегине кючлю тюртдю эмда ачууланымб кесийи кёзлюклерини миялаларын джылтыратымб кычырды:

— Алгъа бар, дервиш!

Аякъларын кючден-бутдан кымылдата Мусса энтда колоннаны аллында кетди. Ол, аны къарыуу туура джаргъа дери, эртдеден бери киши джюрюмеген эски кёпюрчюкге джетерин билди, эмда андан сора тохдамады. Таугъа ёрлеген джер тик эм кыйын эди. Джолчугъа уллу джити ташла, оюлганла буруу бола эдиле. Бир-бир джерледе анъа чыгъаналы чырпы ёсген себепли, солдатла кесиб джол ача эдиле. Атла джыгъыла эдиле да, аланы аркъан бла бир-бирлерине тагъаргъа керек болду. Тобну солдатла къоллары бла элтдиле. Гитлерчиле къарт таулугъа ийнанмай къарай эдиле, аны автоматла бла къоркъута эдиле, алай болгъанлыкъгъа Мусса кесини къайгысын бир зат бла да билдирмей, аланы ызларындан тизиб, арыдан-ары таугъа, джаргъа джуукълашдыра таукел бара эди. Сызлыкъла, чечек табла тюшген аны къарт бети бек рахат эм суукъ таукел эди. Кёзлерини ичинде ачуу отчукъла джана эдиле. „Кёпюр оюлмаса да джаргъа къуюлмасалада, бу адам термилтиучюле тауладан сау кетерик тюлдюле, аланы партизанла кырлыкъдыла. Алай‘а кёпюрчюк оюлургъа керекди; кёб джылладан бери аны юсю бла джангъыз киик кёйла бла къабан сюрюуле ётедиле, адамла кыйынлыкъдан кеслерин сакълай джар бла башха джерде джюрюйдюле“ — деб Муссаны кёлюне келди. Кюн батаргъа джетгенди. Кючден-бутдан таулу мник джерлеринден ётюб ташлы джолчукъгъа тюшген зукгу кюн таякълагъа къараб, Мусса джаргъа энди джуукъ болгъанын билди.

— Дженъил джетебизми кёпюрге?—деген сорууну, Мусса, офицерни сакъ болуб къарауунда эследи.

Энди кёзлюкю парабеллумну хурджунундан чыгъарымб аны къатында атлайды.

— Оллахи, дженъил!..

Энтда бир тикни тырнакълаб эмда тау башындан ауб, солдатла тюбюнде талай терен эм тар ёзенни эмда джарны башында чибин аудаца турган кёпюрчюкню кёрдюле. Мусса къолун узатыб офицерге кёпюрню кёргюздю, эмда солууун тыя дженъил энишге кетди. Аны ызындан, тауш эте, джашил джау колонна тигеледи.

Джаргъа тюшгенден сора къарт таулу тохдамай кёпюрде таукел атлады. Аны ызындан аур атлаб офицер барды, аланы артларындан артха къалмай, тобла, атла солдатла тебрелиле. Тюбюнден уллу джар кёрюне эди, аны тюбюнде кёмюклениб эм ачыуланых ташланы тентирете тохдаусуз суу ура эди. Кёпюрчюк колоннаны аурлулгундан къалтырады, алай болса да энтда турады. Бетини къаны кете Мусса, солдатла бары да кёпюрге киргинчи сакъларгъа акъырын болду. Фашистле уллу къыйынлыкъдан дженъил ётер ючюн ашыкъдыла, къычыра, кюч бла бир-бирлерин тюрте. кёпюрде джоббу болдула. Ачы чыкъырдады, кёпюрню хилеу аркъаулары кёлтюрмедиле, джау солдатла, офицер, тоб, пулемётла, атла уллу занъырдаб тюбюне къуюлдула. Суу кёмюк этиб, олсагъат оюлгъан кёпюрню аны бла бирге гитлерчилени джутду. Къарт Мусса да ёлдю. Тюбюне тюшюб бара, джашау бошалгъанын биле, ол не кючюн да салыб уллу, чакъырыу бла къычырды. Ол къоркъуу къычырыкъ тюл эди, джауну хорлагъанына къуанчны билдирген, джарыкъ кюн басхан тауланы чакъырыу эди.

Соруула:

1. Джау аскер къайдан эмда нек келди Мусса джашагъан джерге?
2. Джау аскер киргеннде Мусса кесин къалай джюрютдю?
3. Мусса джаугъа къалай дерт къайтарды?
4. Мусса кибик адамлагъа къалай адамла дерге керекди?

СЮЙЮНЧЛАНЫ АЗАМАТ

МЕН ЛЕНИННИ ОКЪУЙМА.

Джюрек тартыб, бек сүйюб,
Хар кюн сайын эс ийнб,
Ленинни джазгъанларын
Окъуйма сеирсиниб.
Ленин услазны окъууу,
Анъы, джолу, оюму
Байракъ болуб аллымда,
Чыракъ болуб джолумда,
Ачхыч болуб джашауъга,
Бачхыч болуб тик тауъга,
Кёпюр болуб эсиме,
Ёкюл болуб ишиме,
Джарайдыла кече-кюн.
Мен окъуйма аны ючюн.
Дунияда олду билгич:
Сыйлы, багъалы Ильич.
Сюе эсенъ билирге
Магъанасын джашауу,
Джазгъанларын Ленинни
Сен да окъу, джаш таулу!

1954 дж.

Соруула бла иш:

1. Ленин кимди? Ленинни окъуууну, джазыууну бизге, бютеу дунияда урунъанлагъа не магъанасы, не хайыры барды?
2. Назмуну азбар этиб айтыгъыз.

АТА ДЖУРТУМ.

Джандан суйген Ата джуртум,
Хар бир джеринъ ёсед, чагъад.
Джокъду сени ачынь-джутунъ,
Сенсе берген менъе къанат.

Сени джеринъде — Москва,
Сени джеринъде — Ленинград,

Сени джерингъде Минъи-Тау
Мени ёсдюрген джамагъат.

Сенден джигер, сенден чемер
Халкъы болгъан, таб аллай джер?
Мен туугъан эл, мен ёсген джер,
Алтын джуртум—СССР!

Джанымдан суйген Ата джуртум,
Ленинизмни анасы,
Сенден этеди дуняя умут,
Урунъанланы къаласы.

Берч къолланы бирлешдирген,
Джюреклени илешдирген,
Миллетлени тенълешдирген,
Ата джуртум, тюзню суйген.

Къан бла кирген джан бла чыгъады,
Алай теренди суймеклик.
Сени болсун толусу бла
Къолумдан келген игилик.

Къара кюнде шынкъарт джанса,
Сынасам да мен от кёлек,
Сени, Джуртум, джаугъа бермем,
Айырылмай джан бла тёнъек.

Джарыкъ дуниям, суйгеним,
Туугъан джерим, ёсген джерим,
Мени баурум-джюрегим,
Сенсе, Ата джурт, джан-тёнъегим.

Соруула бла иш:

1. Назмуда ата джурт деб неге айтылады? Ата джуртну юсюнден не айтылады?
2. Бизни ата джуртдан дунияда урунъанла не сакълайдыла?
3. Назмуну магъанасын айтыгъыз?

КЪАРА АЛТЫН.

(Шахтёрлагъа).

Бай болурча туугъан халкъым,
Ачыб джерни джети къатын,
Шахтёр табыб толу хакъын,
Чыгъарады къара алтын.

Машналары бургъан чархын,
Биширген хар кимни хантын,
Инджитмеген отун сартын
Ташкёмюрдю—сыйлы затым.

Тохдамайын не джай, не къыш
Ишленеди иш ашыгъыш,
Урунадыла орус къатыш
Къарачайлы, черкес, латыш.

Къая тубю ёзекледен
Иш тындырыб инъир, эртден
Тюбешедиле таныш эм тенъ,
Ушакъ эте, джарыкъ эм кенъ.

Ишчилени бирикдирген
Сыйлы ишди бары суйген,
Орус тилди—бары билген,
Ачыкъ, кесгин селешдирген.

Къуанама: тартыб джырын
Кёб миллетли шахтёр джыйын,
Анъылаб бир бири муратын,
Чыгъарады къара алтын.

Эс бёледи Совет кърал:
Этеди саулукъ сакълар амал,
Шахтёрлагъа береди кёб джал,
Алчылагъа орден, медал.

Шахтёрлары миик сыйын
Кёлтюреди халкъым:
Белги чертиб август айын,
Байрамлайды хар джыл сайын.

Кел, тенъим, биз чыгъайыкъ,
Къуанчха алгъыш айтайыкъ,
Джылдан-джылгъа ёсе байлыкъ,
Андан да алгъа атлайыкъ!

1957 дж., август.

Соруула бла иш:

1. Назмуда къара алтын деб неге айтылады?
2. Сиз, бизни къралда къара алтын кѳб чыккыгъан къайсы белгили джерлени билесиз?
3. Бизни областны къалайында чыгады къара алтын?
4. Къара алтын чыгъаргъан джерледе кимле ишлейдиле, аланы бирик-мекликлери къалайды?
5. Шахтерлагъа бизни къралда не багъа, не сый бериледи? Назмуну магъинасын, къара алтынны юсюнден хапар айтыгъыз.

ЛИТЕРАТУРАНЫ ТЕОРИЯСЫНДАН КЪЫСХА ХАПАР.

Литература искусствону бир тюрлюсю — сёзюю искусство-суду. Не тюрлю искусство да живопись, скульптура, музыка джашауу, болумну кёрюзеди, бизге аланы билирге болушды. Художник (джазуучу, суратчы, скульптор, музыкант, актёр) джашаудан бир джанына туругъа болдук тюрлю, ол кесини заманында, класс кюрешде белгили орун алады. Ол, джашауу суратын алыб кыймайды, аны кесини класс кырауу юсю бла кёрюзеди. Алай бла художестволу произведениде джазуучу кесини джашаугъа кырагъанын, идеологиясын кёрюзеди. Ол, джашауда болгъан, кёрюннён кёб затлары барын да тизиб бармайды, заманы баш затларын, тюрлю-тюрлю болумланы чыгаргъан кючлени суратлайды, кёрюзеди.

ЛИТЕРАТУРА ПРОИЗВЕДЕНИЕ.

Произведениени темасы. Джазуучу джашауда болумладан сайлаб алгъанна произведениени *темасы* дейдиле. Джазуучуну класс кырамы, аны сайлагъан болумларындан, затларындан белгиледи. Джазуучу кесини джазгъанларында эм бек магъаналы болумланы кёрюзюрге излейди.

Идеялы акъыл (замысел). Джазуучу бир произведение эте тебресе, ол не болумланы суратларыкъ эсе, аланы юсюнден сагъыш этиб башлайды. Джазуучуну суратланыкъ болумланы юсюнден акъылы, келюне келгени, аны окъуучулагъа билдирлик выводлары произведениени идеялы акъылыдыла.

Произведениени джазгъан заманда джазуучуну идеялы акъылы сау адамлагъа, суратланыкъ болумлагъа сийеди. Ол джазарыкъ затын тындыргъынчы, кёб затны билирге, кёб китабны окъургъа керек болады. Произведение чыгар юсюн узун джолну барды. Чыгъыб бошаса окъуучула аны окъусала джазуучуну акъылын, нени суратлагъанын, кёрюзгенин билирге керекдиле.

Идеялы магъана. Произведениени анъылар ючюн, аны *идеялы магъанасын* ачыкъларгъа керекди.

Композиция. Джазыучуну идеясы ол суратлагъан болумлада, тюрлениуледе природаны джасалгъанларындады.

Суратлангъан болумланы, тюрлю-тюрлю затланы магъаналарын анъылар ючюн, джазгъанны суратлангъан болумлагъа къалай къарагъанын билирге, произведениени суратлау кючюне багъа берирге, аны къалай къуралгъанын, аны кесеклери къалай джарашдырылгъанларын, бир-бирлери бла байлангъанларын, болумла къалай ёсгенлерин, произведениени геройлары, аланы халлары, бир-бирлерине къарамлары къалай болгъанларын, произведениени тилини башхалыкъларын айыра билирге керекди. Произведениени къуралыуу, аны кесеклерини байламлылыкълары бла джарашмакълыкъларына *произведениени композициясы* дейдиле.

Сюжет. Произведениени композициясында болумланы ёскоулерини, геройланы ишлерини джюрюгенлерини магъанасы уллуду.

Произведениеде болгъан адамланы халлары аланы бир-бирлерине къарамлары кёрюнгъен бир-бирлери бла байлангъан болумлагъа произведениени *сюжети* дейдиле.

Сюжетде произведениени темасы ачылады. Теманы ачар ючюн, аны идеялы магъанасын анъылар ючюн хар болум, эпизод бек кереклидиле.

Экспозиция. Произведениеде джазылырларыны аллында, анда болгъанланы къалай келгенлерин, бир-бирлерине къалай къарагъанларын, аланы болумларын, джашауларын суратлаугъа *экспозиция* дейдиле.

Завязка. Иш не болумну юсюнден башлана эмда джазыла эсе анъа *завязка* дейдиле.

Ишни барыуу бла кульминационный пункт. Джазылгъанда ишни—хапарны туура эм къызыууна джетген джерине *кульминационный пункт* дейдиле.

Развязка. Ишни, хапарны бошалгъанына *развязка* дейдиле.

Сюжет линияла. Произведение *бир сюжет линия* алай деген *бир тюрлю затланы ёсюю* болургъа боллукъду. Уллу произведениеледе талай сюжет линия болады, аланы хар бирини завязкасы, кульминационный пункту, развязкасы, да боллукъдула.

Сюжет линияны башы эмда экинчиси боладыла. Бош сюжет линияла—произведениеде баш магъаналары болгъан адамланы джазыулары бла байлангъан талай болумду.

Талай сюжет линия болса джазыўчу джашаўну кёбюрек, адамланы асламыракъ кёгюзюрге боллукъду.

Пейзажны магъанасы.

Литература произведениеде пейзаж кёб болады, ол къалай болса да деб, тюртюлмейди, произведениени идеялы магъанасын билдиреди. Кёбюсюне пейзаж геройну сынамы, акъылы кёлюне келгени бла байланыбды.

Бир-бирде пейзажны юсю бла тюрлю-тюрлю суратла кёрунедиле. Бир-бирде пейзаж, болум тюрлениўлени ёсюмлерини сылтаўу болады.

Произведениени геройу.

Художеству произведениеде биз произведениени геройларын (джигитлерин) кёребиз. Произведениени геройларыны халларын джарашдырыб кёргюзмеклик аны магъанасыны баш мадарыды.

Художеству произведениеде белгили историялы заманда джашагъан, белгили классны адамлары суратланадыла. Джазыўчу къуру геройну суратлаб кёймайды, ол-бу кёзюўледе аллай-быллай халиле нек чыкъгъанын, аллай-быллай адам нек болгъанында кёргюзеди.

Совет джазыўчуланы произведениелеринде социалист къралны адамларыны халлары, джанъы социалист болумда аланы къуралгъанлары ишлери, джашаўлары кёрунедиле.

Полевойну „Повесть о настоящем человеке“ деген романында Мересъевни халиси—совет патриотлукъ, къаджыкъмагъанлыкъ, боллукъ затха ийнанмакълыкъ-социалист эпоханы адамыны халисиди.

ЛИТЕРАТУРА ПРОИЗВЕДЕНИЕДЕ ДЖАЗЫЎ ДЖОЛЛА.

Повествование.

Литература произведениеде джазыў джолланы баш тюрлюлери: повествование, описание, диалогдула. Болгъан затланы юсюнден аланы келгенлерича джарашдырыб хапарлаўгъа *повествование* дейдиле.

Описание.

Описание бизге иш, болум болгъан джерни (природа, мекам), адамланы тыш къарамларын—тюрсюнлерин, аланы адетлерин, халилерин кёргюзеди.

Диалог.

Диалог—грек сёздю, „экеўленни сёзю“ дегени тутады. Диалог деб не тюрлю да болсун сёлешийге айтады.

Диалог—ишде кёрюнъен адамланы хапарлаўда, аланы халилерин къарамларын суратлаўда баш джолланы бириди.

ЭПОС, ЛИРИКА, ДРАМА.

Тюрлю-тюрлю художеству произведениелени ючге юлеширге боллукъду: *эпос, лирика, драма*. Бла бары да — грек сёзледиле: эпос—хапар; лирика—джырлангъан (джыр, назму); драма иш (действие).

**Эпический
произведениеле.**

Автор кесини неда произведениеле болгъан адамланы бирини аты бла адамланы юсюнден, аланы бир-бирлерине къарауларыны, джашауда чыкъгъан болумланы юсюнден хапар айтыу гъа *эпический произведениеле* дейдиле. Пушкинни Капитанская дочка“, „Песнь о вешем Олеге“, Гогольну „Тарас Бульба“, Чеховну „Унтер Пришибеев“, Горькийни „Магъ“, Полевойну „Повесть о настоящем человеке“ дегенлери—эпический произведениеледиле.

**Лирический
произведениеле.**

Адамны джюрегин, актылын, сагъышын кѣргюзген, аланы суратлагъан произведениеле *лирический произведениеле* дейдиле. Кѣбюсюне—ала назмула боладыла. Лирический произведениеле прозада да боладыла: Тургеневни „Стихотворения в прозе“ дегени. Бек кѣб джолда бир произведениеле эпос бла лирика бирге да тюшедиле.

**Драматический
произведениеле.**

Сценада окъулур гъа, айтылыр гъа джараулу произведениеле *драматический произведениеле* дейдиле. Ала кѣбюсюне диалогла бла монологладан къураладыла (монолог—бир адамны сѣзю, диалог—эки, неда андан кѣб адамны сѣлешгенлери).

ПОЭТ ЖАНРЛА.

Художестволу произведениелени хар къауму—эпос, лирика, драма талай бетге, неда жанр гъа юлешинедиле. *Эпос жанрла гъа: поэма, баллада, басня, былина, сказка, роман, повесть, рассказ киредиле. Драматический произведениелени баш жанрлары драма, комедия, трагедиядыла.*

Поэма. Бир белгили уллу болумну неда бир уллу айтылгъан адамны суратлар гъа этилген уллу назму произведениеле *поэма* дейдиле.

Баллада. Кѣбюсюне историялы неда фантазиялы сюжети болгъан гитче назму гъа *баллада* дейдиле. Пушкинни „Песнь о Вешем Олеге“ „Утопленник“ дегенлери балладаладыла.

Совет литературада Н. Тихонов граждан къазауатны юсюнден талай баллада джазгъанды.

Басня. Кѣбюсюне назмула бла этилген юретиу—сатира халда гитче аллегория произведениеле *басня* дейдиле. Басня хайонланы юсюнден таурух айтыудан чыкъгъанды. Басняла кѣбюсюне хайонланы юсю бла адамланы кѣргюзедиле. Совет джазыучула да басня этгенле Демьян Бедный бла Михалковдула.

Роман. Джашау ну уллу суратлагъан, кѣб заманны тутхан—кѣгюзген, уллу эпический произведениеле *роман* дейдиле. Романны сюжети къыйынды: анда бол-

гъан баш адамланы автор толусу бла суратлайды, ала талай болумлада кёрюнедиле. Аланы акъыллары, джюрекleri, халлары окъуучуну аллында тюрленедиле.

Повесть. Романдан гитчерек, джашау ну андан аз кёргюзген эпический произведениеге *повесть* дейдиле. Повести: ойнагъан, кёрюннъен адамлары кёб тюрлю. Гогольну „Старосветские помещики“ дегени повестди. Бир бирде роман бла повестни башхалыкъларын айыраламай къалыргъа боллукъду.

Рассказ. Джашауда бир эки гитче болумну хапарлагъан эпический произведениеге *рассказ* дейдиле.

Драма. Адамланы тюрлю-тюрлю къаумлары бир-бирлери бла, неда бир адам аны тегерегиндеги джашау бла уллу кюрешлерин кёргюзген пьесагъа *драма* дейдиле.

Комедия. Автор пьесада бир къаум адамны джетмеген джерлерин кюлкюлюк халда селеке этиб кёргюзююне *комедия* дейдиле.

Трагедия. Драматический произведенииде геройла уллу айтылгъан адамла, кеслерини халлары джюрекleri бла кючлю адамла болуб, таймаздан аны тегерегин басыб тургъан джорукъ бла тохдамаздан кюрешиб турсала, анъа *трагедия* дейдиле. Трагедияны-героюу ёлюб бошалады.

СОВЕТ ЛИТЕРАТУРАНЫ МАГЪАНАСЫ.

„Бизни литература, бютеу халкъланы эмда къралланы литератураларыны барындан да эм бек джашды. Аны бла бирге ол бек идеялы эмда эм бек революциялы литературады“. Совет къралны эмда Коммунист партияны айтылгъан белгили адамларыны бири Андрей Александрович Жданов совет литератураны юсюнден алай айтханды. Совет литератураны бютеу халкъланы эмда къралланы литератураларындан эм бек идеялы эмда эм бек революциялы не зат этеди?

XIX ёмырню белгили уллу орус джазыучулары—Крылов, Пушкин, Гоголь, Тургенев, Некрасов, Толстой, Чехов дагъыда алача кёбле туугъан халкъгъа джуукъ тургъандыла, аны иги билгендиле. Ала кеслерини джазгъан затларында—ёлмезлик хожестволу джазыуларында бизни туугъан джуртубузну эмда орус халкъны джашауларын тюз кёргюзгендиле.

Ала ата джуртну кючлю сюйгендиле, аланы эм алчылары уа миллионла бла тюз адамланы, ала бийлени, байланы унукъдургъанларындан башларына бош болургъа чакъыргъандыла.

XIX ёмырню орус джазыучуларындан совет литература уруннъан халкъгъа къулдукъ этиу адетни—къылыкъны ал-

гъанды. Крыловдан, Пушкинден, Лермонтовдан, Толстойдан, Тургеневден, Чеховдан, Некрасовдан, сёзю дагъы да ала кибик кёб усдаларындан, иги Совет джазыучула кеслерини джазгъан затларында джашауну тюз кёргюзюрге юрениъендиле. Аладан ала уллу суратлау усдалыкыгъа да юрениъендиле.

Горькийни „Сабийлигим“ деген произведенийесин окъугъан заманда биз, ол „киик орус джашауну керти осаллыгыны“ юсюнден къалай усдалыкъда хапар айтханын, эмда акгасыны огъурсузлукъ эмда хауа тунчугъур юйюнде халкъны сау-лугъун иш мадарын эмда „хорлар“ кючлерин эслей билгенин кёребиз.

Горький, совет джазыучуланы таймаздан ала халкъны алай сюерча, халкъны хар ненида эталлыкъ кючлерин кёрюрге юретгенди.

Озгъан ёмюрню эм уллу орус писателлери кеслерини къаруулары халкъыгъа бергендиле. Аланы кёбюсю орус самодержавие бла кюрешге чакъыргъандыла. Алай'а ала халкъны ачыуу къайнаб башлагъан кёзюуде, революциялы ишчи классны къарыуу кючлю болуб бошамагъан заманда джашагъандыла.

Ол себебден озгъан ёмюрню орус джазыучулары халкъ кюрешни керти джолларын алкъын ол кёзюуде кёрюрге болмагъандыла.

Бизни джуртубузну халкъларына ол джолланы Коммунист партия бла аны уллу, сыйлы белгили, вожду В. И. Ленин кёргюзгендиле. Къыйын эмда кёб заманланы баргъан кюрешде партия бизни халкъыбызны самодержавиени эмда капитализмни хорларча этгенди.

Коммунист партияны башчылыгы, бла бизни джуртубузну халкълары хорланмазлыкъ, къолундан келлик Совет кърал чыгаргъандыла, социализм къурагъандыла эмда келир заманы коммунизм джарыгына барадыла.

Совет литератураны кючю эмда аны уллу башхалыгы недиле десенъ: анъа Коммунист партияны идеясы синъибди эмда ол миллионла бла тюз адамланы излегенлерин билдиреди.

Ол зат'а совет литератураны дуняда эм алчы этеди.

Совет къралда миллетлени барыны да адамлары башларына бош эмда тенъ эркинликли болгъандыла. Хар союз эм автоном республикада, адамла кеслерини туугъан тиллеринде сёлешедиле эмда джазадыла, школада окъуйдула, газетле, китабла окъуйдула. СССР-ни халкъларыны поэтлери бла писателлерини джазгъанлары насыблы эмда къуанчлы джашауну юсюнден, тюрю-тюрю миллетлени адамларыны башларына бошлукъда эркин урунганларыны юсюнден, коммунизмге баргъан совет халкъланы барыны да къарнашлыкъ шохлукъларыны юсюнден хапар айтадыла.

Совет къралда адамла совет патриотлукъну джарыкъ эмда къуанчлы халына, кеслерини кючлерин къолундан келлик джуртубуз ючюн берирге хазырлануьгъа кирибдиле.

Халкъ бла терен байланъан совет литература миллионла бла адамланы эм уллу эмда эм огъурлу сезимлерин—совет патриотлукъну, социалист ата джуртну уллу суймекликни сезимин кърюзеди.

Совет джазыучуланы уллу джазгъанларыны аламатыкълары неди десенъ, ала совет адамны иги шанлары, ол ата джуртну уллу суймеклигин, совет адамланы насыблары ючюн аны джигит кюрешгенин аны аяусуз урунуун кърюзедиле.

Совет джазыучуланы кѣб джазгъанлары бютеу алчы адам улуну суйген китаблары болгъандыла, не ючюн десенъ ала совет адамланы уллу лугъуну эмда кючюню юсюнден тюз хапар айтадыла.

Совет Союз—бютеу джашауну тамалы, эркин, рахатлыкъ урунууу болгъан ичинде уруш керекли адамла болмагъан, эмда болмазлыкъ, халкъланы уллу шохлугъу болгъан къралды.

Бизни къралыбыз, джер юсюнде деменъили рахатлыкъ ючюн кюрешде бютеу бошлукъ суйген халкъланы алларында барады. Ма аны ючюн совет джазыучуланы джазгъанларында коммунизм ишлеуну темасы рахатлыкъ ючюн кюрешни темасы бла айырылмазча тагъылыбды.

Совет литература бизни къралда бютеу халкъланы литературасы болгъанын, совет халкъланы барыны да совет литературалары ёсгени, бизни кърарачай-черкес автоном областны юсюнде бек ачыкъ кърюнедиле.

Уллу Октябрь социалист революциягъа дерн кърарачай, черкес абаза, ногъай кибиб уакъ миллетлени, аланы ичинде бу атлары айтылгъанланы кеслерини тиллеринде литературалары болмагъанды. Падчахлыкъ, самодержавие миллетлеге ол затны болдурургъа излемегенди.

Кеси тилинде окъууу, джазыуу, литературасы болмагъанлыкъгъа хар миллетни, аланы бири болуб кърарачайны да сѣз, джыр, назму, ийнар, кюу байлыгъы болгъанды. Ол бары да сѣзде джюрюгенди. Джазыуу болмагъан себебли бизни миллетни да кѣб иги затлары бизни заманыбызгъа, джетмегенди. Биринден-бирине кѣче бир талай джыр, ийнар, кюу, назму, джомакъ, таурух бююннюю кюнлеге дерн джетгендиле. Ол бизни халкъны бу затда уллу байлыгъыды. Эски джырчыладан бизге бек белгили Къочхарланы Къасбот (Багъыр улу) бла Джанибекланы Аппадыла (Къалай улу). Кърарачай-Черкес областны миллетлерини литературасы Совет власть бла бирге тууьгъанды. Коммунист партияны, аны къурагъан, анъа башчылыкъ этген, аны эмда бютеу халкъланы вожду В. И. Ленинни кючлери бла бизни миллет баш эркинлик табханды.

Бу эркинликни табдыргъан кюч, бизге литературабызны ёсдюрюге да мадар бергенди. Уллу орус халкъ бизни халкъыбызгъа къарнашлыкъ болушлукъ эггенча, орус литературала бизни джаш литературабызгъа джол кёртюсюб ёсдюрюб барады. Бюгюн кюнде бизни областда джаш совет джазыучулары саны ёсгенден—ёсюб барады. Совет джазыучулары областда отделениеси барды. Бизни джаш джазыучуларыбызны джазгъанлары бизни областдан чыгъыб крайда, союзда да джайылыб барады. Ол бек уллу насыбды. Бу игилик ючюн биз Коммунист партиягъа къурманбыз.

Соруула:

1. Совет джазыучула революциягъа дери болгъан уллу орус литератураны къайсы иги къылыкъларын, адетлерин алгъандыла?
2. Совет литератураны белгили башхалыгъы неди?
3. Сиз Совет джазыучулары къайсы белгили уллу джазгъанларын билесиз?
4. Совет литератураны уллу башхалыкълары алада къалай кёрюнигендиле?
5. Къарачай-Черкес совет литература къачан туугъанды, аны не зат ёсдюреди?
6. Сиз къайсы къарачай писателлени не затларын окъугъансыз?

БАШЛАРЫ

XIX ЁМЮРНЮ ОРУС ПИСАТЕЛЛЕРИ

<p><i>М. Ю. Лермонтов</i> 3 Тамань 3 Ёчешнү 15</p> <p><i>М. Е. Салтыков-Щедрин.</i> (Кёч. Акъбайланы М. О.) 16 Бир мыжыктым эки генералны кылай тойдургъаныны юсюнден хапар. (Кёч. Акъбайланы М. О.) 21</p> <p><i>Л. Н. Толстой.</i> (Кёч. Акъбайланы М. О.) 28</p>	<p>Петя Ростов „Уруш бла рахатлыкъ“ деген роман дан кесек. (Кёч. Акъбайланы М. О.) 31</p> <p><i>А. П. Чехов.</i> (Кёч. Акъбайланы М. О.) 51 Базыкъ бла ничке. Кёч. (Акъбайланы М. О.) 53 Унтер Пришибеев. (Кёч. Акъбайланы М. О.) 55</p> <p><i>Коста Хетагуров</i> Кимге не 10</p>
--	---

СОВЕТ ПИСАТЕЛЛЕ

<p><i>А. М. Горький.</i> (Кёч. Акъбайланы М. О.) 61 Боранбилгич 69 Илячинни юсюнден джыр 71 Биринчи майны празднигин этиу „Ана“ деген роман дан кесек. (Кёч. Акъбайланы М. О.) 76</p> <p><i>В. В. Маяковский.</i> (Кёч. Акъбайланы М. О.) 84 Ленин джолдаш бла ушакъ 85 Совет паспортну джырлары 87</p> <p><i>А. Н. Островский.</i> (Кёч. Акъбайланы М. О.) 91 Птаха „Боран бла туугъанла“ деген роман дан кесек. (Кёч. Акъбайланы М. О.) 96</p> <p><i>Д. А. Фурманов.</i> Сломихин уруш 108</p> <p><i>Михаил Шолохов.</i> Социалист эришнү „Кёлтюрюлген кырдыш“ деген романындан кесек. (Кёч. Акъбайланы М. О.) 115</p>	<p><i>Къочхарлзны Къ.</i> (Багъырулу) Джаш болдум 134</p> <p><i>Ёртенланы А. Л.</i> Октябрны байрамы эди . 136 Таулу студентни аузундан 137 Джашаугъа 139 Анъа „Зукгу чибин“ . . 140 Уучула 140</p> <p><i>Аппаланы Х. А.</i> „Къара кюбюр“ (деген роман дан экинчи кесеги ни биринчи башы) 142</p> <p><i>Къаракётланы И. З.</i> Хар къралда этерге . . 195 Эркинликни саугъасы . 198</p> <p><i>Байкъулланы Д. П.</i> Призывникни джыры . . 201 Нек чабады 202 Дырынчы тиширнуу джырым 203</p> <p><i>Батчаланы А. А.</i> Башладым 206</p> <p><i>Орусланы М. А.</i> Тору атым 207</p> <p><i>Борлакъланы Т. А.</i> Лётчикни джыры . . . 209</p>
--	---

Хубийланы О. А.		Байгулланы А. П.	
Ант	211	Тенъиме	258
Сый	212	Къурч атым	259
Амиат (деген китабдан кесек)	215	Хасан	260
Байрамукъланы Х. Б.		Къобан	262
„Шош таула“ деген по- вестден кесек	230	Турчу Мурат	263
Сени джашауунъ башхагъа да болушсун	238	Я. Макаренко	
Юч сёз	239	Къарт таулу. (Кёч. Акъбайла- ны М. О.)	65
Абдулжалилов Ф. А.		Сюйюнчланы А.	
„Кючлюлени юйдегиси“ деген романдан. (Кёч. Акъбайла- ланы М. О.)	249	Мен Ленини окъуйма	271
Охтов А. Н.		Ата джуртум	271
Октябрь	256	Къара алтын	273
		Литератураны геориясындан кыска хапар. (Дж. Акъбайланы М. О.)	275
		Совет литератураны магъанасы. (Дж. Акъбайланы М. О.)	279

Родная литература

Хрестоматия

Для 7 класса средней школы

Составитель *М. О. Акбаев.*

Редактор *И. Р. Салпагаров.*

Художественный редактор *М. П. Бертник.*

Технический редактор *М. Ф. Лебединская.*

Корректор *А. Л. Мижев.*

Сдано в набор 23/VI-1959 г. Подписано к печати 29/VII-1959 г.

Формат 60x92¹/₁₆. Печ. л. 17,75. Уч.-изд. л. 17,78

ВГ 04657. Тираж 2000 экз. Заказ № 3207.

Цена без переплёта 2 руб. 30 коп. Переплёт 75 коп.

Карачаево-Черкесское книжное издательство

г. Черкесск, Дом Советов.

Черкесская типография, г. Черкесск, Комсомольская, 32.

Багласы 3 сом 5 коп.

Цена 3 руб. 5 коп.

374

НА КАРАЧАЕВСКОМ ЯЗЫКЕ

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА

ХРЕСТОМАТИЯ

ДЛЯ 7 КЛАССА

СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ